

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)
Smithuis, J.

Citation

Smithuis, J. (2019, February 6). *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/68326>

Author: Smithuis, J.

Title: Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)

Issue Date: 2019-02-06

Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 6 februari 2019
klokke 15.00 uur

door

Justine Smithuis

geboren te Arnhem in 1975

Promotor:

Prof. Dr. P.C.M. Hoppenbrouwers (Universiteit Leiden)

Copromotor:

Dr. A.J. van den Hoven van Genderen (Universiteit Utrecht)

Promotiecommissie:

Em. Prof. Dr. W.P. Blockmans (Universiteit Leiden)

Prof. Dr. J. Haemers (Katholieke Universiteit Leuven)

Prof. Dr. M. Prak (Universiteit Utrecht)

Prof. Dr. A. Schmidt (Universiteit Leiden)

Dr. R. Stein (Universiteit Leiden)

*Maar de stad zegt haar verleden niet, het maakt
er deel van uit als de lijnen van een hand,...*

ITALO CALVINO

(De onzichtbare steden, p. 17, transl. Henny Vlot)

Contents

Acknowledgements	vii
Introduction	1
Chapter 1. Guild representation or oligarchy?	23
Chapter 2. <i>Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden</i>	61
Chapter 3. Urban historiography and politics	83
Chapter 4. Popular movements and elite leadership	115
Chapter 5. Urban politics and violence	137
Conclusion and discussion	159
Samenvatting	175
Sources and bibliography	189
Curriculum vitae	209

Acknowledgements

This thesis started as a research project on the backgrounds of political and social conflict in the late medieval city of Utrecht. I had grown a particular interest in the recurring instances of faction and party strife in this city as a corollary of my previous research into the Utrecht schism (1423-1449). The subject of conflict was also the overarching theme of the research project ‘Twilight Zone’ in which I took part from 2009 to 2012 as a PhD candidate. This project was financed by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO).

I never could have ended this project successfully without the guidance provided by my supervisors Peter Hoppenbrouwers and Bram van den Hoven van Genderen, and the support and inspiration I experienced from fellow researchers, colleagues and friends. In particular, I would like to thank the members of the project team, Matthijs Gerritsen, Aart Noordzij and Hans Mol, and other (former) colleagues at the Institute for History at Leiden University for the many motivating conversations and meetings we had. I would also like to thank the organisers and participants of workshops in Santander (2010), Leeds (2012) and Leiden (2013) for their instructive feedback and inspiring discussions. A special thanks should go to Justine Firnhaber-Baker, who invited me to a series of three workshops on medieval revolts in St. Andrews (2013-2015). These workshops offered me the rare chance to discuss the case of Utrecht with leading researchers from other countries and historical contexts, which proved to be invaluable for the development of my ideas.

Without mentioning them all by name here, my friends and family were of vital importance to me during the prolonged period that I researched and wrote on this thesis. In the last stages, Petra Suripatty at Wageningen University & Research Library was of great help with my many Interlibrary Loan requests. Thank you!

I dedicate this thesis to my daughters. I hope that you will find your passion in life, regardless of what it is.

Introduction

On 23 May 1432, the city council of Utrecht took an unexpected decision. It announced the demolition of the meat hall, where the members of the butchers' guild sold their products and held their guild meetings. The motivation brought forward in the announcement was that the butchers' meetings had often led to 'great troubles' for the city and the good people of Utrecht. The hall was to be demolished so thoroughly that it could never be rebuilt. Until a new venue was decided by the council, the butchers were to sell meat from their homes, and no butcher should refuse to do so, it was added rather threateningly.¹

Six months later, on 7 January 1433, the city council announced the next step in a resolution: it abolished the butchers' guild altogether and created a new guild for the brewers, to whom that honour had been previously denied. In this way, the number of 21 guilds in Utrecht would be maintained. The meat sale was, in future, to be located in two newly built, smaller meat halls, one in the upper and one in the lower part of town. The butchers themselves were to be distributed among the other guilds in such a way that guilds losing brewers as their members would be compensated by gaining an equivalent number of butchers. The motivation for this move was stated more clearly in this resolution. According to the council, the butchers had caused many fights, scuffles and other troubles for the city by their meetings. Too many times, they had gathered 'hastily' in the meat hall and on the *Plaets*, the square that was the centre of political life in Utrecht. The intention of this resolution was to prevent such troubles from happening again.²

The move of the Utrecht city council against the butchers' guild was a radical one, in the sense that it took away long-established rights from a craft guild and its members. The butchers' guild was almost certainly among the first 'common guilds' (*gemene gilden*) that proclaimed the ordinance in 1304 by which they claimed an important role in local government and a high degree of autonomy.³ Still, the measures against the butchers were not

¹ J.C. Overvoorde and J.G.C. Joosting (eds.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 vols. (The Hague 1896-1897) II, 89.

² *Ibidem*, II, 89-92.

³ The guild ordinance of 1304 in: *Ibidem*, I, 52-55. The guild ordinance only mentions the bakers as one of the participating guilds. The butchers' guild is mentioned for the first time in the 1340s: S. Muller Fz (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 vols. (The Hague 1883-1885) I, 42-43, 57-62.

meant to undermine the system of the political guilds in Utrecht. The city council, itself a body in which the 21 common guilds were represented, took care to create a new guild in place of that of the butchers. By benefiting the brewers in the city, the council surely hoped to gain their recognition and at the same time stimulate the local beer trade.⁴ In the future, however, the former members of the butchers' guild were effectively denied the right to influence urban policies as an economic corporation.

As stated in the resolutions, the direct cause of the butchers' guild's abolition lay in their reputation for using violence to advance or defend their interests. Butchers had indeed been active in many of the violent political conflicts in the city since the early fourteenth century, and most recently in the years between 1425 and 1432. In this period, they had allied themselves with prominent citizens and ecclesiastical leaders who were involved in the prolonged Utrecht schism (1423-1449), a conflict that divided the city and Sticht (princebishopric) between several candidates following the death of bishop Frederik of Blankenheim in 1423. In this conflict, this coalition had tried, mostly unsuccessfully, to gain the upper hand in local government through a number of power coups.⁵ Even if the butchers had crossed a line in the use of violence that contemporaries deemed unacceptable – in 1425, for instance, a former mayor was killed – it is nevertheless clear that their actions were not unusual, given the general violent character of political conflict in this period. Therefore, a reason for the guild's abolition may also have been the factionalism that reigned in the city council in this period.

Even though great care was taken to repair the consequences of the guild's abolition for the organisation of the city's government, the measures against the butchers were, at the least, dubious from a constitutional point of view. It was clear that, by these actions, the city council placed itself *above* the guilds, forcing individual guilds to comply rather than warranting their rights and taking decisions that touched upon the constitution *together with* the membership of all the guilds, as had been laid down in the city's constitution, the

⁴ Overvoorde and Joosting, *Gilden* II, 91; on the attempts to stimulate the beer trade in Utrecht: L. Alberts, 'Craft beers uit de late middeleeuwen. Stichts hopenbier en kuitbier', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2017, 72-83, esp. 74.

⁵ On this period in general, see A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin et al. (eds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189, at 163-166; J. Smithuis, *Het Utrechtse Schisma en de Hollands-Stichtse betrekkingen: Partijstrijd en kerkelijke strijd (1423-ca. 1434)* (unpublished master thesis, University of Leiden 1999); see also chapter 5.

Stadsboek.⁶ By this action, in other words, the city council had effectively altered the way urban politics was done in Utrecht, and diminished the autonomy of the separate guilds.

Topics and scope of research

The events surrounding the butchers' guild's abolition in Utrecht in 1432-1433 illustrate a number of general features and tensions in late medieval urban government that are central to this thesis. On the one hand, they highlight the fact that conflict, and the use of violence for political goals, were unmistakable elements of urban politics. Even though the violence of the butchers was condemned by the Utrecht city council, it continued to be an important aspect of local politics throughout the fifteenth and early sixteenth century, as it was in other cities across Europe.⁷ Apart from popular protest movements and revolts, political violence was an attribute of elite factions and broader coalitions of citizens or 'parties'.⁸ On the other hand, late medieval urban governments likewise aimed at consensus that was projected inward and outward via specific discourses.⁹ The abolition of the butchers' guild, and the wording of the resolutions leading to it, would never have been achieved without a degree of consensus within the Utrecht city council, or within its ruling group, and were likewise aimed at strengthening consensus in the city (whether they were successful in this effort or not).¹⁰

⁶ Edition of the *Stadsboek* (or *Liber albus*): Muller, *Rechtsbronnen* I, 4-68; see esp. 39 (nr 86).

⁷ D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuws Utrecht* (Utrecht 1976) 96-106; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 177-189; J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerp 1968) 91-129 (partly outdated). For other regions, see e.g. J. Dumolyn and J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of medieval history* 31 (2005) 369-393; G. Naegle, 'Revolts and wars, corporations and leagues: Remembering and communicating urban uprisings in the medieval Empire', in: J. Firnhaber-Baker with D. Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 236-264; P. Blickle (ed.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997); P. Lantschner, 'Revolts and the political order of cities in the late Middle Ages', *Past & Present* 225 (2014) 3-46.

⁸ Cf. the distinction made recently in P. Lantschner, *The logic of political conflict in medieval cities. Italy & the Southern Low Countries, 1370-1440* (Oxford 2015) 60-86.

⁹ This consensus should be distinguished from the 'consensus' that John Najemy coined for late medieval Florence and that refers to the politics of a small ruling elite to keep power in their hands by promoting consensus among non-elite citizens and guild members. This form of consensus can be equated to 'elitism': J.M. Najemy, *Corporatism and consensus in Florentine electoral politics, 1280-1400* (Chapel Hill 1982).

¹⁰ The resolution of abolition states that it was taken unanimously, but this was something that was stated about most city council resolutions and may not have reflected the truth in this case. There are no records in Utrecht that would reveal details of council discussions. See also F. Camphuijsen, *Scripting justice. Legal practice and communication in the late medieval law courts of Utrecht, York and Paris*

The aim of this study is to analyse the dynamics of urban politics in late medieval Utrecht through the alternating lens of conflict and consensus. In this discussion, conflict and consensus are understood as powerful drives for political change, as well as for stability. Under this overarching theme, three specific issues are addressed: 1) the development of the city's political institutions, seen from the viewpoint of social and political groups seeking representation and influence, 2) the development of political discourse and urban historiography, and 3) the organisation of political action and the role of violence in urban politics.

The first issue concerns the nature and development of late medieval urban government in Utrecht. Central to it are the concepts of 'oligarchy' versus the influence of 'popular' politics or representative government.¹¹ What characterised a city government as more closed (oligarchic) or more open (representative), and how did it evolve either way? How did local government develop in Utrecht? Here, formal political institutions, such as the city council and the 'common guilds', are considered alongside political practices (day-to-day politics). The idea behind this is that, in their impact on urban politics and the development of the city government as such, formal structures were as important as informal practices. The issue of 'oligarchy' and 'popular' representation relates to another issue, notably the social and institutional development of the craft guilds themselves, and their role in urban politics. Did they represent the 'popular' voices in the city? Did they contribute to political consensus or to conflict in the city? As will be seen, it is not possible to answer this question in the same way for all craft guilds, as there were significant differences between them with regard to their actual influence and position in urban politics.

The second issue concerns the development of political discourse and urban historiography in Utrecht. What was the craft guilds' impact on the 'official' ideology of the city and what constituted the self-image propagated by Utrecht's government in the later Middle Ages? These questions are partly explored via an analysis of the Dutch Beke (*Nederlandse Beke*), a Middle-Dutch chronicle that was produced by an author closely connected to Utrecht's city government around 1393. As will be argued, this chronicle represents the tentative beginnings of an urban historiographical tradition in Utrecht.

(unpublished PhD thesis, University of Amsterdam 2017) 153-155.

¹¹ The term 'representative' government is used here, and not 'democratic', as there was no such thing as democracy before the modern era. Urban government was at all times limited to the community of citizens or burghers, which was a privileged category of urban dwellers.

Finally, this thesis addresses the issue of the organisation of political action and the role of political violence in the city. How normal was violence in late medieval urban politics and how did it shape the organisation of political action over time? How did power coups and violent outbreaks come about, and what kind of groups were behind them? What explains the frequent coalitions between elite groups or factions and groups of ordinary guildsmen and commoners in urban politics?

It should be noted that these three topics all relate in one way or another to the field of politics in the late medieval city, including closely related social and cultural phenomena. This thesis is primarily focused on the politics involved at the level of city government, and not at other levels, for instance that of politics within the craft guilds. The latter would deserve a separate study. In addition, this thesis does not address any questions of urban politics as a means of structuring economic relations in the city. This is an important limitation because the politics of craft guilds (or merchant guilds, for that matter) was naturally aimed at protecting and advancing socio-economic interests of the members of the craft or trade. Getting access to the governing bodies of the city was at least partly instrumental to this endeavour. Once craft guilds became involved in local government, they attempted to influence economic and financial policies.¹²

The period under consideration starts with the first mentions of political activity by craft guilds and the common citizenry in Utrecht, i.e. from about 1250, and continues until the year 1450 approximately. After 1450, except for some temporary experiments, the organisation of the city government did not formally change until the end of the city's guild constitution in 1528. However, after 1450, the city and Sticht of Utrecht were less able to follow their own political course, as they were drawn more and more into (inter)regional political conflicts. In 1456, Duke Philip the Good forcefully installed his bastard son David (1456-1496) on the episcopal see, despite protracted resistance of the city's and Sticht's

¹² On the 'political economy' of the craft guilds and the scholarly debate about their influence on the economic development of European cities: B. de Munck and J. Dumolyn, 'The political culture of work in Europe, 1450-1650' (forthcoming); H. Soly, 'The political economy of European craft guilds: Power relations and economic strategies of merchants and master artisans in the medieval and early modern textile industries', *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 45-71; P. Stabel, 'Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', *Journal of medieval history* 30 (2004) 187-212; J. Lucassen, T. de Moor and J. Luiten van Zanden, 'The return of the guilds: Towards a global history of the guilds in pre-industrial times', *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 5-18. An in this light outdated survey of protectionist policies of the Utrecht guilds: D.A. Berents, 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1976, 30-72.

leaders.¹³ Traditionally, this date is seen as the moment when the city was definitely drawn into the Burgundian, later Habsburg, power sphere.

In 1528, the Emperor Charles V took over temporal authority of the bishop and ended the city's autonomy. He took the opportunity to install a new city government in Utrecht that would be obedient to his authority and expressly excluded the craft guilds from any representation.¹⁴ Charles V is known to have employed this strategy in many other, previously (semi-)autonomous cities in the Empire.¹⁵ In short, the year 1528 can be seen as the beginning of formal oligarchic rule in Utrecht which would last until the end of the early modern era.

Historiography and key concepts

The late medieval city of Utrecht presents an interesting but often overlooked case for the study of urban politics in the late Middle Ages. Within the Northern Low Countries, it held a unique position as one of the oldest urban centres. It was also the only city in this region where craft guilds gained access to urban government in the wave of guild revolts shortly after 1300. Apart from Utrecht, only Dordrecht would know craft guild influence in city politics, although at a later date (on a permanent basis only after 1400) and in a limited way.¹⁶

Despite the exceptional character of Utrecht's city government, it has not been studied as much as one would expect. Overall, it has been treated as a city led by patricians, only assigning leverage to the craft guilds in periods of crisis, as a movement of the 'common people'. There have been almost no in-depth studies of the workings of the city's guild

¹³ J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht, 1455-1456', in: W. Jappe Alberts et al. (eds.), *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw. Aangeboden aan prof.dr. R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht 1964) 85-116; R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933) 164-171.

¹⁴ A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: R.E. de Bruin et al. (eds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 191-249, at 191-197.

¹⁵ Naegle, 'Urban uprisings', 239; for its impact in Ghent in and after 1540 see J. Dambruyne, 'De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* N.S. 57 (2003) 71-122.

¹⁶ J. van Herwaarden et al. (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 23-25, 114-122. In the eastern part of the Northern Netherlands, alternative forms of citizen involvement in urban politics developed, notably on a district basis: M. Prak, 'Corporate politics in the Low Countries: Guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen and H. Soly (eds.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 74-106.

constitution during the course of its existence (1304-1528), apart from surveys of its basic institutions.¹⁷ Hence, it did not profit much from recent international research on the practices of guild politics, popular politics and (urban) revolts, (elite) factionalism, or the development of political elites in late medieval cities. That is probably the reason why the case of Utrecht tends to get little attention in comparative studies and surveys on late medieval guild and urban politics in the Low Countries or the German Empire.¹⁸

Local research on the late medieval city has focused traditionally on the functioning of its administrative and judicial institutions, partly in competition with ecclesiastical authorities, and less on the conflicts within or about them. So far, explanations for recurring political conflicts in the city have basically alternated between fierce competition among different governing bodies in the city (e.g. between the bench of aldermen and the ‘council’ – an explanation that is now usually dismissed) and ‘family feuds’, factions or ‘parties’ in the city’s patriciate, which could connect to larger territorial and interregional conflicts.¹⁹ The researchers who have allowed the Utrecht craft guilds proper agency describe them as representatives of a ‘democratic’ or ‘popular’ movement in the city, as opposed to inevitable oligarchic and ‘aristocratic’ tendencies.²⁰ In the older works of Struick and others, the guilds tend to be presented as a homogeneous interest group that, apart from their apparent victory in 1304, was largely unsuccessful in securing its political influence in the longer run.²¹ Yet, it is also acknowledged that the guilds’ support was indispensable at times. Some have noted

¹⁷ The introduction in Overvoorde and Joosting, *Gilden*, I, i-cxxii, presents a mostly static view; see also the older S. Muller Fz, ‘De gilden’, in: Idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 109-158; and, covering a longer period: I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam 1950). For the period from 1528, see N. Slokker, *Ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010).

¹⁸ For the Holy Roman Empire, the neglect is also caused by the conventional limitation in German scholarship to cities and towns within present-day Germany.

¹⁹ Berents, *Misdaad*, 96-106; J.W.J. Burgers, ‘Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 1-32, esp. 28-31; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 121-124; Muller, *Rechtsbronnen* IV, 7; Struick, *Utrecht*, 64, 68-91-111.

²⁰ E.g. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie*; Struick, *Utrecht*, 91, 100; C.A. van Kalveen, ‘De gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 93-114; Idem, ‘Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen te Utrecht, mei-augustus 1525’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1979, 54-86.

²¹ E.g. Struick, ‘Het bewind van de gilden’, 85-86; Berents, *Misdaad*, 100; for the revolt of 1525: Van Kalveen, ‘De gildenbeweging’.

that the Flemish cities probably were an important source of inspiration for the Utrecht guildsmen.²²

As said, most of these statements and hypotheses were not the result of in-depth research on Utrecht's urban and craft guild politics. An exception is Kaj van Vliet, whose more recent analysis of the emergence and first political actions of the craft guilds in the thirteenth century continues to be very useful, including for the present study.²³ It should be said that research into Utrecht's craft guilds has been hampered by a general lack of sources from the guilds themselves, as their archives were largely lost after the Middle Ages. Most extant sources date from about 1340 onwards and were produced by the city council.²⁴ This may provide a partial explanation for the lack of research interest in the Utrecht guilds as socio-economic and political institutions, or in the political activities of citizens of the middling and lower social groups.

Still, the scarcity of research also seems to have been due to the influence of a Dutch school of thought that was inspired particularly by the works of Jacques Heers (from the 1970s) and by research on urban politics in the seventeenth- and eighteenth-century Dutch Republic.²⁵ Heers considered late medieval politics mainly as the playground of elite 'clans' or 'parties' with their personal followings, and largely denied any socio-economic aspects or causes of political conflicts. This viewpoint led to an almost exclusive focus on ruling elites in research on late medieval politics in the Northern Netherlands. Heers' works inspired, for instance, Brokken's study of the parties of the Hoeken and Kabeljauwen in Holland.²⁶ Dutch

²² Muller, 'De gilden', 156; Idem, *Rechtsbronnen* IV, 20 n. 2; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Utrecht 1923) 107-116; L. Schmedding, *De regering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 16-17.

²³ K. van Vliet, *Markt in middeleeuws Utrecht* (unpublished master thesis, University of Utrecht 1991); Idem, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin et al. (eds.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 73-111.

²⁴ However, the extant sources on late medieval guilds, crafts and trades were assembled and edited at an early stage by Overvoorde and Joosting, *Gilden*; on the development of the city's administrative and judicial registers, see Muller, *Rechtsbronnen* IV.

²⁵ J. Heers, *Parties and political life in the medieval West*, trans. D. Nicholas (Amsterdam 1977); Idem, *Le clan familial au moyen âge. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains* (Paris 1974); D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1979).

²⁶ H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 217, 253 and *passim*; see also H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996) 102-110; M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets tot 1578* (Amsterdam 2004) 217-228. The contrast in this respect between Dutch and Flemish historiography is obvious from: M. Boone and M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: The great and little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids and J. Lucassen (eds.), *A miracle mirrored: The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134, esp. 109.

historiography may have been especially receptive to the ‘elitist’ view since most Dutch towns had patrician governments in the late Middle Ages without significant craft guild or common citizen participation, and this situation seemed to mirror the oligarchic government of the ‘regents’ in the cities of the early modern Republic.²⁷

The last decades, however, have seen a slow turn in Dutch historiography on the Middle Ages towards more attention for non-elite political actors and initiatives, both in rural and in urban contexts. An important proponent of this view is Maarten Prak, who has studied common burgher initiatives and political participation, via craft guilds, civic militias, and otherwise in Utrecht and other cities and towns of the Northern Netherlands from approximately 1300 to the end of the Dutch Republic.²⁸ His studies and surveys on the topics of citizenship, guilds and popular politics can be considered exemplary. In a rural context, new views allowing more political agency to non-elite groups have been developed on medieval rural revolts and the ‘revolution’ of communal movements, by Peter Hoppenbrouwers, Tine de Moor, Bas van Bavel and others.²⁹ These studies may spark a wider interest in the role of middling groups and commoners in local urban politics across the Northern Low Countries, next to the more traditional focus on ruling elites.

In general, there has been an increased interest in the Netherlands for the role of common people in medieval society, which has led to more inclusive history-writing. This has become particularly apparent in a wave of new surveys of urban history published since the 1990s. These books are often the result of impressive collective efforts and offer an overview of the history of single towns or cities narrated in one or more volumes.³⁰ Contrary to the older tendency to start at the beginning of the early modern period, they now all

²⁷ For the impact of a similar historiographic tradition in the UK, see C. Liddy and J. Haemers, ‘Popular politics in the late medieval city: York and Bruges’, *English historical review* 128 (2013) 771-805.

²⁸ E.g. Prak, ‘Corporate politics’; also, starting from the example of Utrecht: Idem, ‘Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe’, *Past & Present* 228 (2015) 93-123; Idem, ‘Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed’, in: L. Lucassen and W. Willems (eds.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78.

²⁹ P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Rebels with a cause. The peasant movements of Northern Holland in the later Middle Ages’, in: W. Blockmans and A. Janse (eds.), *Showing status. Representation of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 445-482; B. van Bavel, ‘Rural revolts and structural change in the Low Countries, thirteenth – early fourteenth centuries’, in: R. Goddard, J.L. Langdon and M. Muller (eds.), *Survival and discord in medieval society: Essays in honour of Christopher Dyer* (Turnhout 2010) 249-268; T. de Moor, ‘The silent revolution: A new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in Western Europe’, *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 179-212.

³⁰ A few examples: Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam* (2004); Van Herwaarden et al. (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996); and, most recently, F. Cerutti et al. (eds.), *Tien eeuwen Gorinchem. Geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018).

include substantial chapters or even separate volumes on the medieval history of the town concerned. For Utrecht, such a history, with the title *Paradijs vol weelde* ('Paradise full of wealth'), was edited and published in 2000.³¹

For a more comprehensive conceptual and historiographical framework for this study, it is necessary to turn to the scholarly literature concerning cities in other regions and territories, particularly in the neighbouring Southern Low Countries and Germany, where a longer tradition of research on late medieval urban politics and society exists.³² In fact, an important aim of this thesis is to integrate the case of Utrecht more fully into current research on the later medieval urban network of the Low Countries, which in a broader sense included nearby cities and towns in Northern France and the German Lower Rhine area. In this context, the case of Utrecht is particularly interesting because it was one of the few examples of cities in this area where, following Fabian Wahl's categorisation, craft guilds became a 'major force' in urban politics.³³ In these cities, craft guilds came to dominate or completely took over local government. Apart from Utrecht, this only happened in Ghent, Bruges and Liège, all shortly after 1300, and towards the end of the fourteenth century also in Cologne.³⁴

In general, it is thought that cities needed a 'critical mass' of artisans for craft guilds to emerge and develop into political guilds (i.e. guilds with a role in local government). Craft guild movements have only been observed in large and middle-sized cities.³⁵ Utrecht

³¹ De Bruin et al., *'Een paradijs vol weelde'*.

³² Historiography on Italian cities was also read and used to some extent (see the bibliography at the end of this thesis). Especially influential have been the works on medieval Florence of John M. Najemy: see, amongst others, Najemy, *Corporatism and consensus*; Idem, *A history of Florence, 1200-1575* (Malden, MA 2006); Idem, 'Guild republicanism in trecento Florence: The successes and ultimate failure of corporate politics', *The American historical review* 84 (1979) 53-71.

³³ F. Wahl, 'Participative political institutions in pre-modern Europe: introducing a new database', *Historical methods* 49 (2016) 67-79

³⁴ On Cologne, see esp. M. Groten, *Köln im 13. Jahrhundert. Gesellschaftlicher Wandel und Verfassungsentwicklung* (Cologne 1995); K. Militzer, 'Führungsschicht und Gemeinde in Köln im 14. Jahrhundert', in: W. Ehbrecht (ed.), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Cologne 1980) 1-24. There were more Imperial cities with similar guild constitutions more to the south in the Rhine area, namely Trier, Mainz, Speyer and Strasbourg; see, amongst others, A. Haverkamp, "'Innerstädtische Auseinandersetzungen" und überlokale Zusammenhänge in deutschen Städten während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts', in: R. Elze and G. Fasoli (eds.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters* (Berlin 1991) 89-126; S. von Heusinger, *Die Zunft im Mittelalter. Zur Verflechtung von Politik, Wirtschaft und Gesellschaft in Straßbourg* (Stuttgart 2009).

³⁵ B. de Munck, *Guilds, labour and the urban body politic. Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018) 6-8; J. Dumolyn, 'Guild politics and political guilds in fourteenth-century Flanders', in: J. Dumolyn, J. Haemers, H.R. Oliva Herrero and V. Challet (eds.), *The voices of the people in late medieval Europe. Communication and popular politics* (Turnhout 2014) 15-48; W. Blockmans, 'Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert', in: K. Schulz (ed.), *Handwerk in Europa. Von Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit*

belonged to the last category. According to rough estimates, it counted about 10,000 inhabitants in the middle of the fourteenth century and ca. 20,000 by 1500.³⁶ In this respect, Utrecht was comparable to Brabantine cities such as Mechelen and Leuven that also developed local governments with craft guild influence later in the fourteenth century.³⁷ The episcopal city of Cologne was much larger, counting about 40,000 inhabitants, but Liège, with about 25,000 inhabitants (in 1450), was quite similar to Utrecht.³⁸ In comparison, Ghent and Bruges were among the larger cities in late medieval Europe, with about 64,000 and 45,000 inhabitants, respectively, already around 1350.

These figures do not tell the whole story, however, as episcopal cities, Utrecht included, had relatively large numbers of clerical residents who did not count as citizens. For the late fifteenth century, the number of clergy in Utrecht has been estimated roughly at 1500, that is 7-8% of the total population; in Liège, a chronicler even stated that only a quarter of the population were citizens.³⁹ This makes the potential guild population in these episcopal cities even smaller. By comparison, large portions of the inhabitants in the industrial cities of Flanders and Artois were active in the textile production alone (although, of course, many of them did not have citizenship either). In all, these estimates suggest that an export-oriented industry with masses of artisans and dependent labourers, such as in the late medieval textile industry, could be an important factor in the emergence of guild-dominated urban governments, but that it was not an absolute precondition.⁴⁰ The dominant position of the craft guilds in Utrecht, therefore, was remarkable within its specific socio-economic context.

On the topic of medieval urban society and politics, Flemish (or Belgian) historiography can be considered as much more advanced than Dutch historiography. Historically, the main research focus of Belgian researchers has been on the metropolises of Ghent and Bruges in Flanders (e.g. by Marc Boone and Jan Dumolyn), but there has also

(Munich 1999) 51-63; Prak, 'Corporate politics'; E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Mittelalter, 1150-1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Vienna 2012) 251.

³⁶ A.J. van den Hoven van Genderen and R. Rommes, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17^e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995, 53-85. They estimated that the population of Utrecht grew from about 6,500-7,000 inhabitants in 1300 to 13,000 in 1400.

³⁷ R. van Uytven, 'Beroering onder de Brabantse steden', in: R. van Uytven et al. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2011) 171-179.

³⁸ Estimations of the number of inhabitants in several German cities: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 58-61. Cologne and Prague were the largest cities of the Empire. For Liège: Lantschner, *The logic*, 11.

³⁹ Van den Hoven van Genderen and Rommes, 'Rijk en talrijk', 63-67.

⁴⁰ Compare Dumolyn, 'Guild politics', 32 and 48.

been interesting research on the smaller Flemish towns (e.g. by Peter Stabel) as well as on the towns of late medieval Brabant (amongst others by Raymond van Uytven and Jelle Haemers), and on Liège, notably by Geneviève Xhayet.⁴¹

Major strands of research on cities in the Southern Low Countries include analyses of the tradition of urban revolts, guild politics and corporate political culture, popular politics in general, (elite) factionalism, bargaining networks, and repertoires of violence.⁴² Many of these topics connect with international research on the pre-industrial period in general. Among the most influential in this respect have been Charles Tilly, with his works on the organisation and ‘repertoires’ of collective political action and on the underlying processes of state formation, and Wayne te Brake with his contribution to research on the politics of ‘ordinary people’.⁴³ These scholars have sparked much research. The present study has profited much from them, and seeks to connect to, these larger developments in international and Flemish literature.

In addition, this thesis has benefited much from the historiography on German cities and towns in the late Middle Ages. One obvious reason for using this literature is that Utrecht was a city of the Holy Roman Empire itself, and that it showed similarities in its development to other episcopal Rhine cities in this period, such as Cologne or Strasbourg. In terms of concepts and structural comparisons, much could be learned from the works of Schilling,

⁴¹ See the bibliography at the end of this thesis. On the small Flemish towns: P. Stabel, ‘L’encadrement corporatif et la conjoncture économique dans les petites villes de la Flandre orientale: contraintes ou possibilités?’, in: P. Lambrechts and J.-P. Sosson (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 335-348. On the Brabantine cities of Leuven and Mechelen, see the recent publications of Jelle Haemers: J. Haemers, ‘Bloed en inkt. Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383’, *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 141-164; Idem, ‘Ad petitionem burgensium. Petitions and peaceful resistance of craftsmen in Flanders and Mechelen (13th-16th centuries)’, in: J.A. Solórzano Telechea, B. Arízaga Bolumburu and J. Haemers (eds.), *Los grupos populares en la ciudad medieval Europea* (Logroño 2014) 371-394. For Liège, see also Lantschner, *The logic*, 95-130.

⁴² Historiographic overviews in J. Haemers, ‘A victorious state and defeated rebels? Historians’ view of violence and urban revolts in medieval Flanders’, in: D. Nicholas, B.S. Bachrach and J.M. Murray (eds.), *Comparative perspectives on history and historians: Essays in memory of Bryce Lyon (1920-2007)* (Kalamazoo 2012) 97-118; M. Boone, ‘Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-Xve siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques’, in: P. Lambrechts and J.-P. Sosson (eds.), *Les métiers au Moyen Âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 1-22; J. Braekevelt, F. Buylaert, J. Dumolyn and J. Haemers, ‘The politics of factional conflict in late medieval Flanders’, *Historical research* 85 (2012) 13-31.

⁴³ Esp. C. Tilly, *From mobilization to revolution* (Reading 1978); W. te Brake, *Shaping history. Ordinary people in European politics* (Berkeley 1998); M.P. Hanagan, L.P. Moch, and W.P. te Brake (eds.), *Challenging authority: The historical study of contentious politics* (Minneapolis 1998).

Ehbrecht, Isenmann, Schulz, Haverkamp, Czok, Von Heusinger, Blickle and others.⁴⁴ Schilling's concept of 'civic republicanism', as an epitome of the ideology and culture of the late medieval urban (corporate) communities, has been influential in the Low Countries as well, more than Blickle's *Kommunalismus*.⁴⁵ A number of other 'German' concepts have been adopted here as they proved to be closely related to phenomena in Utrecht. Among these are Schulz's 'political guilds' (a concept that also has been adopted by Flemish researchers), the term *Bürgerkämpfe* (instead of the older *Zunftkämpfe* or 'guild struggles') as well as the concept of the *Ratselite* ('council elite', meaning the ruling elite in the city council, which was the dominant government institution in most German towns). German historiography has traditionally focused on institutional history, social stratification in the city, and norms and practices of political violence and conflict resolution. With regard to the latter topics, Germany has a particularly strong tradition of studying feuds and related phenomena, which has proven very useful for my understanding of political violence in an urban context.⁴⁶ A small drawback is that German researchers in general tend to use their own idiom, which sometimes makes translation to international phenomena and concepts difficult.

For the sake of clarity, some concepts that are used in this thesis are explained here briefly. The first is 'oligarchy', a term that is used widely to describe late medieval (and early modern) urban governments, but that is not understood in the same way by everyone. According to the most common definition, 'oligarchy' (and its derivation 'oligarchisation') refers to the (development of a) government by the few, understood to be a small, privileged

⁴⁴ See the bibliography at the end of this thesis. Some important edited volumes in the field are: W. Ehbrecht (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Cologne 1994); K. Schulz (ed.), *Handwerk in Europa. Von Spätmittelalter bis zur frühen Neuzeit* (Munich 1999); B. Schweinköper (ed.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter* (Sigmaringen 1985).

⁴⁵ H. Schilling, 'Civic republicanism in late medieval and early modern German cities', in: Idem, *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch history* (Leiden 1992) 3-59; P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einder gesellschaftlichen Organisationsform*, 2 vols. (Munich 2000).

⁴⁶ Particularly useful have been C. Reinle, *Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern* (Wiesbaden 2003); H. Zmora, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567* (Cambridge 1997); and the classic O. Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Vienna 1965). See also H. Kaminsky, 'The noble feud in the later Middle Ages', *Past & Present* 177 (2002) 55-83; P. Hoppenbrouwers, 'Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 158-177, and other contributions in this issue (nr. 2) that was dedicated to violence and feuding in the late Middle Ages.

and often hereditary elite.⁴⁷ Sometimes, the related concept ‘plutocracy’ is used, implying another character of the ruling elite, based on criteria of wealth.⁴⁸ Several researchers, including James Farr and John Watts, suggest that urban governments in the late Middle Ages remained essentially oligarchic, regardless of the participation of non-elite citizens through the craft guilds or other forms of citizen representation.⁴⁹ However, such a view makes it difficult to distinguish between governments with a more open or a more closed elite, and with more or less participation (however limited) from below. Also, it does not allow to distinguish between cities where the oligarchic character of the government was a result of the local constitution (e.g. through election arrangements) or of the unconstitutional behaviour of the ruling elite.⁵⁰

In order to make these distinctions more clearly, a more limited definition of ‘oligarchy’ is applied here. This definition is used in German historiography and also follows more closely the meaning that late medieval burghers assigned to it. In this view, the term ‘oligarchy’ is reserved to those governments of the few who use their position of power in an illegitimate or unconstitutional way to advance their own group’s interests and suppress the rest of the population. For contemporaries, this kind of government was a form of ‘tyranny’.⁵¹ Such an understanding of the concept of oligarchy underscores the importance of studying the actual power relations and behaviour of the ruling elite in the city in day-to-day politics, within the context of constitutional arrangements. This, in its turn, can contribute to a better understanding of citizens’ reactions to government (or elite) policies. In addition, a more restricted use of the concept may help avoid any reductive or teleological reasoning.

Another central concept in this thesis is that of popular politics. It is sometimes said that so-called ‘popular’ movements were initiated particularly by well-to-do citizens (e.g. rich

⁴⁷ Cf. C. Shaw, *Popular government and oligarchy in Renaissance Italy* (Leiden/Boston 2006) ix; Najemy, *Corporatism and consensus*, 11.

⁴⁸ See esp. R. van Uytven, ‘Plutokratie in de “oude democratieën der Nederlanden”. Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 16 (1962) 373-409; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 245.

⁴⁹ J.R. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000) 164-189; J. Watts, *The making of polities: Europe, 1300-1500* (Cambridge 2009) 109-112.

⁵⁰ For the importance of behaviour, compare Darcy K. Leach, ‘The Iron Law of *what* again? Conceptualizing oligarchy across organizational forms’, *Sociological theory* 23 (2005) 312-337.

⁵¹ Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 245-246 and 407-408; compare Schilling, ‘Civic republicanism’, 19-30, who uses a broader definition of oligarchy but also stresses the importance of public accountability: “The ideals of internal political order held by the burghers of German cities amounted to an oligarchic government that was obliged to follow the collective will of the citizenry (...)” (at p. 29-30). See for a review of the matter also Prak, ‘Corporate politics’, 81-83.

merchants or *nouveaux riches*) who aimed to become part of the ruling elite.⁵² Here, following the definition of Wayne te Brake, popular politics is simply taken to signify the collective political activities of people who did not belong to the group who could expect to be elected into governing positions, shortly: citizens or subjects outside the ruling elite or ‘patriciate’. The term is therefore limited to the political domain; in social, economic or cultural respects, these people did not have to be ‘popular’ or ‘common’ at all.⁵³ As opposed to oligarchic governments, ‘popular’ or representative governments can thus be defined, as Christine Shaw has done, as governments in which citizens from various social groups could participate in practice, e.g. through election in governing bodies.⁵⁴ In practice, these options were mostly restricted to social groups from the middling groups of independent artisans and retailers with citizen- and/or guild membership, and up.

There are several terms to designate the urban ruling or political elite, i.e. the small group of (often) wealthy citizens that had the best chances of being elected into governing positions. One of the terms that is often used but lacks clarity is the term ‘patriciate’. Here, the term ‘patriciate’ is only used to signify the elite families that ruled the city of Utrecht before 1300 in an hereditary fashion and who could be distinguished by their knightly lifestyle and castle-like residences in the city. When a family is called ‘patrician’ in a later period, therefore, this refers to its ancestry in one of these older families. Contrary to more open ‘ruling elites’, a ‘patriciate’ is in general associated with hereditary status, the awareness of a ‘right’ to govern and a knightly or aristocratic lifestyle. In cities where the government remained oligarchic throughout the late medieval period, such as Lübeck, the term ‘patriciate’ might therefore continue to be useful.⁵⁵

The terms for the political groups that strived for power or representation in urban government also need to be briefly clarified. For elite action groups, a term that is often used is that of factions. This term was adopted from the field of sociology and political anthropology by those who saw similarities in the political behaviour of elite or knightly

⁵² This view relates to the standpoint of continuous oligarchy or plutocracy in the late medieval towns; see e.g. Watts, *The making of polities*, 109-112; but compare also, more nuanced, Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’; Boone, ‘Les métiers’, 7-9.

⁵³ Te Brake, *Shaping history*, 1-7.

⁵⁴ Shaw, *Popular government*, ix.

⁵⁵ Isenmann, *Die deutsche Stadt, 773-775*; and see the useful discussion in J. Dumolyn, ‘Later medieval and early modern urban elites: Social categories and social dynamics’, in: M. Asenjo-González (ed.), *Urban elites and aristocratic behaviour in the Spanish Kingdoms at the end of the Middle Ages* (Turnhout 2013) 3-18, at 3-7.

families (urban or rural) with their ‘friends’, allies and followers, in medieval Dutch often called *magen ende vrienden*.⁵⁶ In Flemish historiography, urban factions have been broadly defined as relatively fluid ‘clusters’ of ‘high-density social networks’ or ‘social capital’ among elite families.⁵⁷ These definitions, however, lack the aspect of conflict that is central to sociological definitions. In short, such clusters only become factions when they start competing with another, opposing faction for power, honour or resources.⁵⁸ By contrast, Patrick Lantschner reserved the term for more ‘established players’ in urban politics, based on diverse examples in Italy and the Low Countries where factions or *parties* (according to contemporary language) sometimes had considerable resources and even could play a formal role in government, like the Guelfs in Florence. Contemporaries often used the term *pars* or ‘parties’ to describe such factions and other structural divisions in the community.⁵⁹ The term ‘faction’ also connects to the basic structure of these groups. In social science, this term basically refers to political groups with a core of one or a few leaders, who recruit members (supporters or followers) on a personal basis.⁶⁰

For late medieval Utrecht, a middle ground definition is followed, whereby factions are elite action groups competing for political power, and organised around a small core group of elite (often knightly) leaders with their allies and supporters in- and outside the city. As will be seen, they sometimes could wield considerable resources and develop into larger, relatively established parties (*partijen*), such as those of the Gunterlingen and Lichtenbergers (named after prominent Utrecht families) in the fourteenth century, but this is not considered a precondition for calling them factions.

In Dutch and Italian historiography, the term ‘parties’ is sometimes reserved for the (supra-)regional networks between local factions, such as the Guelfs and Ghibellines in Italy or the Hoeken and Kabeljauwen in Holland. Here, however, the term is used according to

⁵⁶ Braekevelt et al., ‘The politics of factional conflict’; S. ter Braake, ‘Parties and factions in the late Middle Ages: The case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483-1515)’, *Journal of Medieval History* 35 (2009) 97-111. On the notion of *magen ende vrienden*, see also P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laatmiddeleeuwse Holland’, *Holland* 17 (1985) 69-108.

⁵⁷ Braekevelt et al., ‘The politics of factional conflict’, 19; J. Haemers, ‘Factionalism and state power in the Flemish Revolt (1482-1492)’, *Journal of Social History* 42 (2009) 1009-1039, at 1010 and *passim*.

⁵⁸ Following J. Boissevain, *Friends of friends. Networks, manipulators and coalitions* (Oxford 1974) 192-200, with definition at p. 192.

⁵⁹ Lantschner, *The logic*, 68-77. Lantschner reserves the term ‘coalitions’ for the less established groups that were based on short-term, more *ad hoc* cooperation (p. 77).

⁶⁰ See esp. Boissevain, *Friends of friends*, 192-200; J.M. Bujra, ‘The dynamics of political action: A new look at factionalism’, *American anthropologist* N.S. 75 (1973) 132-152, at p. 133 and *passim*.

contemporary usage to mean, alternatively, the elite faction or the larger groups and coalitions that grew out of these divisions, in the context of this thesis mostly within the urban community. The usage of the term in historiography contrasts, of course, with the modern meaning of ‘parties’. In sociology and common usage, political parties are understood as institutionalised and formalised groups with delegated leadership and a membership based on shared interests, values (or ideology) and goals. The main difference between parties and factions, in this sense, lies in the parties’ established status (vis-à-vis the informality of factions) and in the mainly horizontal bonds between the members (against the vertical bonds between leader[s] and followers). Seen in this way, corporate groups or guilds, with their formal equality between the full members and their elected leadership, show much similarity to the modern ‘parties’.⁶¹

A final concept that needs to be explained is that of the ‘guild’. The variation in terms across European towns for the associations of merchants, craftsmen and retailers, i.e. associations based on profession and shared (economic) interests, reflects the considerable local and regional variation in the emergence and development of these corporations.⁶² For German towns alone, more than ten different terms are known to have been current in the late Middle Ages, ranging from *Gilde* and *Zunft* to *Amt*, *Antwerk*, *Gaffel* or *Einung*. Often, a distinction is made between the earlier merchants’ ‘guilds’ or *hansas* and the later craft or retailer organisations with names such as *Zunft*, *métier* or *ambacht*. In English historiography, the term ‘craft guild’ developed to distinguish artisan corporations from merchant ones. In the core, however, they were much alike. Central to all these corporations was the artificial ‘brotherhood’ of equals, based on a mutual oath, with the goal of providing solidarity and conviviality, regulating the trade, and defending common interests. In late medieval Utrecht, the term ‘guilds’ or ‘common guilds’ (*gemene gilden*) for craft organisations appears for the first time in 1304, when they awarded themselves with a formalised role in local government.

⁶¹ See for a discussion of the differences between the two types of political action groups and their supposed continuum (as factions can develop into parties, and vice versa) the influential contribution of Bujra, ‘The dynamics’. Compare also Lantschner, *The logic*, 63-68, who rightly states that corporate groups such as guilds did not always act as a single, institutionalised action group, but that they often consisted of various networks and sub-groups competing with each other or with outside parties.

⁶² In general, see Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 803-809; F. Irsigler, ‘Zur Problematik der Gilde- und Zunftterminologie’, in: B. Schweineköper (ed.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter* (Sigmaringen 1985) 53-70; Najemy, ‘Guild republicanism’, 55-56; A. Black, *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (London 1984) 3-11; S. von Heusinger, ‘Von “Antwerk” bis “Zunft”’. Methodische Überlegungen zu den Zünften im Mittelalter’, *Zeitschrift für historische Forschung* 37 (2010) 37-71.

Before that date, mentions are scarce and limited to the terms *confraternitates* or *ambochte* with their aldermen (*oudermanni, seniores*), while the term *hansa* was used for the older organisation of Rhine merchants. In this thesis, the local terminology is followed as much as possible.

Social, economic and political backgrounds: the medieval city of Utrecht

Utrecht was already a venerable old city in the late Middle Ages. The *civitas* was founded before the year 700 by Utrecht's first bishop, Saint Willibrord, and developed under the protection of the Frankish (later East-Frankish) kings. In 1122, Roman Emperor Henry V confirmed the settlement's first borough rights which had been given by Bishop Godebald (1114-1127) shortly before.⁶³ Soon after this date, the power of the emperors in these regions decreased, which allowed the bishop of Utrecht to develop as a territorial lord in his own right. In the late Middle Ages, the bishop's ecclesiastical authority extended over the bulk of the Northern Low Countries, while his secular territory, the Sticht, included the present-day Dutch provinces of Utrecht (*Nedersticht*), Overijssel (*Oversticht*), Drenthe and the town of Groningen. Utrecht's urban community followed its own path of development, securing more privileges from the city lord in the twelfth to fourteenth century. It thus became much like the 'free cities' (*Freistädte*) in the German Empire that largely evaded the authority of the Holy Roman rulers as well as that of their own city lords, without rejecting their nominal authority.⁶⁴

The religious origin and character of Utrecht was a cause of pride and prosperity for its citizens, as was the settlement's favourable location near the Rhine and the Vecht rivers, which made it a point of connection between north-south and east-west trade routes. For a long time, Utrecht controlled the Rhine trade from the city towards the delta in the North Sea, and it welcomed traders from Hamburg and Lübeck who preferred inland navigation over the dangerous North Sea route to the south. For this purpose, shiploads needed to be transported over land to the connecting waterway at nearby 't Gein. Utrecht's own developing group of

⁶³ In the absence of the original charter, this Imperial confirmation is taken as the city's date of acquiring borough rights. More context in: K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Utrechts oudste privileges opnieuw bezien', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995, 5-52; Idem, 'De stad van de burgers', 73-83.

⁶⁴ Compare Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 281-293.

merchants focused on regional trade and the Rhine trade. They lived in the district of the town called the *Stathe* and united themselves in the *hansa* of Rhine merchants. This *hansa* was probably closely connected to the early city government that included from 1196 onwards a council, next to the bishop-appointed bench of aldermen.⁶⁵

The Rhine merchants did not form the only elite in the emerging city. Utrecht was home to several families of ministerials (originally unfree servants of the church) who had received property in the settlement from the bishop early on. Together with the wealthy merchants, these families appear to have dominated the urban community of Utrecht in the twelfth and thirteenth centuries. By 1300, they could be perceived as one social group or patriciate: they intermarried, shared a knightly lifestyle and also had, as far as we know, privileged access to the bench of aldermen and the advisory council.⁶⁶ Their status and power in the city were symbolised by fortified town castles in the city centre, of which there were about twenty in 1300.⁶⁷ Their power networks extended to the countryside, where they acquired fiefs and had relatives among ministerial and noble families, as well as to the institutions of the Utrecht church, where they or their relatives obtained positions of influence.⁶⁸

The Utrecht church, especially the secular members of the bishop's court and the five chapters connected to the five major churches in town, formed another elite in the city. Unlike in other bishoprics, the cathedral chapter in Utrecht did not manage to assert its superiority over the other chapters, leading to the situation that all five chapters participated not only in the election of a new bishop but also in the government of the bishopric and the *Sticht*. The residences of these chapters and other religious institutions, such as the abbey of Saint Paul, formed sometimes extensive immunities with their own jurisdiction in the city

⁶⁵ See on these developments in general Van Vliet, 'De stad van de burgers'; Ph. Maarschalkerweerd, 'De steden', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd and J.M. van Winter (eds.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528* (Utrecht 1997) 259-290; M.W.J. de Bruijn, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1996, 5-44. The *hansa* of the *mercatores Reni* was first mentioned in 1233, but must have been older than that: K. Heeringa (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Deel II* (The Hague 1940) 270 (nr. 851).

⁶⁶ Based on the known names of aldermen and councillors in the thirteenth century: Van Vliet, 'De stad van de burgers', 107. Probably, the patriciate was not completely closed.

⁶⁷ Only the bishop, the provosts and members of the secular chapters, the ministerials and a select group of rich merchants had been allowed to build such stone residences in the city: Van Vliet, 'De stad van de burgers', 90; see also M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).

⁶⁸ See the detailed studies of A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993); A.J. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).

centre.⁶⁹ Ministerials and ecclesiastical institutions were also deeply involved in the development of the bishop's vast waste lands in the Utrecht countryside, providing for the organisation and management of extensive peat extractions. This process, that lasted until the thirteenth century, contributed greatly to the economic and demographic development of the countryside and created the conditions for the development of smaller towns in the region.⁷⁰

For Utrecht itself, the thirteenth century was characterised by demographic growth and expansion, as well as by an increasing focus on regional trade and production. By 1300, the city counted multiple bridges, halls and market places where retailers and artisans produced and sold their goods.⁷¹ The estimated population in 1300 was around 6,000. It is also in this century that the Utrecht craft guilds must have originated and developed. They probably included corporations (*confraternitates, ambochten*) for producers of (luxury) leather and fur products, retailers in cloth, grain, dairy and other goods, bakers, butchers and producers of other common commodities.⁷² The Rhine merchants, meanwhile, also developed an interest in the growing local market, especially for wine. As far as we know, the craft guilds in Utrecht were the first to emerge in the Northern Low Countries, a fact that could be connected to the local presence of the merchant's *hansa* that acted as an example for the retailers and artisans.⁷³

The bustling regional economy was mirrored by a slow decrease in the importance of long-distance trading. First, Utrecht's position as a commercial entrepot was challenged by the counts of Holland to the west. Under the counts' protection, alternative trade routes were stimulated, while Utrecht suffered from increased hostility and disadvantageous policies. By 1300, Utrecht had already lost its first position to the nearby Holland town of Dordrecht. This did not mean that Utrecht's economy collapsed. On the contrary, the city's main growth took place after 1300, since it profited from the general increase of the population and the urbanisation across the Northern Low Countries. The population of Utrecht doubled to an estimated 13,000 in 1400 and probably grew further to over 20,000 in 1500. The city also proved attractive to ministerial families from the countryside who wanted to acquire Utrecht

⁶⁹ Analysed in detail in De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*.

⁷⁰ Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*; Maarschalkerweerd, 'De steden'.

⁷¹ See mainly Van Vliet, *Markt*; Idem, 'De stad van de burgers'.

⁷² A complete list of the Utrecht guilds, as they were known from the fourteenth century onwards, is provided in chapter 1. More details on early mentions of craftsmen and petty traders in the city: Van Vliet, *Markt*, 70-77.

⁷³ Compare for Dordrecht: Van Herwaarden et al., *Geschiedenis van Dordrecht*, 40-45, 114-115.

citizenship and residency. Until far into the sixteenth century, Utrecht remained the largest and most important city of the Northern Netherlands.⁷⁴ However, while the early urban settlement had been dominated by (long-distance) trade, the later medieval city was characterised more by its regional economic function, apart from continuing to be an important political and religious centre.

With hindsight, the fourteenth and early fifteenth century were the political heyday for the city in terms of its autonomy and impact on the surrounding countryside, and its influence on episcopal and territorial politics, partly through the emerging Estates of the Nedersticht.⁷⁵ The city's position of power and autonomy would only falter with the advent of the Burgundian dukes in the Northern Low Countries. From the 1420s onwards, Duke Philip the Good gradually acquired the neighbouring principalities of Holland, Zeeland and Brabant and made his power felt in the Sticht, until he was able to place his own bastard son David on the Utrecht see in 1456.

Structure

In what follows, the workings and development of urban politics in late medieval Utrecht are analysed in five chapters. Originally, these chapters were written and published as articles in different academic journals, while one was part of an edited book. As they were not changed for the purpose of this thesis, these contributions reflect the state of research at the moment of their conception. Another consequence of this set-up is that the chapters do not provide one chronological storyline or one line of thought that is developed over several chapters. Instead, they offer separate analyses on topics within the larger theme and within the period described above.

Chapters 1 and 2 focus on the development of institutions and political practices in Utrecht, in particular with regard to the representation of craft guilds and middling groups in urban government, and the development of a new political elite. Related to these political and

⁷⁴ Van den Hoven van Genderen and Rommes, 'Rijk en talrijk'; Van Schaik, 'Een nieuwe heer', 201.

⁷⁵ C.A. Rutgers, 'Stad en Staten. De bijdrage van de stad Utrecht tot de definitieve vorming van de Staten van Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 55-100; P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama (1906-1942)* (Utrecht 1942) 314-434; A.J. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15^e eeuw* (Zutphen 1987); Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, 102 ff.

social evolutions is the development of the city's political discourse, which is discussed in chapters 2 and 3, mostly for the late thirteenth and fourteenth century, when Utrecht changed from a patrician-led commune to a corporate community. Chapter 3 also specifically goes into the creation (and framing) of a collective memory of political strife in the city via the chronicle of the Dutch Beke (*Nederlandse Beke*), which can be seen as an early example of urban historiography in the city of Utrecht. Chapters 4 and 5, finally, discuss the development and organisation of violence by elite factions and parties, craft guilds and coalitions of citizens in Utrecht for political purposes, which intertwined with the political and social developments described before.

At the end of this thesis, the research findings of the separate chapters are recapitulated in a summarizing conclusion, in which also paths for further research will be sketched.

Chapter 1

Guild representation or oligarchy?

Abstract

This article explores the composition of Utrecht's city government after the introduction of the guild ordinance of 1304, and the representation of craft guilds and socioeconomic interests in local government, in particular. For the analysis, the yearly lists of magistrates between 1402 (the year in which they first appear) and 1459 are used. It is argued that a relatively stable system of power distribution between the 21 'common guilds' (the political guilds) developed in Utrecht before the fifteenth century. This system or 'guild hierarchy' worked to the advantage of the more well-off merchants, retailers and producers of luxury goods, active in (inter)regional markets, and to the disadvantage of craftsmen and retailers who were primarily active in the local market. At the same time, it is argued that a relatively small ruling elite, similar to those of neighbouring 'oligarchic' towns, emerged in Utrecht within the framework of guild government. Even though the factual power distribution in the city government thus undermined the representative character of the city government, the constitutional framework of open elections and representation from the guilds, as well as occasional consultation of the guild membership, remained largely intact.

This chapter was published as: J. Smithuis, 'Gildevertegenwoordiging of oligarchie? De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2014, 209-236.

Gildevertegenwoordiging of oligarchie?

De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)

Laatmiddeleeuwse stadsbesturen, zo is bekend, waren niet democratisch ingericht. Stedelijke bestuurlijke organen waren in deze periode uitsluitend toegankelijk voor een juridisch bevoorrechte groep: de burgerij, mannen die het burgerrecht bezaten en vaak ook nog aan een aantal andere voorwaarden moesten voldoen om in aanmerking te komen voor bestuursfuncties.¹ In Utrecht was dit niet anders. De inwoners die het burgerrecht bezaten en zo samen de politieke gemeenschap van de stad vormden – dat wil zeggen, de inwoners met passief en actief kiesrecht voor het stadsbestuur – behoorden bovendien over het algemeen tot het meest welvarende deel van de stadsbevolking. Zij waren zelfstandige ambachtsmeesters met een eigen winkel of werkplaats, erkende marskramers, rijkere kooplieden, of ridderlijk levende en rentenierende stedelingen. Burgers behoorden doorgaans tot de sociale middengroepen of tot de elite van de stad.²

Veel steden in deze periode, in de Nederlanden maar ook elders, werden in de praktijk bestuurd door een relatief kleine groep burgers die de hoogste status in de gemeenschap bezat. Daardoor kreeg het stadsbestuur een ‘oligarchisch’ of ‘plutocratisch’ karakter: het was formeel of in de praktijk alleen toegankelijk voor een beperkt aantal inwoners, bevoorrecht door afkomst of door rijkdom, die onderling de macht verdeelden. Dit gold niet alleen voor kleinere steden als Leiden of Zutphen, maar uiteindelijk ook voor de grote Vlaamse steden waar ambachtlieden, met name in de textielnijverheid, rond 1302 via de ambachtsgilden toegang hadden verkregen tot het stadsbestuur. Dat ook in deze laatste steden het dagelijkse stadsbestuur meestal in handen bleef, of terugkeerde, van een kleine elite, toonde Raymond van Uytven reeds aan in 1962. Hij ondernam een grootschalig onderzoek naar de burgers in verschillende laatmiddeleeuwse Nederlandse steden die daadwerkelijk deel hadden aan de stedelijke politiek en koppelde dit aan verspreide gegevens over hun welvaart en belastingbijdragen. In de grotere steden met gildeninvloed bestond deze bestuurselite op den duur echter ook deels uit in de loop van

1 Vgl. Ph. Maarschalkerweerd, ‘Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 1991, 39-58; F.C. Berkenvelder, *Stedelijk burgerrecht en burgerschap in Deventer, Kampen en Zwolle, 1302-1811* (Zwolle 2005).

2 Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’; zie ook C. Kwakman, ‘Slijkburgers in Utrecht’, *Madoc* 19 (2005) 167-174.

de tijd rijk geworden ambachtsmeesters en niet alleen uit rijke kooplieden of welgeborenen.³

Tussen laatmiddeleeuwse steden onderling bestonden er tal van verschillen in de mate waarin verschillende sociale groepen daadwerkelijk toegang hadden of kregen tot het bestuur van de stad en in de mate waarop zij direct of indirect politieke invloed konden uitoefenen. Men kan deze verschillen uitdrukken door een continuüm te veronderstellen tussen aan de ene kant een sterk representatief of ‘democratisch’ bestuur en aan de andere kant een sterk oligarchisch of plutocratisch bestuur. Daarbinnen vallen verschillende aspecten van het bestuur te onderzoeken en te vergelijken, zoals de regels en praktijken van magistraatsverkiezingen, de omvang van het stadsbestuur en de mate van doorstroming daarin, de sociale samenstelling van de bestuurdersgroep, de praktijken van ‘zetelverdeling’ tussen verschillende onderverdelingen van de burgerij (zoals gilden of districten), of tradities van directe medezeggenschap door burgervergaderingen en andere lichamen.⁴

Steden als Gent en Zutphen waren bijvoorbeeld zeer verschillend waar het aankwam op de werkelijke toegankelijkheid voor niet-elitaire burgers van de bestuurlijke instellingen en de mobiliteit van stadsbestuurders. Zo kende Gent een vrij snelle wisseling van magistraten en waren bestuurlijke carrières relatief kort, waardoor het voor een relatief ruime kring burgers en gildeleden mogelijk was om daadwerkelijk in de stedelijke politiek te participeren. Zutphense burgers die eenmaal een positie in het stadsbestuur wisten te verwerven, vervulden daarentegen vaak lange bestuurlijke carrières.⁵ Van Uytven en Wim Blockmans weten de verschillen tussen steden in dit opzicht grotendeels aan de omvang en de sociaaleconomische structuur van de stad. Het lijkt inderdaad logisch dat bepaalde sociale groepen of beroepsgroepen alleen bij een voldoende omvang en economisch belang enig gewicht in de schaal konden leggen en zo een positie van macht en invloed konden verwerven.

Het is in deze bijdrage de bedoeling om Utrecht, dat in die tijd tot de relatief grote steden in de Nederlanden behoorde maar een weinig ‘industriële’ karakter had, binnen dit veld tussen representatief bestuur en oligarchie te situeren.⁶ Naar de sociale samenstelling

3 Van Uytven, ‘Plutokratie’.

4 Vgl. bijvoorbeeld Shaw, *Popular government*, 2006; Najemy, *Corporatism and consensus*; K. Schreiner en U. Meier (red.), *Stadtregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Göttingen 1994).

5 W.P. Blockmans, ‘Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550’, in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 236-260; Van Uytven, ‘Plutokratie’.

6 Cf. R. van Uytven, ‘Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden’, in: D.P. Blok e.a. (red.), *(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 15 dln. (Haarlem 1977-1983) III, 188-253; Van

van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen is, behalve voor wat betreft de formele regelingen, tot nu toe weinig onderzoek gedaan.⁷ Vaak wordt op basis van (laat-)vijftiende-eeuwse toestanden aangenomen dat Utrecht werd bestuurd door een kleine elite van ‘gegoede burgers’, in de woorden van Berents, waarbinnen oude ministeriale of welgeboren (ridderlijk levende) families naar verhouding een grote rol speelden.⁸ Deze politieke elite wordt doorgaans als ‘patriciaat’ aangemerkt; een begrip dat in deze bijdrage echter uitsluitend wordt gereserveerd voor de kleine groep families die vóór de Gildebrief van 1304 onderling de macht in de stad verdeelden. Utrecht was de enige stad in de noordelijke Nederlanden waar de gilden, in dit geval 21 ambachts- en kleinhandelsgilden, in navolging van de grote Vlaamse steden in 1304 een grote mate van politieke invloed verwierven. Hun leden kregen daarbij direct toegang tot het dagelijkse stadsbestuur. Dit betekende dat ook burgers uit de sociale middengroepen – ambachtsmeesters, marskramers en winkeliers – vanaf 1304 in elk geval formeel hun stempel op het bestuur van de stad konden drukken en de patricische families hun monopoliepositie verloren.⁹

Utrecht vormt voor vragen naar het sociale karakter en de toegankelijkheid van laatmiddeleeuwse stadsbesturen een interessante onderzoekscasus. Hoe was de representatie van verschillende sociaaleconomische groepen en belangen, via de gilden, in het Utrechtse stadsbestuur geregeld, en in welke mate konden burgers uit verschillende sociale lagen daadwerkelijk deelnemen aan de stedelijke politiek? Daarbij is te verwachten dat het hier geen statische toestand betrof, maar dat zich hierin (sterke) ontwikkelingen voordeden tijdens de lange periode van het gilderegime, tussen 1304 en 1528. Men kan veronderstellen, en deels ook objectief nagaan, dat het stadsbestuur er kort na 1304 anders uitzag dan rond 1400 of 1500. In deze bijdrage ligt de nadruk op de ontwikkelingen in de mate van representatie en participatie in de periode vanaf 1304 tot ongeveer het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien beperkt het onderzoek zich tot de samenstelling en toegankelijkheid van het *dagelijkse* stadsbestuur. Dit betekent in de

den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’; Van Vliet, *Markt*.

7 Zie voor de formele regelingen met name Muller, *Rechtsbronnen* IV (inleiding); Overvoorde en Joosting, *Gilden* I. De inleidingen op deze bronnedities zijn degelijk en nog steeds erg nuttig, hoewel ze inmiddels op een aantal punten verouderd of ontoereikend zijn, met name waar het de ontwikkelingen van instituties door de tijd heen en de bestuurlijke praktijken betreft. Hier ligt nog een onderzoeksveld open.

8 Berents concentreerde zich op het einde van de vijftiende eeuw: D.A. Berents, ‘Gegoede burgerij in Utrecht in de 15^e eeuw’, *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1972, 78-92, m.n. 90-91; zie ook Struick, *Utrecht*, 68-69; Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 25-41; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’. Voor de begrippen ‘ministeriaal’ en ‘welgeboren’, zie Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*.

9 Cf. Prak, ‘Corporate politics’. Alleen in Dordrecht kregen gilden ook een zekere stem in het stadsbestuur, maar pas later en onder andere voorwaarden.

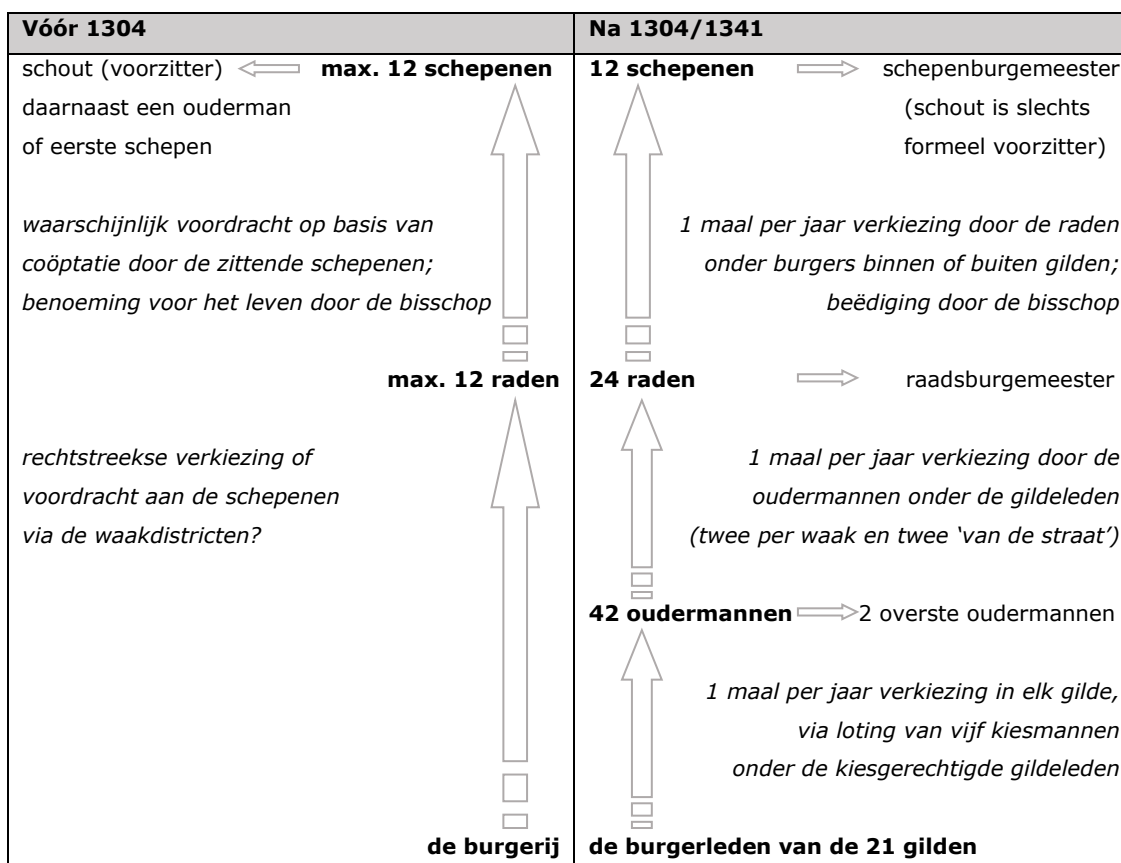
praktijk een beperking van de analyse tot de zogenaamde stadsraad, de belangrijkste bestuurlijke instelling in laatmiddeleeuws Utrecht met zowel wetgevende, bestuurlijke als rechtsprekende bevoegdheden. Deze instelling ontwikkelde zich op basis van de Gildebrieff van 1304, zoals we hieronder zullen zien. De stadsraad werd jaarlijks opnieuw verkozen op de dag vóór het feest van Maria Lichtmis (2 februari) en bestond uit twaalf schepenen, 24 raden en 42 oudermannen. De oudermannen, twee per gilde, waren daarbij tevens de bestuurders van hun gilde voor dat jaar. In de loop van de veertiende eeuw werd deze stadsraad in toenemende mate bijgestaan door de zogenaamde ‘oude raad’, de raad van het jaar ervoor. Ten slotte stond de stadsraad onder leiding van het uitvoerende college van vier stadsoversten, ook wel ‘de vier oversten’ genoemd: de beide burgemeesters van schepenbank en raad, en twee overste oudermannen. Zij kwamen eveneens jaarlijks voort uit dezelfde groep verkozen schepenen, raden en oudermannen. Tot 1455 werden ook de twee kameraars jaarlijks uit de leden van de stadsraad gekozen. Dit waren dus politieke functies; pas vanaf 1455 werden de kameraars echt financiële ambtenaren.¹⁰

Een hindernis in het onderzoek naar met name de veertiende eeuw vormt het feit dat er over de samenstelling en het functioneren van het stadsbestuur in Utrecht, op de Gildebrieff van 1304 na, pas vanaf circa 1340 mondjesmaat meer informatie beschikbaar komt, via nieuw aangelegde rechtsboeken en bestuurlijke registers. Jaarlijkse bestuurderslijsten zijn voor Utrecht zelfs pas serieel beschikbaar vanaf 1402.¹¹ Daarvóór beschikken we slechts over lacuneuze schepenlijsten.¹²

10 Meer informatie over de laatmiddeleeuwse bestuurlijke instellingen en ambten via: Muller, *Rechtsbronnen IV, passim*; Overvoorde en Joosting, *Gilden*, m.n. deel I; J. van de Water (ed.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heren staten 's lands van Utrecht. Mitsgaders van de edele groot achtbare heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, deel III (Utrecht 1729); Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’; Berents, *Misdaad*, 13-21. De eerste en tweede kameraar werden in de praktijk steeds alleen gekozen onder de nieuwe raden en schepenen, op welke wijze is onduidelijk; zij dienden (zeer) kapitaalkrchtig te zijn. Vanaf 1455 waren zij gesalarieerde ambtenaren buiten de stadsraad om die voor vier, later drie jaar werden aangesteld: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 74-75 en 97. In de kameraarsrekeningen rekenden de kameraars zichzelf tot de stadsoversten.

11 Via de raadsdagelijkse boeken, die elk bestuursjaar beginnen met de samenstelling van het nieuwe stadsbestuur per 2 februari (Maria Lichtmis), aangevuld met de namen van de kwartierhoofdmannen in de buurspraakboeken (reeds vanaf 1385): Het Utrechts Archief (HUA), Stadsbestuur van Utrecht (1122-1577) (SA) inv. nrs. 13 en 16; deels gepubliceerd via K. Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht, en voornamentlyk in de stad Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen*, 3 dln. (Utrecht 1750-1754).

12 Voor de veertiende eeuw zijn bijna uitsluitend de namen van schepenen bekend via schepenbrieven, die bijeengebracht werden in lijsten door Van de Water, *Groot placaatboek*, 147-153. Deze lijsten zijn niet geheel betrouwbaar.

Schematisch overzicht van de samenstelling en verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van Utrecht tussen ca. 1200-1450. Deels naar Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 116.

De laatmiddeleeuwse gildenarchieven gingen voor een groot deel verloren.¹³ Toch kan onder andere uit de latere bestuurderslijsten meer worden afgeleid over veertiende-eeuwse ontwikkelingen dan gedacht, en het zijn met name deze bestuurderslijsten die hier gebruikt zijn om zicht te krijgen op de politieke praktijk. Zo is het mogelijk om voor een groot deel van de vijftiende-eeuwse stadsbestuurders de gildeherkomst vast te stellen, doordat zij in de loop van hun carrière een of meerdere functies vervulden als ouderman in hun gilde. Hieruit kon een deels informele machtsverdeling tussen de gilden worden afgeleid. Bovendien geeft een analyse van deze lijsten tot op zekere hoogte inzicht in de ontwikkeling van de bestuurdersgroep vanuit de veertiende eeuw. Hier is ervoor gekozen om de bestuurderslijsten van de jaren 1402-1459 in het onderzoek te betrekken, zodat twee à drie generaties bestuurders konden worden meegenomen en langdurige carrières in het zicht bleven.¹⁴ Vooropgesteld dient te worden dat dit artikel met betrekking tot de

13 Uitgave van verspreide bronnen betreffende de Utrechtse gilden en enkele bewaarde gildeboeken: Overvoorde en Joosting, *Gilden*.

14 Zie ook de bijlage. In het onderzoek werden geen individuele carrières vervolgd ná 1459.

genoemde vragen beoogt een eerste verkennende bijdrage te leveren; meer gericht onderzoek over de gehele periode van het gilderegime (1304-1528) is gewenst.¹⁵

De constitutionele regelingen van 1304 en 1341

Aan de concrete mogelijkheden die burgers hadden om hun belangen te laten vertegenwoordigen in het stadsbestuur, of daarin direct te participeren, lagen in elke stad formele regelingen ten grondslag. Dit waren in het laatmiddeleeuwse Utrecht vooral de Gildebrief van 8 mei 1304¹⁶ en de overeenkomst ‘over de verkiezing van oudermannen en raadsleden’ van 20 januari 1341.¹⁷ Vaak wordt de laatste ook als ‘Gildebrief’ betiteld. Deze benaming is echter minder toepasselijk, aangezien hij in tegenstelling tot de Gildebrief van 1304 niet uitsluitend door de gilden werd vastgesteld. Hij was het resultaat van een breed overleg in het gehele stadsbestuur en de (burger)ledenvergaderingen van alle gilden, waaraan ook burgers zonder gildelidmaatschap konden deelnemen. Daarom wordt hier in algemene zin gesproken van de overeenkomst of regeling van 20 januari 1341, mede in lijn met de wijze waarop deze regelingen in laatmiddeleeuws Utrecht zelf werden aangeduid.¹⁸

De Gildebrief van 1304 markeert het begin van de ‘corporatieve’ periode in Utrecht, de periode van het gildebestuur, die tot 1528 zou duren.¹⁹ Hij werd zelfstandig door de oudermannen van de gilden in Utrecht uitgegeven en bevatte bepalingen aangaande zowel het stadsbestuur als de positie van de gilden als bedrijfsverenigingen. Op de precieze sociale en politieke achtergronden voor de totstandkoming van de

15 Vgl. M. Heurneman, *Waard om te weten. Leemtijdst geschiedschrijving provincie Utrecht* (Utrecht 2007) 33: de samenstelling en ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse elites in Utrecht, zeker voor wat betreft de stedelijke bestuurselite, is wel degelijk nog een ‘witte vlek’ in de provinciale geschiedschrijving!

16 Editie: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-55, zie ook 55-56 voor de bevestiging van deze brief door bisschop Gwijde op 14 november 1305. De aanhef luidt: *Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden van der stat van Utrecht maken cont...*

17 Edities: Muller, *Rechtsbronnen* I, 34-36 (op basis van het Stadsboek, aldaar nr. 80), waar de overeenkomst het opschrift draagt *Van den oudermannen ende den raet te kyesen*; Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 56-58 (op basis van een origineel charter afkomstig uit het smedenarchief).

18 In de aanhef van de overeenkomst staat dat schepenen, raad en gemene oudermannen van de oude en nieuwe raad de navolgende punten *eendrachtelike ende mit goeden berade overeenghedraghen sijn*, dat wil zeggen ‘overeengekomen’ (zie noot 17 hierboven). De naam voor de Gildebrief van 1304 is authentiek: hij komt als zodanig reeds voor in de overeenkomst van 1341 (*die oude ghildebrief*, art. 5) en in het stadskopijboek B van circa 1395, waar het opschrift luidt: *Dit is der ghilden brief van Utrecht ende heet die oude ghildenbrief*; de bevestiging van bisschop Gwijde van 14 november 1305 spreekt in dit verband van *der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben*. Zie Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52 en 56.

19 Cf. C. Wyffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussels 1951).

Gildebrief gaan we hier niet in detail in. Kortgezegd lijkt hij het resultaat van eisen van politieke inspraak die vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in toenemende mate vanuit de burgerij werden geformuleerd tegenover de monopoliepositie van patricische families en de met hen verknoopte hanze van Rijnkooplieden (*mercatores Reni*). Deze niet-patricische burgers, die voor zover bekend afkomstig waren uit ambachtelijke middengroepen, waaronder de bakkers, en uit een mogelijke nieuwe economische elite van regionale kooplieden of marskramers (*marsslieden*), organiseerden zich politiek en waarschijnlijk ook militair via bedrijfsverenigingen, de gilden.²⁰ De brief van de oudermannen, die onder bescherming van een Vlaamse troepenmacht in mei 1304 werd opgesteld, werd meteen meebezegeld door de zittende (patricische) schepenen en een jaar later bekrachtigd door bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317). Dit maakte het politieke succes van de gilden duurzaam.

Hier zijn vooral de bepalingen in de Gildebrief aangaande de samenstelling en de verkiezing van het dagelijkse stadsbestuur van belang. De ‘oudermannen van de gemene gilden’, die verder niet worden gepreciseerd, zouden voortaan jaarlijks de leden van de raad kiezen. Deze raad werd bovendien verdubbeld van 12 naar 24 leden en verkreeg voor het eerst een bestuurlijk overwicht op de schepenbank. De schepenen, nog steeds twaalf in getal, zouden daarnaast niet meer door de bisschop voor hun leven worden aangesteld, maar jaarlijks door de raadsleden, dus vanuit de burger- en gildegemeenschap, worden gekozen (en slechts nog beëdigd worden door de bisschop). Schepenen mochten als enige bestuurders ook burgers zijn die geen lid van een gilde waren, waarmee vooral op leden van de oude patricische families zal zijn gedoeld. De oudermannen reserveerden voor zichzelf in de Gildebrief, los van de verkiezingen, geen directe deelname aan het dagelijkse bestuur van de stad, dat op dat moment werd gevormd door raad en schepenbank. Zij kenden zichzelf echter wel een adviserende rol toe bij besluiten die potentieel grote schulden met zich meebrachten.²¹ Op deze basis veranderde al snel de bestuurlijke praktijk: nog vóór 1340 zouden de schepenen, raden en oudermannen samen het dagelijkse bestuur van de ‘stadsraad’ gaan vormen.²²

De Utrechtse patriciërs stonden na 1304 voor de keuze om zelf lid te worden van een gilde en zo toegang tot raad en schepenbank te verzekeren, of, indien zij dit niet wilden, jaar na jaar afhankelijk te zijn van de gunst van gildeleden om te zetelen in de

20 Zie met name Van Vliet, *Markt*, 103 e.v.; Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; zie ook P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele (red.), *Omtrent 1302* (Leuven 2002); Wyffels, *De oorsprong*.

21 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-56, met name artikelen 1-4, 9 en 11-13.

22 Zie voor de vroege werking en samenstelling van de stadsraad met name het ‘huisrecht’ (*Vans huysrechte*), dat als eerste hoofdstuk in het Stadsboek (zie ook noot 32) werd opgenomen: Muller, *Rechtsbronnen I*, 4-6.

schepensbank. Een arbitrale uitspraak van bisschop Gwijde van 24 juni 1307 bepaalde dat burgers die door de Nederstichtse oorlog van 1304-1305 buiten de stad verkeerden – op dat moment met name de groep rond Jacob van Lichtenberg – bij hun terugkeer gratis tot een gilde zouden mogen toetreden, namelijk dat van hun ambacht (of koopmanschap) of het gilde van hun keuze indien zij ‘zonder ambacht’ waren.²³ Uit deze uitspraak blijkt voor het eerst dat men het wenselijk vond dat deze laatste burgers in het gildesysteem opgenomen zouden worden. Waarschijnlijk gold dit ook voor de gilden zelf: zij zullen de aanwas van hun organisaties met patricische burgers verwelkomd hebben, omdat dit hun positie in het politieke bestel verstevigde. Tot de categorie burgers ‘zonder ambacht’ behoorden overigens niet alleen patriciërs en ministerialen die een ridderlijke levensstijl voerden of zich alleen met groothandel of makelaardij bezighielden, zoals patriciërs vaak deden. Ook ‘gewone’ burgers konden een bezigheid hebben die niet in een van de 21 gilden vertegenwoordigd was, zoals wijntappers, herbergiers of zakdragers. Het bereik van de Utrechtse gilden strekte zich alleen uit tot ambachtelijke productie en kleinhandel en dekte niet alle bedrijfstakken en neringen in de stad.²⁴

Enkele decennia later legde de overeenkomst van 20 januari 1341 de afspraken van 1304 vast en vulde hij deze op een aantal punten aan. Deze toevoegingen betroffen ten eerste de manier waarop de oudermannen van de gilden zelf gekozen moesten worden. Dit zou in het vervolg in elk gilde volgens dezelfde procedure verlopen, namelijk via loting onder de kiesgerechtigde leden van vijf kiesmannen. Deze vijf mochten samen, bij meerderheid van stemmen, de twee oudermannen voor hun gilde bepalen. Ook werd vastgesteld wie binnen de gilden nu precies actief en passief kiesrecht bezaten: alleen ‘volle’ (volwaardige) gildebroeders met een jaar en een dag burgerrecht, die minstens twintig jaar oud waren en aan hun sociale en militaire verplichtingen in hun gilde voldeden.²⁵ Naast ambachtsmeesters konden inmiddels ook burgers zonder ambacht, oftewel zuiver politieke leden, volwaardig gildelid zijn. Aspirant-leden zonder ambacht kregen echter door dezelfde overeenkomst niet meer de vrijheid om zelf hun gilde te kiezen; het college van gemene oudermannen moest voor de toelating van dergelijke

23 *Ende alle die borgers, die binnen comen sullen ende in ghenen ghilden en waren, die sel men ontfaen int ghilde van horen ambochten; ende dieghene, die van ghienen ambocht en zijn, die sal men ontfaen in den ghilden, die si kiesden daer si in begheren te wesen, al zonder enich ghelt te nemene van him ofte eysken.* P.W.A. Immink en A.J. Maris (eds.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317), met aansluitende stukken tot 1320* (Utrecht 1969), 174-175. Zie voor de politieke achtergrond Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’.

24 Muller, ‘De gilden’, 116-119; Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, xxx-xxxii.

25 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 56-58, met name artikelen 1-3 (over de oudermansverkiezing); zie ook art. 8, waarin de functie van ouderman werd voorbehouden aan volle gildebroeders die het gilde ‘met de hand voerden’, of gevoerd hadden, of wie het gilde was ‘aangeërfd’ of ‘aangeboren’.

leden tot een gilde zijn toestemming geven, een maatregel die waarschijnlijk was bedoeld om de getalsmatige verhoudingen tussen de gilden in de hand te houden.²⁶

Ten tweede bepaalde de overeenkomst voor het eerst hoe de jaarlijks nieuw gekozen oudermannen precies de 24 raadsleden moesten kiezen. De Gildebrief had in dit kader uitsluitend gesteld dat hun keuze moest uitgaan van ‘het algemeen belang van de stad’ (*om meen orbaer der stat*). Een dergelijke bepaling liet echter veel ruimte voor onduidelijkheid en conflict tussen de oudermannen en de gilden onderling. In 1341 werd bepaald, op grond van een kennelijk reeds langer bestaande gewoonte, dat elke *wake* twee raadsleden zou leveren.²⁷ Dit waren de ‘waken’ of waakdistricten van vermoedelijk veel oudere oorsprong, elf in getal, via welke de burgers hun plicht van nachtwacht en patrouille uitoefenden, zowel binnen de stad, langs de stadswallen of -muren als op de uitkijktorens.²⁸

Op zeker moment hadden de gilden de organisatie van de wacht naar zich toegetrokken of toegewezen gekregen en raakten zij als gevolg daarvan vast gekoppeld aan deze waakindeling. Elk waakdistrict was toegewezen aan één tot maximaal drie gilden, waarschijnlijk afhankelijk van hun getalssterkte. In de praktijk betekende de verkiezingsregel van 1341 met andere woorden een verdeelsleutel van de raadszetels tussen de 21 gilden. Aangezien toepassing ervan slechts 22 raadszetels (2 x 11) opleverde, zouden de twee overige raadszetels op persoonlijke titel toegekend worden aan gildeleden ‘van wie gedacht werd dat zij de stad en de gemene gilden tot nut zouden zijn’.²⁹ Hoe deze regeling in de praktijk voor alle gilden afzonderlijk uitpakte, maakte de overeenkomst zelf echter niet meteen duidelijk. Dit wordt hieronder besproken.

De overeenkomst sprak ten slotte ook voor het eerst van veertien ‘hoofdgilden’ (*hoofthilden*), waaruit de jaarlijks gekozen voorzitters van de gemene oudermannen, de twee overste oudermannen, moesten voortkomen. Op de precieze consequenties van dit onderscheid tussen hoofdgilden en ‘lage gilden’ gaan we ook hieronder verder in. Ondanks deze regel waren wél alle oudermannen, van zowel hoofdgilden als lage gilden,

26 Ibidem, I, 58 (art. 11).

27 Ibidem, I, 35 (art. 4): *Ende also si [de kiesmannen uit de gilden] ghecoren hebben, so sellen si die nywe oudermanne al rechtevoert, sonder runen of raden mit hem of mit anders yemant, in der stat rade presenteren, daer te zweren ende dien raed te kyesen also ghewoenlic is; dat is te verstaen van elker wake tue raetsmanne, ende dander tue raetsmanne daren boven, die sellen si nemen wt dien ghilden bi hoeren ede die hem donct datter stat nutte sijn ende oorbaerlike ende den menen ghilden.* Het zou hier een gewoonte kunnen betreffen die ook al vóór 1304 werd toegepast bij de verkiezing van raadsleden uit de burgergemeenschap. Dit zou ook kunnen verklaren waarom bij de raadskeuze in 1341 op de waakindeling werd teruggegrepen; vgl. De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, 33-34, die voor de dertiende eeuw coöptatie van de raden door de schepenen vermoedde.

28 Over de waakorganisatie: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, ccx-ccxv.

29 Zie noot 27 hierboven.

betrokken bij de verkiezing van deze overste oudermannen, namelijk via de loting van vijf kiesmannen onder hen.³⁰

De overeenkomst van 1341 vormde in grote lijnen de basis voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur tot aan 1528. Tijdens perioden van politieke onrust, zoals in 1379-1380 en in 1455-1456, werd nog wel eens tijdelijk een andere regeling ingesteld, maar men keerde in de praktijk steeds weer terug naar de basisafspraken van 1341.³¹ De regeling zelf paste in een omvangrijke poging van het stadsbestuur en de gilden om de stedelijke constitutie, die sinds de Gildebrief van 1304 sterk veranderd was, opnieuw te redigeren en op schrift te stellen. Het eerste resultaat daarvan was het Stadsboek (of *Liber albus*), waarin meteen ook de overeenkomst van 1341 werd opgenomen.³² Dit Stadsboek, evenals de latere opvolgers daarvan, bevat nog veel meer bepalingen over de precieze werking van het stadsbestuur en het kiesrecht. Aangaande de verkiesbaarheid van burgers bijvoorbeeld, werd reeds rond 1340 in het Stadsboek vastgelegd dat de stadsraad niet toegankelijk was voor burgers die in de kerkelijke ban, tollenaar van het gruihuis of minder dan tien jaar burger waren, en evenmin voor hen die het jaar daarvóór al bestuurslid waren geweest.³³

Op al deze aanvullende regels gaan we hier verder niet in, hoewel ze natuurlijk wel concrete gevolgen hadden voor de toegankelijkheid van het stadsbestuur. Relevant is vooral om te beseffen dat de overeenkomst van 1341 wel de belangrijkste, maar niet de enige regels bevatte en dat ook ná 1341 de ontwikkeling van bestuurlijke instituties en regelingen allerminst tot stilstand kwam. De overeenkomst van 1341 leverde daarbij wel het kader waarbinnen deze ontwikkelingen plaatsvonden; de fundamenten voor de samenstelling en verkiezing van het stadsbestuur bleken zo voor lange tijd te zijn vastgelegd.

30 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 58 (art. 9).

31 Ibidem, I, 58-59, 64-98 en 101-112; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 132-133; Struick, 'Het bewind van de gilden'.

32 Zie Muller, *Rechtsbronnen* I, 1-68 (editie); IV, 353-362 (toelichting). Doorgaans wordt dit rechtsboek *Liber albus* ('Witte boek') genoemd, naar de naam die het boek aan het einde van de vijftiende eeuw kreeg en die Muller aanhield bij zijn editie. Vanaf zijn ontstaan in 1340 stond het echter lange tijd bekend als *der stat boec* (*dier dre alleens zijn*), zodat hier de veertiende-eeuwse benaming, modern vertaald als 'Stadsboek', is gekozen. Zie p. 361 over de verschillende benamingen van het boek door de geschiedenis heen.

33 Muller, *Rechtsbronnen* I, 5, 29, 30 en 36 (resp. nr. 1, art. 10; en nrs. 68, 72 en 81). De Gildebrief van 1304 had overigens in dit verband al vastgesteld dat raadsleden geen kleding van 'heren' mochten dragen (als teken van dienstbaarheid) en dat tussen schepenen en raadsleden geen eerstegraads verwantschap mocht bestaan (Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53-54 [art. 5, 13]). Naar de voorwaarden voor verkiesbaarheid, die ook later steeds meer werden uitgebreid (onder andere via het strafrecht), zou zelfstandig onderzoek gedaan kunnen worden, omdat zij in de praktijk sterk de grenzen van het actieve kiesrecht in de stad bepaalden.

Representatie van gilden en sociale belangen in de praktijk, 1304-1341

De *gemene* of politieke gilden³⁴ vormden na 1304 voor de burgers van Utrecht nagenoeg het enige portaal tot een positie in het Utrechtse stadsbestuur. Alleen de schepenbank, en uiteraard de landsheerlijke functie van schout, bleef openstaan voor burgers zonder gildelidmaatschap; maar ook de schepenen dienden door uit de gilden afkomstige raadsleden gekozen te worden.³⁵ Hoe waren deze gilden nu in de praktijk in het stadsbestuur van Utrecht vertegenwoordigd?

Voor wat betreft de periode vóór 1341 blijft in dat opzicht veel onzeker. Zelfs hoeveel en welke gilden via hun oudermannen bij de uitvaardiging van de Gildebrief betrokken waren en tot politiek gilde verheven werden, is niet met zekerheid bekend. Alleen het bakkersgilde wordt in 1304 met name genoemd, maar verder spreekt de brief slechts in het algemeen van ‘de gemene oudermannen van de gemene gilden’.³⁶ Het aantal van 21 gilden blijkt pas duidelijk, en dan nog steeds impliciet, uit de overeenkomst van 1341. De vroegst overgeleverde lijst van gilden, waardoor hun namen en koppeling aan de waken bekend worden, dateert van niet eerder dan eind 1347.³⁷ Ook weten we pas vanaf 1341 zeker dat veertien van deze gilden hoofdgilden waren en de overige dus ‘lage’ gilden. Hoe zat dit in 1304?

In sommige steden, zoals Luik, veranderde het aantal gilden dat deelhad aan het stadsbestuur in de loop van de veertiende eeuw nog enkele keren, terwijl andere steden in dit opzicht een grote mate van stabiliteit vertoonden.³⁸ Utrecht lijkt in dat kader wel tot de ‘stabiele’ steden te hebben behoord. Dit kan blijken uit de terloopse manier waarop de overeenkomst van 1341 melding maakt van 42 oudermannen (twee per gilde, dat wil zeggen 21 gilden) en van veertien hoofdgilden, wat doet vermoeden dat deze verdeling

34 Naar de begripsbepaling bij K. Schulz, ‘Die politische Zunft. Eine der spätmittelalterliche Stadt prägende Institution?’, in: W. Ehbrecht (red.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Keulen 1994), 1-20, aldaar 1, 3 en *passim*; onder andere (p. 3): ‘... denn Zunft bedeutete jetzt nicht mehr das organisierte Gewerbe, sondern eben die politische Untergliederung der Stadtgemeinde...’.

35 Dit bleef ook zo na 1341 (Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 57 [art. 5]), waardoor in theorie de mogelijkheid bestond dat er ook in de vijftiende eeuw nog schepenen zonder gildelidmaatschap voorkwamen. Alleen in de jaren 1455-1456 kregen de (twaalf) hoofdgilden elk formeel één schepenzetel toegewezen, zie daarvoor ook noot 64 hieronder.

36 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-54 (art. 20-21 en aanhef).

37 In de overeenkomst van 1341 wordt gesproken van 42 oudermannen (twee per gilde) en 14 hoofdgilden: Ibidem, I, 58 (art. 9). De oudste complete lijst met 21 gilden, ingedeeld per waak, is overgeleverd in een brief van het stadsbestuur aan Brugge van 30 november 1347: Ibidem, I, 123-124; origineel: HUA, Archieven van de gilden (1341-1798), inv. nr. 9. De gilden die samen een waak vormden, worden in deze brief samengevoegd door middel van het woord *ende*.

38 Zie het overzicht bij Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 809-811.

toen al gangbaar was. Daarnaast vertoonde de indeling vanaf 1341 tot 1528 een grote mate van continuïteit.³⁹ Ten slotte spreekt uit het feit dat het aantal gilden een symbolisch getal was (3 x 7, de ‘volheid’ representerend), een bewuste keuze op in de eerste plaats niet-economische gronden.⁴⁰ Daarom wordt er hier van uitgegaan dat het reeds in 1304 de later bekende 21 gilden waren, die via de Gildebrief politieke erkenning zochten, en dat zij ook toen al in veertien hoge en zeven lagere gilden waren ingedeeld.

Utrecht zou in dit opzicht een voorbeeld hebben kunnen nemen aan de Italiaanse stad Florence, dat sinds de *Ordinamenti di Giustizia* van 1293 eveneens 21 politieke gilden kende, waarvan – precies omgekeerd – zeven grote (*arti maggiori*) en veertien kleinere (*arti minori*).⁴¹ Slechts twaalf daarvan (zeven hoofdgilden plus vijf ‘middengilden’), waaronder zich de internationale lakenhandelaren, bankiers en notarissen bevonden, verdeelden echter sinds 1293 onderling de toegang tot het stadsbestuur. De negen kleinste, vooral ambachtelijke, gilden kregen slechts beperkte rechten. Het is hypothetisch mogelijk dat de veertien hoofdgilden in Utrecht in eerste instantie in 1304, naar het voorbeeld van Florence, de toegang tot raad en schepenbank naar zich hebben toegetrokken, ten nadele van de lage gilden. De Gildebrief maakte dan wel alle gemene gilden autonoom en onderdeel van het college van gemene oudermannen, maar hoe precies de verkiezing van raadsleden zou verlopen, werd, zoals we zagen, pas in 1341 procedureel vastgelegd.

De verdeling in Utrecht tussen veertien hoofdgilden en zeven lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de van elders bekende statusverschillen tussen op koophandel gerichte versus zuiver ambachtelijke beroepsgroepen (zie ook de lijst in tabel 1).⁴² In Utrecht waren de hoofdgilden die zich uitsluitend met handel bezighielden – zoals wantsnijders (handel in laken of want), korenkopers (graanhandel), marslieden (handel in allerlei ambachtelijke producten) en boterlieden (handel in zuivel) – echter in de minderheid. De meeste hoofdgilden vertoonden in hun opzet een combinatie van ambacht

39 Zie voor de enkele tussentijdse wijzigingen Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, xix, xxiii-xxviii en clxvii-clxxiii.

40 Echte verzamelgilden kende Utrecht echter nauwelijks; zie het overzicht van de bijbehorende beroepen per gilde in: *Ibidem*, I, xviii-xxiii.

41 Najemy, *History of Florence*, 43-44; over eventuele beïnvloeding van de *Ordinamenti di Giustizia* op Utrecht, zie Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis*, 116. Een stad dichterbij Utrecht die eenzelfde aantal politieke gilden kende, was er naar mijn weten op dat moment niet. Concrete beïnvloeding vanuit Florence kan geschied zijn via handelscontacten met Vlaanderen, eventueel ook rechtstreeks met Italië, en via de aanwezigheid van Italiaanse wisselaars en bankiers in de Nederlandse steden, in Utrecht zelf geattesteerd vanaf 1260 (F. Ketner [ed.], *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Deel III* [Den Haag 1949] nr. 1530).

42 Cf. het nuttige overzicht bij Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 690-697 (de lage gilden te Utrecht waren, in elk geval vanaf de vijftiende eeuw, de molenaars, linnenwevers, wolwevers, oude corduaniers (schoenlappers), oude wantsnijders (opkopers en verstellers van tweedehands kleding), steenbikkers en zadelaars).

en kleinhandel of winkelierschap. Concrete voorbeelden hiervan zijn de bakkers, vleeshouwers, riemsnijders (bewerkers van leer) en smeden. Daarnaast speelde ongetwijfeld de omvang en het relatieve economische belang van het bedrijf een rol bij de verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden. De Utrechtse hoofdgilden telden onder zich ook een ‘echt’ ambachtsgilde als de louwers (leerlooiers), hoewel die elders vaak als onrespectabel werden beschouwd. Dit hing samen met het economische belang van de verwerking van huiden voor de ledernijverheid, waarin Utrecht al in de dertiende eeuw een specialisatie ontwikkelde.⁴³ Naast de louwers waren ook de grauwwerkers (bewerkers van pels of bont), corduaniers (schoenmakers) en riemsnijders hoofdgilden. In tegenstelling tot de productie van lederwaren, die deels op de export gericht was, had de productie van laken juist een gering economisch belang in Utrecht, in tegenstelling tot de handel in (of invoer van) laken en de kleermakerij van gesneden laken. Dit blijkt ook uit de status van de in de lakenproductie werkzame gilden: de linnenwevers en de wolwevers, waartoe ook andere ambachtslieden uit de lakennijverheid behoorden (zoals ververs of volders), behoorden in Utrecht tot de lage gilden.⁴⁴

Uit deze indeling van gilden, die in elke stad anders was en daarmee tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen weerspiegelde, valt goed Utrechts sterk gediversifieerde nijverheids- en kleinhandelskarakter af te lezen. Kleinschalige productie van consumptiegoederen en handel op de lokale en regionale markten namen hier een belangrijke plaats in. Hieraan droeg tevens bij dat Utrecht als bisschopsstad een bestuurlijk en cultureel-religieus centrum was. Dit zorgde voor een bloeiende lokale markt voor zowel ingevoerde als lokaal geproduceerde (luxe)goederen, onder andere voor de in grote getale aanwezige geestelijken.⁴⁵ Opvallend aan de Utrechtse gildenindeling is desondanks dat de ‘echte’ kooplieden – groothandelaars op de interregionale markten, makelaars – er niet met een eigen gilde in vertegenwoordigd waren. Dit lijkt in 1304 een politieke keuze te zijn geweest. Interregionale groothandel, bijvoorbeeld in wijn, laken of andere goederen, die traditioneel het terrein van de patricische kooplieden was, was rond 1300 en ook nog lang daarna economisch van groot belang voor de stad. Een ‘wijnkopersgilde’, als mogelijke opvolger van de dertiende-eeuwse hanze van Rijnkooplieden, is er echter nooit gekomen.⁴⁶ Deze kooplieden – te rekenen onder de

43 Van Vliet, *Markt*, 90-91.

44 Over de laatmiddeleeuwse lakennijverheid in Utrecht, die tegen het einde van de 14e eeuw wel enigszins tot ontwikkeling kwam: Berents, ‘Protectie en gilden’, 52-53; Muller, ‘De gilden’, 112-113, 118.

45 Zie in het algemeen Van Vliet, *Markt*; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 809-810.

46 Cf. Van Vliet, *Markt*; M. Beukers, ‘De route van de wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in

burgers ‘zonder ambacht’ – verspreidden zich daardoor na 1304 over meerdere gilden en misten een eigen organisatie om hun economische belangen te behartigen.⁴⁷

De hypothese van Kaj van Vliet, dat het eerste en meest prestigieuze wantsnijdersgilde al in de dertiende eeuw de rol van de Rijnkoopliedenhanze overnam en de patricische kooplieden ging organiseren, lijkt in dit kader niet houdbaar.⁴⁸ In de praktijk bleken patricische burgers zich namelijk niet alleen bij het wantsnijdersgilde aan te sluiten. Over het tempo waarin patriciërs zich na 1304 in de ambachtsgilden lieten opnemen en de keuzes die zij daarin maakten, zijn helaas zeer weinig gegevens voorhanden. Een lijst met ballingen uit het jaar 1346 laat evenwel zien dat telgen van oude patricische families aanwezig waren in het wantsnijdersgilde (Van den Velde, Van den Veen), het marsliedengilde (Van den Velde), het riemsnijdersgilde (Ouderidder) en wellicht bij de wolwevers (Hardebol). Leden van de ministeriale familie Proys bevonden zich volgens dezelfde lijst bij de louwers, en dit bleef ook zo in de vijftiende eeuw.⁴⁹ In het algemeen kan aangenomen worden dat deze zuiver politieke leden vooral die gilden kozen waarin zij de meeste kans op een bestuurlijke carrière en sociaaleconomisch interessante netwerken te verwachten hadden; dat wil zeggen, de hoofdgilden. Mogelijk speelde bij de keuze ook de woonplaats of wijk (waak?) in de stad een rol.⁵⁰ In de vijftiende eeuw, waarover meer informatie is, blijken afstammelingen van patricische families zich over veel verschillende gilden verspreid te hebben. Een voorbeeld is de familie Van Lichtenberg, over wie in de veertiende eeuw geen informatie beschikbaar is, maar waarvan telgen zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw bevonden in onder andere het wantsnijders-, boterlieden- en bijlhouwersgilde.⁵¹ Hoewel het

de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007, 5-45; Muller, ‘De gilden’; Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, iv en xviii-xix n. 1. In Overvoorde en Joosting, *Gilden* II, 445-467, kregen bronnen betreffende de wijnkopers een eigen afdeling, ondanks het feit dat zij geen gilde vormden en ook niet als beroepsgroep formeel bij een bepaald gilde behoorden.

47 De wijnhandelaar Timan Hasert was bijvoorbeeld lid van het smedengilde: HUA, SA 13-2, f. 119; en 587-2, f. 54v.

48 Van Vliet, *Markt*, 90-91. Volgens deze hypothese was de koopliedenhanze in de loop van de tweede helft van de dertiende eeuw reeds zelfstandig tot wantsnijdersgilde geëvolueerd, op grond van het toenemende belang van de lakenhandel voor de Utrechtse kooplieden-patricieërs en naar het voorbeeld van andere steden als Deventer en Dordrecht.

49 Muller, *Rechtsbronnen* I, 61.

50 Zie bijvoorbeeld *Proyes hofstede*, welke zich ‘achter de louwers’ bevond: *Ibidem*, I, 56 (te dateren vóór 1340).

51 Op basis van de bestuurderslijsten van 1402-1459 (HUA, SA 13) bijvoorbeeld Jan van Lichtenberg van Landscreon bij de wantsnijders, maar diens gelijknamige zoon (de jonge) bij de bijlhouwers; Alfer en Jacob van Lichtenberg bij de boterlieden, Jan Proys van Lichtenberg (zoon van Berend Proys) bij de louwers. De daadwerkelijke bezigheden van deze telgen zijn zelden bekend. Een ander voorbeeld is de familie Grawert (alias de patricische Ouderidders), waarvan leden aan het begin van de vijftiende eeuw behoorden tot onder andere (!) de smeden (Wouter, Dirk, Peter en Gerrit), korenkopers (Huge en diens zoon Jan), snijders (Herman) en bijlhouwers (Berend Grawert

wantsnijdersgilde als eerste gilde, net als in veel andere Duitse steden, naar verhouding de meeste patriciërs en ministerialen lijkt te hebben aangetrokken, was het dus geenszins het enige gilde waarin zij na 1304 opgenomen werden.⁵²

Over de manier waarop gilden en beroepsgroepen direct na de afkondiging van de Gildebrief in 1304 in het stadsbestuur vertegenwoordigd werden, blijft al met al veel onzeker door het gebrek aan informatie. Het vermoeden is echter groot dat Utrecht reeds vanaf het begin 21 politieke gilden kende, onderverdeeld in veertien hoofdgilden en zeven lage gilden – een opzet waarvoor het verre Florence een inspiratiebron kan hebben gevormd. De verdeling tussen hoofdgilden en lage gilden weerspiegelde tot op zekere hoogte de sociaaleconomische verhoudingen in Utrecht, met een nadruk op kleinhandel en bedrijven waarin ambacht en detailhandel samengingen. Deze verdeling had ook consequenties voor de bestuurlijke machtsverdeling, maar hoe dit laatste in de praktijk precies uitpakte, is onduidelijk. Wel duidelijk is dat in het Utrechtse politieke gildesysteem alleen kleinhandel en ambachten een formele stem kregen. De patricische burgers van vóór 1304, die zich vaak met groothandel hadden beziggehouden, traden in de praktijk toe tot verschillende (hoofd)gilden, waaronder de wantsnijders, maar ook andere gilden.

Machtsverhoudingen tussen de gilden na 1341: de 'gildehiërarchie'

In het algemeen kan aangenomen worden dat de opname in de Utrechtse gilden van niet-ambachtelijke, vaak elitaire burgers leidde tot een grotere mate van sociale diversiteit binnen de gilden en tot een verwatering van hun professionele karakter en de door hen voorgestane sociaaleconomische belangen. Er is wel gesteld dat de Utrechtse gilden in de late middeleeuwen daardoor in de eerste plaats als 'kiescolleges' te karakteriseren zouden zijn.⁵³

Met de Gildebrief werd echter ook het economisch lidmaatschap verplicht voor alle inwoners met een beroep dat in een van de gilden vertegenwoordigd was, of zij nu

Hugenz).

52 Vgl. K. Schulz, 'Patriziergesellschaften und Zünfte in den mittel- und oberrheinischen Bischofsstädten', in: B. Schweineköper (red.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter* (Sigmaringen 1985) 311-335, aldaar 313; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 799. In Utrecht weigerde het wantsnijdersgilde in de vijftiende eeuw leden die 'arm' waren: Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 10; vgl. ook Berents, 'Gegoede burgerij', die berekende dat juist het marsliedengilde aan het einde van de vijftiende eeuw de meeste burgers uit de elite leek te bevatten, met het wantsnijdersgilde meteen daarachter.

53 Bijvoorbeeld Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 29-30; Muller, 'De gilden', 148; vgl. Schulz, 'Die politische Zunft'.

burger waren of niet, man of vrouw (de *Zunftzwang*).⁵⁴ Dit betekende in eerste instantie juist ook een versterking van de gilden als bedrijfsverenigingen. Bovendien kan het tempo en de diepgang van de sociale veranderingen binnen de gilden gemakkelijk overschat worden. We kunnen er van uitgaan dat deze veranderingen zeer geleidelijk verliepen en zich bovendien niet in alle 21 gilden op dezelfde wijze voltrokken. Bepaalde, vooral zuiver ambachtelijke, gilden, evenals gilden waarin het lidmaatschap (en het ambacht) in grote mate van vader op zoon werd overgedragen, waren waarschijnlijk beter in staat dan andere om hun sociaaleconomische samenhang te bewaren.⁵⁵ Dit kan in Utrecht met name gegolden hebben voor de lage gilden, die voor politieke leden minder interessant waren, en voor ‘erfelijke’ gilden als de vleeshouwers en bakkers. Zeker in de veertiende eeuw werden de gilden, naar men mag aannemen, nog vooral gekenmerkt door de beroepsgroepen die zij verenigden, ondanks de beperkte instroom van elitaire en andere politieke leden. Op de langere termijn lijkt de professionele verwatering van de gilden echter wel een onomkeerbaar proces te zijn geweest, totdat zij na de afschaffing van de politieke gilden in 1528 weer zuiver economische verenigingen werden.⁵⁶

We nemen dus aan dat de 21 gilden in Utrecht nog lange tijd na 1304 te karakteriseren zijn als bedrijfsverenigingen die bepaalde sociale en economische belangen vertegenwoordigden. Voor de representatie van de gilden in de periode na 1341 kunnen we deels op de overeenkomst van 20 januari 1341 steunen, en daarnaast op gegevens over de samenstelling van het dagelijkse stadsbestuur zoals die in toenemende mate blijken uit rechtsboeken (beginnend met het Stadsboek) en nieuwe bestuurlijke registers.⁵⁷ De verhoudingen tussen de 21 gilden ontstonden echter in het geval van Utrecht niet alleen op basis van formele overeenkomsten, maar lijken ook in de politieke praktijk gegroeid te zijn, zonder schriftelijke registratie na te laten. Uit andere steden, zoals Gent en Brugge, is bekend dat enigszins stabiele politieke machtsverhoudingen tussen de gilden pas tot stand kwamen na een langdurig proces van experimenten, aanpassingen en soms ook oproeren. Dit proces nam een groot deel van de veertiende eeuw in beslag en kon tot nieuwe afspraken leiden, onder andere over de zetelverdeling in

54 *Ende zo wie hem ghenere wil aen enighen ambochten, dat ghilde heeft, diet nyet aengheerft en is, die zellent winnen, ist mansname ist vrouwenname.* Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 54 (art. 19).

55 Cf. Schulz, ‘Die politische Zunft’, 3-4.

56 Met name vanaf begin vijftiende eeuw zijn er meldingen die duiden op het loslaten van de sociaaleconomische basis van de gilden, doordat nieuwe burgers regelmatig aan gilden werden toegewezen, niet op grond van hun bedrijf, maar op grond van het beleid om bepaalde zwakke gilden getalsmatig te versterken: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, xlv-xlv.

57 Overzicht van deze verschriftelijking bij Muller, *Rechtsbronnen* IV, 353 e.v.

de magistraat. Deze afspraken of ‘verdeelsleutels’ werden echter niet altijd opgeschreven en vergen in dat geval een minutieuze reconstructie.⁵⁸

De overeenkomst van 1341, die expliciet was bedoeld om ‘rust en vrede’ in de stad te bevorderen, kan in Utrecht een dergelijke ‘pacificerende’ bedoeling hebben gehad.⁵⁹ Maar ook deze overeenkomst legde de verhoudingen tussen de gilden niet tot in detail vast, met name die tussen de in één waak verenigde gilden.⁶⁰ Bovendien kunnen ook daarna in Utrecht conflicten zijn blijven bestaan, dan wel nieuwe zijn gerezen, over de zetelverdeling tussen de gilden in het dagelijkse bestuur van de stadsraad en de concrete invloed die daarmee gepaard ging. Een expliciete aanwijzing voor het bestaan van zo’n conflict biedt een uitspraak van de oude en nieuwe raad uit 1465.⁶¹ De wolwevers, die samen een waak vormden met de louwers, klaagden in dat jaar over *enen raide, den die louwer nu hebben ende die wolleweveren ghenen*, wat betekent dat het louwersgilde in 1465 (of langer al) de twee raadszetels van hun waak bezette. De oude en nieuwe raad erkenden echter dat de wolwevers een aanspraak op één raadszetel konden doen gelden op grond van een langer bestaande gewoonte. Zij besloten *dat die rait uut der louwer gilde, by den ghemeynen oudermans ghekoeren, rait bliven zel dit jaer uut tot Lichtmissen toe, ende die wollenweveren zellen dan van Onser Vrouwen te Lichtmisse voert alle jaeren hoeren rait hebben, als zy van den LXXX jaeren herwerts ghehad hebben*. Uit deze uitspraak blijkt dus dat rond 1385, tachtig jaar voor deze uitspraak en ruim veertig jaar na de overeenkomst van 1341, de zetelverdeling tussen deze gilden nog niet vastlag, maar ook dat hieromtrent in de loop van de tijd tradities ontstonden waaraan gilden op den duur erkende aanspraken konden ontleen.

Uit een nauwgezette analyse van de bestuurslijsten tussen 1402-1459 blijkt inderdaad dat er in 1402 reeds een tamelijk stabiel systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden in de raad in werking was, dat bovendien met geringe wijzigingen tot het einde van de onderzochte periode (1459) werd gehandhaafd. Net als in Gent en Brugge kan een

58 Hier is ter vergelijking voornamelijk gebruik gemaakt van een studie aangaande de zetelverdelingen in de schepenbanken van Brugge en Gent: J. Mertens, ‘Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de “leden” in de stadsmagistraat’, in: J. de Zutter e.a. (red.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele* (Gent 1996) 385-391, aldaar met aanvullende literatuurverwijzingen.

59 Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 56 (aanhef); cf. M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990) 49-53 en 158-160, die in de context van dergelijke stabiele machtsverdelingen sprak van ‘consociationalisme’ (in Nederland beter bekend als ‘pacificatiepolitiek’).

60 Onbekend is daarnaast ook hoe *binnen* gilden verschillende belangen en beroepsgroepen waren vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Vgl. bijvoorbeeld voor Vlaamse steden, die een terugkerende competitie kenden tussen de wevers en de volders, terwijl deze beroepsgroepen in Utrecht in één gilde, dat van de wolwevers, verenigd waren. Zie voor dit laatste onder andere Mertens, ‘Brugge en Gent’.

61 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 186-187.

dergelijke machtsverdeling ook in Utrecht in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw tot stand zijn gekomen. Het gaat daarbij alleen om zetels in de raad (in enge zin).⁶² Alle gilden waren immers met twee oudermannen vertegenwoordigd in het college van oudermannen, terwijl de schepenbank officieel geen gildevetegenwoordiging binnen het stadsbestuur vormde (maar zie hieronder!). Om deze verdeelsleutel te reconstrueren, werd voor elk raadslid in deze periode getracht het gilde waartoe hij behoorde, vast te stellen door koppeling van gegevens over oudermansfuncties die hij eventueel in andere jaren vervulde.⁶³ Uit deze exercitie kwam al spoedig een duidelijke verdeelsleutel van de raadszetels naar voren (zie tabel 1). Alleen de jaren 1455-1456 vormden ten gevolge van de alternatieve regelingen van januari en maart 1455 een tijdelijke breuk op het weergegeven patroon.⁶⁴

De verdeling van raadszetels binnen de waken bleek in de periode 1402-1459 vooral, maar niet uitsluitend, afhankelijk van de status van het gilde als hoofdgilde of lage gilde. Daardoor waren gilden in de praktijk niet, met één, of met twee zetels in de raad vertegenwoordigd. Enkele lage gilden, met name de wolwevers, de oude wantsnijders (verstellers en opkopers van tweedehands laken) en de steenbidders (bouwmeesters, -vakkers en stratenmakers), beschikten echter wel over een vaste raadszetel. Bij de laatste twee was dit een logisch gevolg van het feit dat zij samen een waak vormden, terwijl de wolwevers vermoedelijk voor hun zetel hadden moeten 'vechten'. De verdeling van twee raadszetels per waak leverde in totaal 22 raden op, terwijl de raad 24 leden telde. De twee laatste raden werden zoals we zagen formeel op basis van persoonlijke geschiktheid uit alle gilden gekozen. Deze zogenaamde raadsleden 'van de straat' kwamen echter in de praktijk eveneens aan de hoofdgilden toe (zie tabel 2).⁶⁵

De hoofdgilden domineerden daarnaast de schepenbank (waartoe formeel ook niet-gildeleden toegang hadden) en leverden steeds de bestuurders voor de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten en kameraars (zie tabellen 2 en 3).⁶⁶ Geen

62 Om misverstanden te voorkomen, wordt met de 'raad' in deze bijdrage steeds alleen de raad in enge zin bedoeld, dat wil zeggen het college van 24 raadsleden, en met de 'stadsraad' de samengestelde vergadering van schepenen, raden en oudermannen.

63 Nadat de vaste verdeelsleutel voor de zetels in de raad was gevonden, kon vervolgens voor een deel van de bestuurders die nooit tot ouderman werd verkozen, in een aantal gevallen het gilde alsnog met grote waarschijnlijkheid worden vastgesteld.

64 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 71-98. Het aantal hoofdgilden werd in 1455-1456 van veertien naar twaalf teruggebracht, en de raadszetels aan de lage gilden ontnomen.

65 Vgl. noot 27 hierboven. Over de jaren 1402-1459 heb ik geen zekere afvaardiging vanuit lage gilden aangetroffen bij de raadsleden 'van de straat'. Deze raden werden tot op zekere hoogte wel degelijk als vertegenwoordigers van hun gilde gezien, want in enkele jaren, zoals 1411 en 1426, werden hun namen direct achter de zetels van hun gilde genoteerd.

66 De overste oudermannen kwamen sinds 1341 formeel uit de veertien hoofdgilden voort; voor de functie van raadsburgemeester werd dit pas in 1450 vastgelegd, voor de schepenburgemeester nooit

enkele schepen van wie het gilde vastgesteld kon worden (meer dan 75%) behoorde in deze periode tot een laag gilde. Bovendien werden schepenen tot op zekere hoogte wel degelijk als representanten van hun gilde gezien. Dit blijkt uit een besluit uit 1439 aangaande de periodieke prijsstelling van brood, waarbij geen *scepenen, rade off oudermans van der backer ghilde* aanwezig mochten zijn.⁶⁷ Hoofdgilden waren dus met meer zetels vertegenwoordigd in de stadsraad van oudermannen, raden en schepenen en hadden exclusief toegang tot de meest invloedrijke functies van burgemeester, overste ouderman en kameraar. Enkele lage gilden echter, namelijk de wolwevers, steenbikkers en oude wantsnijders, hadden in de periode 1402-1459 wel een vaste jaarlijkse raadszetel, al konden hun leden geen overste of schepen worden.

Tussen de hoofdgilden onderling bestonden er evenwel ook grote verschillen. De sterkste positie kwam duidelijk toe aan het eerste gilde van de wantsnijders. Dit blijkt uit de informele verdeling van zetels in de schepenbank, en uit die van de functies van stadsoverste en kameraar (zie tabellen 2 en 3). Achter deze posities is in de periode 1402-1459 geen systeem of gewoonte van rotatie tussen de verschillende hoofdgilden aangetroffen, met uitzondering van de jaren 1455-1456, toen elk hoofdgilde één schepenzetel kreeg toegewezen.⁶⁸ Leden van het wantsnijdersgilde alleen bezetten in deze periode zeker 16% van alle beschikbare schepenzetels en 14% van alle posities als overste of kameraar. Hierin werden zij gevolgd door leden van het marsliedengilde en op enige afstand daarvan door boterlieden en riemsnijders. Andere hoofdgilden als de snijders, bakkers en vleeshouwers brachten echter naar verhouding zeer weinig oversten en schepenen voort (2 à 3%). Ook was er verschil in welke soort oversten een gilde het meest leverde. Het riemsnijdersgilde produceerde bijvoorbeeld beduidend meer overste oudermannen dan schepen- of raadsburgemeesters, terwijl het boterliedengilde relatief veel kameraars voortbracht.

Op grond van de mate van daadwerkelijke representatie en invloed in het stadsbestuur (als raden, schepenen, oversten, kameraars) ontstaat een beeld van een grotendeels informele bestuurlijke hiërarchie van de 21 Utrechtse gilden, die gold in de jaren 1402-1459, maar in de veertiende eeuw zijn oorsprong gevonden moet hebben:

(in hun geval omdat zij ook niet-gildeleden konden zijn): zie Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 58, 67-69. Kameraars kwamen in de praktijk ook steeds uit de hoofdgilden voort, zo bleek uit de analyse van bestuurders die tussen 1402 en 1455 tot eerste of tweede kameraar gekozen werden.

67 Ibidem, II, 55.

68 Daartoe werd het aantal hoofdgilden teruggebracht van veertien naar twaalf, waarbij de snijders bij de wantsnijders gevoegd werden en de brouwers en viskopers samengingen. Deze vernieuwing werd echter reeds in oktober 1456 tenietgedaan. Ibidem, I, clxviii-clxx, 72, 78 en 94-95.

hoofdgilden:

- top: wantsnijders;
- subtop: marslieden, boterlieden, riemsnijders;
- ‘middengilden’⁶⁹: louters, korenkopers, grauwwerkers, bijlhouwers, smeden;
- ondergerepresenteerde hoofdgilden: snijders, bakkers, vleeshouwers (tot 1433), brouwers (vanaf 1433), viskopers, corduaniers⁷⁰;

lage gilden:

- ‘hogere’ lage gilden (met vaste vertegenwoordiging in de raad in enge zin): wolwevers, steenbidders, oude wantsnijders;
- laagste gilden: zadelaars (het ‘kunstenaarsgilde’)⁷¹, molenaars, linnenwevers, oude corduaniers (verstellers van schoenen).

Deze ‘gildehiërarchie’ doet vermoeden dat het vijftiende-eeuwse Utrechtse stadsbestuur, en waarschijnlijk ook het veertiende-eeuwse, voor een belangrijk deel steunde op de handelselite van de stad (wantsnijders, marslieden bijvoorbeeld) en in iets mindere mate op producenten/ondernemers van goederen die deels bestemd waren voor de export of de luxe-markt, zoals lederen producten, pels- en smeedwerk. Producenten en winkeliers van gewone consumptiegoederen die zich vooral op de lokale markt richtten (bakkers, vleeshouwers, lage gilden) hadden in dit opzicht minder kansen. Hierbij dient wel te worden benadrukt dat, ondanks deze ‘gildehiërarchie’, alle gilden verzekerd bleven van twee oudermannenzetels in de stadsraad. Dit in tegenstelling tot steden waar bepaalde gilden, zoals de volders te Gent na 1360 of de kleinste gilden van Florence, geheel van het stadsbestuur werden uitgesloten. Ook waren alle gilden in Utrecht, zowel hoofdgilden als lage gilden, aan elkaar gelijkwaardig als het aankwam op hun bijdrage aan het gildeleger, de nachtwacht en het onderhoud van de stadsmuren. Dit moet symbolisch van groot belang zijn geweest voor de status van de betrokken gildeleden en beroepsgroepen.⁷²

In hoeverre de machtsverhoudingen tussen de gilden ook te maken hadden met de verdeling van rijkdom in de gilden, is een moeilijke vraag. Algemeen gesproken liepen de

69 Vgl. de vijf ‘middengilden’ in het laatmiddeleeuwse Florence, aldaar een officiële onderscheiding binnen de groep van lagere gilden: Najemy, *History of Florence*, 43.

70 Leden van sommige ondervertegenwoordigde hoofdgilden werden daarentegen relatief vaak gekozen als raden ‘van de straat’, met name vleeshouwers (14%) en snijders (10%). Zie hiervoor tabel 2.

71 Zie echter tabel 1, waaruit blijkt dat de zadelaars in bepaalde jaren toch een raadszetel wisten te verwerven.

72 Cf. Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, clxxi-clxxii.

geconstateerde machtsverhoudingen tussen de gilden waarschijnlijk wel grofweg samen met verschillen in welvaart en sociale status tussen de diverse beroepsgroepen in de stad. Met name de hoofdgilden konden in de praktijk echter door de combinatie van politieke en economische leden een grote sociale diversiteit vertonen. Zij herbergden waarschijnlijk zowel rijke kooplieden (en nakomelingen van patriciërs), bankiers, renteniers en ambachtelijke ondernemers alsook minder welvarende producenten en winkeliers uit de lagere middengroepen.⁷³ De meeste gilden zullen voor wat betreft hun burgerleden een combinatie van leden uit de elites en de middengroepen hebben gekend. Hoe de verhouding in elk gilde lag, is op dit moment nauwelijks te zeggen, met uitzondering misschien van het elitaire wantsnijdersgilde en de lage gilden, die politiek en economisch minder belangrijk waren en daarom vermoedelijk veel minder welvarende leden bevatten.⁷⁴ De bovengenoemde gildehiërarchie komt ook niet meer dan globaal overeen met de verdeling van rijkdom binnen de gilden die Berents berekende voor, in dit geval, het einde van de vijftiende eeuw.⁷⁵ Natuurlijk is over deze vraag op individueel niveau, via prosopografisch onderzoek van de bestuurdersgroep, nog veel meer uit te zoeken.

Het principe van gildevertegenwoordiging moet ten slotte ook niet al te absoluut opgevat worden. Zo kwam uit hetzelfde onderzoek naar voren dat sommige Utrechtse families in de vijftiende eeuw een bovenmatig grote bestuurlijke rol wisten te spelen binnen enkele gilden, doordat zij in opeenvolgende generaties meerdere bestuurders voor hun gilde leverden. In hoeverre we hier te maken hebben met representatie van familie- of gildebelen is in deze gevallen niet duidelijk te onderscheiden. De familie Knijff is een voorbeeld van een dergelijke invloedrijke familie binnen het snijdersgilde; bij de corduaniers werd deze rol vervuld door de familie Sloyer, en bij de louwers door de familie Proys.⁷⁶ Met name van deze laatste, ministeriale familie is niet te verwachten dat zij zich ooit persoonlijk met het louwersambacht hebben ingelaten. In de meeste gilden

73 Vgl. voor de sociale diversiteit binnen gilden in Florence: Najemy, *History of Florence*, 35-44.

74 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 10.

75 Berents, 'Gegoede burgerij', aldaar op p. 84 een driedeling op basis van aankoopbedragen voor lijffrenten rond 1496: in de hoogste bestedingscategorie zaten marslieden (tussen 5000-6000 pond), wantsnijders, snijders en grauwwerkers (4000-5000 pond); in de middencategorie bakkers, boterlieden, korenkopers, riemsnijders, bijlhouwers en smeden (3000-4000 pond), brouwers en corduaniers (2000-3000 pond), viskopers en louwers (1000-2000 pond); in de laagste categorie leden van de lage gilden (onder 1000 pond).

76 Bij de familie Knijff ging het met name om de topbestuurders Jan en Gerrit Knijff, die namens het snijdersgilde resp. 25 (!) en 17 maal een bestuursfunctie voor de stad vervulden, als ouderman, raad of schepen en als overste (overste ouderman of kameraar); bij de familie Sloyer ging het om Klaas en Jan, terwijl andere leden van deze familie ook via andere gilden bestuurlijk actief waren; en ook bij het louwersgilde werden bijna alle overste- en kameraarsfuncties in deze periode bezet door verschillende leden van de familie Proys.

lagen de verhoudingen echter niet zo duidelijk en was er meer concurrentie tussen verschillende bestuurders en hun families; bovendien kwam deze ‘monopolisering’ in de praktijk vooral voor bij overste- en kameraarsfuncties en veel minder bij andere bestuursfuncties.

Mobiliteit van stadsbestuurders: 1402-1459

Bovenstaande overwegingen maken wel duidelijk dat het onderzoek naar de machtsverhoudingen tussen de gilden, en daarmee naar de vertegenwoordiging van sociaaleconomische belangen(groepen) in het stadsbestuur, aangevuld dient te worden met onderzoek dat uitgaat van de individuele stadsbestuurders en hun families. In wat volgt proberen we meer inzicht te krijgen in de mate van toegankelijkheid van het dagelijkse stadsbestuur voor individuele burgers. Daarbij houden we in gedachte dat leden van hoofdgilden *sowieso* ruimere kansen hadden dan leden van lage gilden, die uitsluitend voor oudermansfuncties, en slechts in sommige gevallen voor raadsfuncties, in aanmerking kwamen. De centrale vraag is: hoe open of gesloten was de bestuurdersgroep in de praktijk, en wat was – in tweede instantie – het verband tussen politieke invloed en sociale status of economische bezigheid? Opnieuw vormen daarbij de bestuurderslijsten uit de periode 1402-1459 de onderzoeksbasis.

Bij een open systeem van verkiezing en verkiesbaarheid, zoals in Utrecht na 1304 gold, kan het lastig zijn om een bestuurlijke elite als groep af te bakenen.⁷⁷ Voor het bestaan van een dergelijke elite, ook al waren de grenzen enigszins fluïde, is het noodzakelijk dat de meeste en de meest invloedrijke posities in het stadsbestuur in de praktijk onder een beperkt aantal burgers werden verdeeld. Vaak ook gingen zij, door bijvoorbeeld binnen dezelfde groep huwelijkspartners te zoeken (endogamie), in sociaal opzicht een duidelijke groep vormen.

Meer onderzoek is nodig, met name naar het huwelijksgedrag onder Utrechtse bestuurders⁷⁸, maar in het algemeen lijkt aan de voorwaarden voor het bestaan van een dergelijke elite in Utrecht aan het begin van de vijftiende eeuw voldaan te zijn, als we kijken naar de frequentie waarmee bestuurders gemiddeld ambten vervulden en naar de aard van die ambten. Deze analyse laat zien dat de ruim 1100 Utrechtse bestuurders die in

77 Dit is tevens een goede reden om voor Utrecht na 1304 van ‘elites’ en niet meer van een ‘patriciaat’ te spreken, aangezien dit laatste de associatie wekt van een gesloten bestuurdersgroep zoals dat vóór 1304 het geval was. Cf. Dumolyn, ‘Urban elites’, 3-8.

78 Zie in het algemeen G.M. de Meyer en E.W.F. van der Elzen, ‘Het huwelijk van burgers in de late middeleeuwen’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 1-28, aldaar 13-17.

de periode 1402-1459 een functie in het stadsbestuur vervulden, gemiddeld 4,15 keer zetelden als schepen, raad of ouderman (zie tabel 4). De helft van hen zetelde echter slechts één of twee keer in het stadsbestuur, terwijl 17% van de bestuurders (197 personen) in deze periode carrières doorliep van acht of meer jaren en daarmee ongeveer de helft van alle beschikbare zetels vulde. In werkelijkheid waren carrières dan nog dubbel zo lang, aangezien een jaar als nieuwwraad (de jaren die hier geteld zijn) steeds werd afgewisseld met een jaar als oudraad. Daarmee was de omvang van de bestuurlijke top in Utrecht in deze periode, ondanks de formeel ruime toegankelijkheid, zondermeer vergelijkbaar met die van het kleinere en als ‘oligarchisch’ beschouwde Leiden, waar gilden helemaal geen invloed in het stadsbestuur hadden en zo’n 15% van de bestuurders acht of meer functies bekleedde.⁷⁹

Bijna de helft van de stadsbestuurders trad in deze periode alleen als ouderman van zijn gilde op, waaruit tevens blijkt dat deze functie in veel gevallen als opstap in het Utrechtse stadsbestuur fungeerde (zie tabel 5). Onder degenen die in hun carrière één of meer keren ouderman waren (80% van alle bestuurders), was het gemiddelde aantal functies bovendien 4,38, terwijl dit gemiddelde onder de veel kleinere groep die één of meer keren in de schepenbank zat (15,5%), niet minder dan 7,66 bedroeg. Hieruit wordt een in de praktijk geldende bestuurlijke hiërarchie duidelijk, waarbij politieke kansen, en daarmee status en invloed, toenamen naarmate men optrad als ouderman, raad of schepen. De kans op doorstroming tussen de functies was bovendien niet gelijk verdeeld: ruim de helft van de oudermannen kwam in zijn carrière niet verder dan dat – hoe lang deze carrière ook was – en slechts 11% van hen bereikte ooit een zetel in de schepenbank.⁸⁰ Daartegenover vervulde meer dan de helft van de schepenen óók ooit een positie als ouderman in zijn politieke loopbaan. Raadsleden (in enge zin) hadden in dit opzicht een tussenpositie. Er waren ook bestuurders die in hun carrière de stap van ouderman oversloegen en meteen doorstroomden naar functies als raad of schepen, maar het meest

79 Voor Leiden: Brand, *Over macht*, 49-51; F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht: De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 98-105; vgl. voor andere steden Blockmans, ‘Mobiliteit’, 240 en *passim* (aangaande de steden Gent, Dordrecht, Rotterdam en Zutphen). Opdeling van de periode, in bijvoorbeeld 1402-1430 en 1431-1459, levert overigens slechts lagere gemiddelden op vanwege het wegvallen van de langere carrières en laat daarmee geen betrouwbare ‘trend’ zien. Dit zou wel mogelijk zijn als de onderzoeksperiode wordt uitgebreid.

80 Er waren echter ook bestuurders die zeer lange carrières als ouderman vervulden en die daaraan mogelijk binnen de stadsraad een bovenmatige invloed ontleenden: bijvoorbeeld Willem van der Woert, tussen 1408 en 1443 maar liefst zestien keer ouderman voor het molenaarsgilde; Arend van Tiel, tussen 1427 en 1447 elf keer ouderman bij de boterlieden; en verschillende oudermannen van de familie Schout bij de oude corduaniers (Herman, Jacob en Gerrit Schout, resp. zeven, zes en acht keer ouderman tussen 1402 en 1450). Dergelijke gegevens vertellen tevens veel over de mate van doorstroming en toegankelijkheid van bestuursfuncties op het niveau van elk gilde afzonderlijk.

gewoon was het toch om verschillende functies in de loop van het bestuurlijke leven af te wisselen (zie tabel 5).⁸¹

De doorstroming was, niet verwonderlijk, het geringste naar functies aan de top van het dagelijkse stadsbestuur, dat wil zeggen naar ambten als burgemeester of overste ouderman. Zij kwamen in de praktijk uit een beperkte groep binnen de raadselite voort (9% van alle bestuurders in de periode 1402-1459) en bekleedden niet zelden meerdere mandaten in hun carrière, ondanks het feit dat zij deze posities slechts eens in de vier jaar mochten bekleden (zie tabellen 5 en 6).⁸² Hun gemiddeld aantal verkiezingen in de stadsraad was 10,84, waardoor carrièreduren van twintig tot veertig jaar onder deze groep geen uitzondering waren en zij een grote continuïteit en invloed in het stadsbestuur konden opbouwen.

De vorming van de raadselite

Ondanks de verruiming van het actief en passief kiesrecht en de grotere politieke participatie vanuit meerdere lagen van de burgerij na 1304 tekende zich in de vijftiende eeuw dus een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite⁸³ af, waarbinnen de doorstroming relatief gering was en de toegankelijkheid vanuit de burgerij beperkt. De groep burgers die we rond 1400 en daarna als raadselite zouden kunnen aanmerken, bestond op het eerste gezicht uit (1) nakomelingen van oude patricische families (zoals leden van de families Van Lichtenberg, Van Drakenburg en Grawert); (2) leden van uit het Nedersticht afkomstige ministeriale families, die zich in de loop van de veertiende eeuw in de stad vestigden (bijvoorbeeld leden van de families Van der Aa, Proys of Van Amerongen); en (3) leden van een nieuw opgeklommen ‘gildenelite’ uit een ambachtelijk of kleinhandelsmilieu. Een zekere indicatie voor een niet-elitaire herkomst biedt het hebben van een patroniem in plaats van een achternaam. Binnen de Utrechtse bestuurderstop die in de periode 1402-1459 acht keer of vaker een functie in de stadsraad bekleedde (17%),

81 Hierbij was er geen voorgeschreven curriculum van ouderman-raad-schepen, maar kwamen in de praktijk alle combinaties in een bestuurlijke carrière voor, zoals ouderman-raad, raad-ouderman, raad-ouderman-schepen, ouderman-schepen-raad enzoverder.

82 Deze regel stond in de overeenkomst van 1341 en gold mede voor de kameraar(s): Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 58 (art. 10). De groep inclusief de kameraars was 144 personen over dezelfde periode; 24 van hen (17%) waren in de loop van hun carrière zowel burgemeester of overste ouderman als kameraar. Vgl. voor een prosopografische analyse van de stadsontvangers in Gent in de periode 1384-1460: M. Boone, *Geld en macht: De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990) 199-207.

83 Het begrip ‘raadselite’ sluit met name aan op de Duitse historiografie (*Ratselite*), cf. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 363 en 407-412.

werd 22% alleen met de naam van de vader, en eventueel grootvader, aangeduid. Een voorbeeld is de invloedrijke vleeshouwer Hendrik Jacobszoon (Frederikszoon).

De banden tussen van oorsprong patricische burgers, ministeriale burgers en uit de ambachtsgilden afkomstige bestuurders kunnen in de loop van de tijd nauw zijn geworden door huwelijken en zakelijke samenwerking, zowel door contacten binnen de gilden als via het stadsbestuur. De precieze reikwijdte van dit sociale en politieke proces is op dit moment moeilijk te volgen vanwege de schaarse bronnen vóór 1400 en het gebrek aan voorstudies. Twee vermoedens kunnen echter wel uitgesproken worden: ten eerste, dat het proces van sociale vermenging al vroeg in de veertiende eeuw, of zelfs al in de dertiende eeuw, op gang kwam, en ten tweede, dat persoonlijke relaties het eerst en vooral ontstonden tussen families die zich met handel bezighielden, of dit nu internationale handel op het Rijngebied, Vlaanderen of verder weg was, of regionale en lokale kleinhandel. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in de door Van Vliet geponeerde stelling dat lange-afstandshandelaren, c.q. patriciërs, zich zelf in de dertiende eeuw al in toenemende mate waren gaan richten op markten dichterbij.⁸⁴

Een vroeg voorbeeld van de vorming van concrete banden is de geschiedenis van Godschalk de Merseman. Zijn ‘achternaam’ ontleende deze Godschalk waarschijnlijk aan zijn regionale handelsactiviteiten en zijn lidmaatschap van het marsliedengilde. Hij was reeds vanaf 1305 regelmatig schepen. Zijn zoon Arnoud Godschalkszoon trouwde met een dochter van de patricische Gerrit Vrenke en verwierf een bisschoppelijk dienstmansgoed. Diens zoon Gerard noemde zich naar de prestigieuze familie van zijn moeder (Gerard Vrenke Arnoudsz) en trouwde zelf weer met een dochter van de patricische Jacob van Lichtenberg en Mabelia uten Goye (de laatste uit de burggravenfamilie). Van hen stamden de Van Winssens en Vrenke van Winssens af, die in de vijftiende eeuw tot de Utrechtse raadselite behoorden, enkele heerlijkheden verwierven en onder andere verwant raakten aan de burggravenfamilie van Montfoort.⁸⁵ Dergelijke banden en netwerken kunnen misschien ook al vroeg het overwicht van handelsbelangen – van kooplieden evenals op (inter)regionale markten georiënteerde ambachtsmeesters in de hoofdgilden – in het dagelijkse stadsbestuur hebben gestimuleerd.

84 Van Vliet, ‘De stad van de burgers’, 97-98; Van Vliet, *Markt*, 91-93.

85 Ph. van Daal, ‘Van Winssen/Vrencke van Winssen/Voet van Winssen’, *De Nederlandsche leeuw* 101 (1984) k. 118-120; B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 243.

Voor het belang dat welvaart en status in het algemeen hadden om toegang te krijgen tot bestuursfuncties, zijn overigens verschillende verklaringen aan te dragen.⁸⁶ Duidelijk is enerzijds dat persoonlijke welvaart in de meeste laatmiddeleeuwse steden een belangrijk criterium of zelfs een voorwaarde was voor de uitoefening van publieke functies, en Utrecht lijkt op dit beeld geen uitzondering geweest te zijn.

Het communale gedachtengoed – waarbij de gilden aansloten – legde vanouds al een koppeling tussen sociaaleconomische en financiële zelfstandigheid en het recht op inspraak in de gemeenschap. Dit kwam binnen steden tot uiting in de beperking van politieke medezeggenschap tot degenen die vrij waren en een huis of grond in de stad bezaten, de burgerij, later (in Utrecht) gedefinieerd als de volwaardige leden van de gilden met burgerrecht.⁸⁷ In de praktijk waren dit zelfstandige ambachtsmeesters, winkeliers of marskramers, kooplieden en burgers zonder beroepsmatige bezigheid. In de Gildebrieff van 30 januari 1455 werd het principe zelfs vastgelegd in de vorm van een vermogenseis voor stadsbestuurders, die voor de oudermannen al snel werd losgelaten, en een jaar later ook weer voor de overige bestuurders.⁸⁸ Door deze opvatting hoefde er ook geen innerlijke tegenspraak te bestaan tussen burgerinspraak en een dagelijks bestuur door welvarende leden van de gemeenschap, zolang die gemeenschap als geheel via representatie of directe inspraak maar voldoende mogelijkheden tot medezeggenschap had, en de bestuurlijke elite bovendien niet verwordde tot een gesloten bestuursklok.⁸⁹ In het Utrecht van rond 1400 – in tegenstelling tot rond 1300! – werd onder andere aan deze laatste voorwaarden voldaan door het relatief open kiessysteem waarin een grote waarde werd gehecht aan loting, en het systeem van zetelverdeling tussen de 21 gilden, dat op zichzelf een groot deel van het aanwezige handels- en bedrijfsleven dekten.

Er waren anderzijds ook praktische omstandigheden waardoor gegoede burgers meer kans hadden om in het stadsbestuur gekozen te worden. Van Uytven wees er in zijn studie naar de laatmiddeleeuwse stadsbestuurders in de Nederlanden reeds op dat bestuurlijke functies doorgaans onbezoldigd waren, zodat zij in de praktijk slechts toegankelijk waren voor burgers die voldoende tijd en geld hadden om politieke ambten

86 Cf. Van Uytven, 'Plutokratie'; Berents, 'Gegoede burgerij', 91; Shaw, *Popular government*, ix.

87 Cf. P. Blickle, *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform. II: Europa* (München 2000) 1-2; in Nederlandse steden: M. Prak, 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants historisch jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44, aldaar 14.

88 Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 73, 77-78, 79-81 (gildebrieven van 30 januari 1455, met *verclaringe*, en 31 maart 1455). In oktober 1456 werd deze eis ook voor de raden en schepenen weer losgelaten, toen men grotendeels terugkeerde naar de regeling van 1341 (p. 95-98).

89 Zie hiervoor met name Schilling, 'Civic republicanism', 19, 28-30; maar vgl. ook Shaw, *Popular government*, ix en *passim*; Najemy, *Corporatism and consensus*, 8-14; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 244-251.

te vervullen. Ook in Utrecht waren bestuurlijke ambten onbezoldigd. Daarnaast wordt in de literatuur gewezen op het principe van de *Abkömmllichkeit* of de ‘beschikbaarheid’: ook bij armere burgers bestond vaak de neiging om de best beschikbare, dat wil zeggen de politiek en zakelijk meest ervaren burgers voor bestuurlijk verantwoordelijke functies te (her)kiezen.⁹⁰

Het belang van deze principes blijkt nog het duidelijkst bij de selectie van de meest invloedrijke posities in het Utrechtse stadsbestuur, die tevens de grootste tijdsinvestering vergden: die van de burgemeesters en overste oudermannen, de ‘vier oversten’. Zoals hierboven al werd vastgesteld, hing een verkiezing als overste niet in de eerste plaats van het gilde af. In de praktijk waren sommige hoofdgilden, zoals de wantsnijders, veel meer dan andere vertegenwoordigd in overstefuncties. Het was daarnaast niet ongevoel dat één gilde in een bestuursjaar meerdere oversten leverde, zoals de grauwwerkers met twee oversten in 1408, of de wantsnijders, die niet minder dan drie van de vier oversteposities vulden in 1409. Het is daarom ook niet te verwachten dat zij als representanten van hun gilde in deze posities terechtkwamen, maar op grond van andere criteria.

Een van de belangrijkste elementen in de verkiezing van oversten in Utrecht lijkt zeker status, persoonlijk of van de familie, geweest te zijn, naast de noodzakelijke bestuurlijke ambitie of competentie die misschien een gebrek aan status kon compenseren. Opvallend veel burgemeesters in de eerste helft van de vijftiende eeuw waren ridderlijk levende burgers van oude patricische en/of ministeriale afkomst. De welgeboren status is onder andere af te leiden uit de posities die sommigen van hen in andere jaren bekleedden als schout, kastelein of maarschalk in bisschoppelijke dienst. Het relatieve gewicht van stadsoversten van riddermatige status of afkomst, hoewel op dit moment moeilijk te kwantificeren zonder aanvullend onderzoek, kan eveneens op pragmatische gronden verklaard worden: het kon nuttig zijn om de stad naar buiten toe te laten vertegenwoordigen door bestuurders die op gelijk niveau konden onderhandelen met andere machten, zoals de bisschop-stadsheer, de kapittelgeestelijkheid, edelen en ministerialen uit de regio en buitenlandse vorsten. Zij dienden bovendien voldoende gezag of militaire ervaring te hebben om het stadsleger te leiden.⁹¹ Naarmate zij nauwer bij het bestuur van de oversten betrokken raakten, gold dit evenzeer voor de overste oudermannen als voor de burgemeesters.

90 Zie onder andere Van Uytven, ‘Plutokratie’, 408-409; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 394-398.

91 Cf. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 695.

Conclusie en vooruitblik

De veertiende eeuw liet grote veranderingen zien in de toegankelijkheid en samenstelling van het Utrechtse dagelijkse stadsbestuur. Uit een combinatie van onderzoek naar de veertiende-eeuwse afspraken en regelingen en naar de bestuurderslijsten vanaf het moment dat zij beschikbaar zijn (1402-1459), komen enkele ontwikkelingen duidelijk naar voren. De eerste betrof de vorming van een zelfbewuste politieke gemeenschap van burger-gildeleden, waarin voor het eerst, via hun organisatie in ambachts- en kleinhandelsgilden, ook de sociale middengroepen in de stad waren opgenomen. Door middel van actief en passief kiesrecht, de ontwikkeling van regels van representatie en eventueel directe participatie in de stadsraad, konden zij daadwerkelijk hun stempel op de stedelijke politiek drukken en hun belangen doen vertegenwoordigen. Een blijk van het succes van de gilden was onder andere dat ook de oude patricische en ministeriale elites in het gildesysteem (en het gildeleven!) werden geïncorporeerd en via dezelfde gilden politiek actief werden.

De tweede ontwikkeling betrof de creatie, in de loop van de veertiende eeuw, van een nieuwe bestuurlijke elite of raadselite, die sociaal gezien op het eerste gezicht een combinatie vormde van nakomelingen van oude patricische families, later ingestroomde ministeriale families en een nieuwe, via de gilden opgeklimmen elite van handelaars en ambachtsmeesters. Deze raadselite had in de praktijk, zo bleek uit het onderzoek naar de bestuurderslijsten over 1402-1459, beduidend meer kansen op invloedrijke posities in het stadsbestuur dan andere burgers. In de toegankelijkheid van het stadsbestuur in deze periode kan zelfs zondermeer een vergelijking gemaakt worden met doorgaans als ‘oligarchisch’ bestempelde besturen als die van Leiden.

Wat betreft de kansen voor politiek ambitieuze burgers hing veel af van het gilde waartoe men behoorde. De ontwikkeling van de raadselite in Utrecht ging samen met de creatie van een bestuurlijk systeem dat gebaseerd was op een gedifferentieerde representatie vanuit de gilden. In formele zin werden de verhoudingen tussen de verschillende gilden vooral vastgelegd via het onderscheid tussen hoofdgilden en lage gilden, maar ook tussen de hoofdgilden onderling ontstonden grote verschillen voor wat betreft daadwerkelijke invloed en vertegenwoordiging. De deels informele machtsverdeling, die nauwkeurig vanaf 1400 vrij stabiel was, lijkt vooral in het voordeel te hebben gewerkt van op (inter)regionale handel georiënteerde burgers, zowel kooplieden als ambachtsmeesters, en in het nadeel van lokaal actieve producenten en winkeliers van

gewone consumptiegoederen. Door deze gedifferentieerde representatie ontstond een politieke ‘gildehiërarchie’.

Ondanks de op het eerste gezicht vrij stabiele politieke *status-quo* in de veertiende en vijftiende eeuw zijn er echter ook voldoende aanwijzingen dat deze machtsverschillen verzet oproepen onder bepaalde gilden en burgers. De sinds 1304 gevestigde corporatieve tradities en inspraakmogelijkheden boden voor dit verzet ook deels de mogelijkheden. Soms kwam het echter tot een gewapende opstand of oproer. Het is misschien niet toevallig dat juist een ambachtelijk hoofdgilde (!) als de vleeshouwers, dat vooral lokale en beperkt regionale belangen vertegenwoordigde en vermoedelijk overwegend bestond uit leden uit de (lagere) middengroepen, relatief vaak bij politieke onrust betrokken was. Dit was zo bij de grote gewapende confrontaties in het stadscentrum in het najaar van 1346 en opnieuw tijdens het Utrechtse Schisma, in de jaren 1420 en 1430.⁹² In 1433 leidden de vele ‘vergaderingen’ van het gilde en de ‘lasten’ en ‘vechtpartijen’ die zij veroorzaakten, zoals de oude en nieuwe raad het verwoordden, zelfs tot hun opheffing. Het vleeshuis, waar zoveel gewraakte vergaderingen gehouden waren, werd afgebroken en het gilde vervangen door een nieuw gilde voor de brouwers. De vleeshouwers zelf werden over de andere gilden verspreid, in een poging door dezelfde raadselite om hen effectief monddood te maken.⁹³ Ook in de jaren 1455-1456 kan men achter de nieuwe, tijdelijke Gildebrieven de belangen van ondervertegenwoordigde hoofdgilden vermoeden, die via een wijziging van de samenstelling van de stadsraad evenveel recht kregen als hun machtige collega-gilden op zetels in de schepenbank, de raad en het college van oudermannen.⁹⁴

Al met al bleken in het door de gilden geregeerde Utrecht de mogelijkheden tot inspraak van gildeleden die niet tot de bestuurlijke elite of tot de ‘juiste’ (hoofd)gilden behoorden, in de vijftiende eeuw beperkt te zijn. Met name bij de meest invloedrijke functies, die van de stadsoversten, lijken persoonlijke status en familieachtergrond een veel grotere rol te hebben gespeeld dan representatie van gildebelangen. Veel gilden verloren hierdoor in de loop van de tijd hun functie als toegangsportaal tot de werkelijke regeringsmacht. Door de vorming van een raadselite, waartoe ook oudermannen als gildebestuurders behoorden, kwam er bovendien een scheiding tot stand tussen

92 Aangaande de crisis van oktober-december 1346: Muller, *Rechtsbronnen I*, 57-62, waaruit blijkt dat het verzet op 3 oktober 1346 geïnitieerd werd door vleeshouwers (vergelijk de namen op p. 58 en 61). Aangaande hun rol tijdens het Utrechtse schisma (1425-1426 en begin jaren 1430): Burman, *Utrechtsche jaarboeken I*, 431-432.

93 Overvoorde en Joosting, *Gilden II*, 89-92; vgl. ook Muller, *Rechtsbronnen I*, 42-43 (Stadsboek nr. 90, te dateren tussen 1344 en 1363), m.n. art. 4 en 7.

94 Cf. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*, 34-37, die dit reeds constateerde; zie ook n. 88 hierboven.

bestuurselite, c.q. gildeleiding, en ‘gildebasis’. In dit verband zou men van oligarchisering kunnen spreken – een populair begrip als het gaat om laatmiddeleeuwse stadsbesturen – maar deze term brengt ook moeilijkheden met zich mee, aangezien hij allerlei negatieve associaties oproept en niet door iedereen op dezelfde wijze gedefinieerd wordt.⁹⁵

Vruchtbaarder lijkt het om te kijken naar de concrete politieke praktijken en de veranderingen die daarin in de loop van de tijd optraden, zoals ook in deze bijdrage gepoogd werd.⁹⁶ Het proces van verenging en afsluiting van de bestuurstop, waar deze veranderingen mede toe leidden, was bovendien rond 1400 nog niet voltooid.⁹⁷

Op dit vlak valt nog veel meer te onderzoeken, onder meer door een prosopografisch onderzoek naar de bestuurdersgroep of raadselite in Utrecht te verrichten, zoals dat reeds voor sommige andere steden gebeurd is. Daarnaast is het mogelijk om meer onderzoek te verrichten naar de ontwikkeling van politieke instituties en (informele) bestuurlijke praktijken in Utrecht na 1304. Enkele voorbeelden van praktijken die invloed hadden op de daadwerkelijke toegankelijkheid van het stadsbestuur en de machtsverhoudingen in de stad, zijn die rondom de verlening en ontneming van passief en actief kiesrecht (ook wel samen te vatten als ‘burgerrechtspolitiek’)⁹⁸, de verhoudingen tussen de oude en nieuwe raad tegenover inspraakmogelijkheden van de gildeledenvergaderingen (de zogenaamde gemene morgenspraken), of de mate waarin gilden invloed wisten uit te oefenen op het sociaaleconomische en fiscale beleid van de stad. Al deze onderwerpen zijn voor laatmiddeleeuws Utrecht nog nauwelijks bestudeerd. Aanvullend onderzoek in één of meerdere van deze richtingen is noodzakelijk om het beeld te verhelderen van de manier waarop het Utrechtse stadsbestuur in de periode van het gildebestuur functioneerde binnen zijn directe sociale en politieke context.

95 Zie bijvoorbeeld Shaws definitie van oligarchie (Shaw, *Popular government*, ix): *regimes with participation in government restricted to a closed, economically and socially privileged, often hereditary, group*; vgl. Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 244-246, 248 en 408, die het begrip ‘oligarchie’ reserveert voor kleine, sociaal homogene bestuurselites die hun regeringsmacht openlijk (!) aanwenden om zichzelf en hun families persoonlijke voordelen te bezorgen en andere bevolkingsgroepen te onderdrukken.

96 Zie ook Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 245.

97 In 1528 werd het definitief voltooid met de herinstelling van een oligarchische, door de landsheer aangewezen schepenbank en de ontneming van de politieke rechten aan de gilden door keizer Karel V, maar ook daarvoor waren er al enkele tijdelijke experimenten, zoals in de jaren 1491-1493, toen een ‘erfraad’ werd ingesteld in plaats van de jaarlijks verkozen raad: zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, clxxvi-clxxx; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 183.

98 Zie voor een voorbeeldstudie in dit opzicht Schreiner en Meier, *Stadtregiment und Bürgerfreiheit*; voor de term ‘burgerrechtspolitiek’ ook Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 141-144.

Bijlagen¹

Tabel 1: Representatie van de gilden in de raad (in enge zin), 1402-1459

Gilde en waak	Hoofdgilde of laag gilde	Waakindeling (I t/m XI)	Aantal raadszetels	Gewoonlijke positie in lijst raadsleden ²
Wantsnijders	H	I	1	1
Snijders	H	I	1	2
Bakkers	H	II	2	3 en 4
Molenaars	L	II	-	-
Linnenwevers	L	II	-	-
Vleeshouwers/Brouwers	H	III	1	5
Viskopers	H	III	1	6
Louwers	H	IV	1	7
Wolwevers	L	IV	1	8 of na hoofdgilden ³
Marslieden	H	V	1	8 of 9
Boterlieden	H	V	1	9 of 10
Corduaniers	H	VI	2	10 en 11 (of 11 en 12)
Oude corduaniers	L	VI	-	-
Korenkopers	H	VII	2	12 en 13 (of 13 en 14)
Oude wantsnijders	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Steenbickers	L	VIII	1	15/16 of na hoofdgilden ³
Grauwwerkers	H	IX	1	14 of 17
Riemsnijders	H	IX	1	15 of 18
Bijlhouwers	H	X	2	16 en 17 (of 19 en 20)
Smeden	H	XI	1 of 2 ⁴	Vanaf 18
Zadelaars	L	XI	0 of 1 ⁴	Vanaf 19
Raden 'van de straat' ⁵			2	23 en 24

Tabel 2: Verhoudingen tussen de hoofdgilden: raden 'van de straat' en schepenzetels, 1402-1459

Hoofdgilde	% raden 'van de straat' (N=113) ⁶		% schepenzetels (N=714) ⁷	
Wantsnijders	4%	(-3%) ⁸	16%	(+9%) ⁸
Snijders	10%	(+3%)	1%	(-6%)
Bakkers	2%	(-5%)	1%	(-6%)
Vleeshouwers ⁹	14%	(+7%)	2%	(-5%)
Brouwers ⁹	1%	(-6%)	1%	(-6%)
Viskopers	4%	(-3%)	3%	(-4%)
Louwers	12%	(+5%)	4%	(-3%)
Marslieden	8%	(+1%)	13%	(+6%)
Boterlieden	9%	(+2%)	7%	-
Corduaniers	0%	(-7%)	3%	(-4%)
Korenkopers	3%	(-4%)	6%	(-1%)
Grauwwerkers	6%	(-1%)	6%	(-1%)
Riemsnijders	8%	(+1%)	5%	(-2%)
Bijlhouwers	8%	(+1%)	6%	(-1%)
Smeden	2%	(-5%)	7%	-
Gilde onbekend ¹⁰	10%		19%	
Totalen	100%		100%	

Tabel 3: Verhoudingen tussen de hoofdgilden: stadsoversten en kameraars, 1402-1454¹¹

Hoofdgilde	% schepenbm (N=53)		% raadsbm (N=53)		% overste oudermannen (N=106)		% kameraars (N=106) ¹²	
Wantsnijders	26%	(+19%)	15%	(+8%)	7%	-	16%	(+9%)
Snijders	-	(-7%)	-	(-7%)	5%	(-2%)	7%	-
Bakkers	-	(-7%)	-	(-7%)	2%	(-5%)	6%	(-1%)
Vleeshouwers ¹³	-	(-7%)	2%	(-5%)	7%	-	-	(-7%)
Brouwers ¹³	-	(-7%)	-	(-7%)	2%	(-5%)	-	(-7%)
Viskopers	-	(-7%)	2%	(-5%)	-	(-7%)	3%	(-4%)
Louwers	4%	(-3%)	17%	(+10%)	2%	(-5%)	3%	(-4%)
Marslieden	15%	(+8%)	9%	(+2%)	8%	(+1%)	12%	(+5%)
Boterlieden	8%	(+1%)	8%	(+1%)	3%	(-4%)	13%	(+6%)
Corduaniers	2%	(-5%)	-	(-7%)	7%	-	5%	(-2%)
Korenkopers	9%	(+2%)	4%	(-3%)	2%	(-5%)	7%	-
Grauwwerkers	9%	(+2%)	-	(-7%)	6%	(-1%)	1%	(-6%)
Riemsnijders	6%	(-1%)	9%	(+2%)	20%	(+13%)	8%	(+1%)
Bijlhouwers	2%	(-5%)	11%	(+4%)	4%	(-3%)	6%	(-1%)
Smeden	6%	(-1%)	6%	(-1%)	6%	(-1%)	4%	(-3%)
Gilde of persoon onbekend ¹⁴	13% ¹⁵		17% ¹⁶		23% ¹⁷		11% ¹⁸	
Totalen	100%		100%		100%		100%	

Tabel 4: Mobiliteit van stadsbestuurders, 1402-1459¹⁹

Aantal functies	Totaal aantal personen ²⁰		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
1-2	567	51%	428	48%	169	29%	28	16%
3-4	197	18%	154	17%	120	21%	34	20%
5-7	157	14%	138	15%	116	20%	34	20%
8-11	117	10%	104	12%	101	18%	42	24%
12 of meer	80	7%	69	8%	68	12%	36	21%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Gemiddeld aantal functies	4,15		4,38		5,78		7,66	

Tabel 5: Doorstroming tussen colleges en naar posities als stadsoverste of kameraar, 1402-1459

Functies	Totaal aantal personen		Subcategorie oudermannen ²¹		Subcategorie raden ²¹		Subcategorie schepenen ²¹	
Alleen ouderman	483	43% ²²	483	54%	-	-	-	-
Alleen raad	148	13%	-	-	148	26%	-	-
Alleen schepenen	37	3%	-	-	-	-	37	21%
Comb. oud-raad	312	28%	312	35%	312	54%	-	-
Comb. oud-sch	23	2%	23	3%	-	-	23	13%
Comb. raad-sch	39	3%	-	-	39	7%	39	22%
Comb. oud-raad-sch	75	7%	75	8%	75	13%	75	43%
Onzeker/onbekend	1	0%	-	-	-	-	-	-
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%
Stadsoverste	101	9%	78	9%	87	15%	61	35%
Kameraar	67	6%	52	6%	48	8%	38	22%
Stadsoverste en kameraar	24	2%	19	2%	23	4%	14	8%
Geen stadsoverste of kameraar	974	87%	782	87%	462	80%	89	51%
Totalen	1118	100%	893	100%	574	100%	174	100%

Tabel 6: De vier oversten (burgemeesters en overste oudermannen), 1402-1454:
frequentie en mobiliteit²³

Aantal keer overste	Aantal personen		Aantal bezette overste posities ²⁴		Gemiddeld aantal raadszetels in groep
	Aantal	Percentage	Aantal	Percentage	
1 keer	42	53%	42	20%	7,83
2 keer	14	18%	28	13%	10,43
3-4 keer	13	16%	45	21%	14,62
5-7 keer	11	14%	63	30%	18,36
Persoon onbekend	n.v.t.	n.v.t.	34	16%	n.v.t.
Totalen	80	100%	212	100%	10,84
Gemiddeld aantal keer overste	2,23				

Noten bij de tabellen

- 1 Bron: HUA, SA 13. Inzicht in de databestanden die aan de tabellen ten grondslag liggen, is desgewenst op te vragen bij de auteur via justine@smithu.is.
- 2 Met nadruk moet gesteld worden dat uit de positie van een raadslid in de jaarlijkse lijsten raadsleden alleen *niet* het gilde kan worden afgeleid, aangezien afwijkingen op het schema regelmatig voorkwamen. Afwijkingen treden bijvoorbeeld op in 1408 en 1421, toen de raadsburgemeester bovenaan de lijst gezet werd, of in 1426, toen de twee raden ‘van de straat’ tussen de overige raadsleden genoteerd werden bij hun gilde. Ook zijn er soms kleine variaties in de volgorde van de gilden. Sowieso neemt de onzekerheid sterk toe naarmate de lijst vordert, zoals de tabel al laat zien.
- 3 De jaren dat de vaste raadszetels van de lage gilden (wolwevers, oude wantsnijders, steenbikkers) tussen de hoofdgilden genoteerd werden, naar de volgorde van de waken: 1404, 1407-1411, 1413, 1419, 1426, 1431, 1437, 1440, 1446-1454 en 1457-1459. In de jaren 1410, 1417-1418, 1421, 1430, 1445 en 1447 gold dit wel voor één of twee, maar niet alle drie de gilden.
- 4 De smeden en zadelaars deelden samen een waak. In de meeste jaren vulden de smeden beide raadszetels van de waak, maar in een aantal jaren werd een zadelaar met zekerheid in de tweede raadszetel benoemd (ten koste van de smeden), namelijk in 1404, 1415 en 1427, in de jaren 1430-1450 om het jaar, met als mogelijke uitzonderingen 1438 en 1450, en daarna opnieuw in 1451, 1454 en 1456, waarbij in dat laatste (voor de raad chaotische) jaar de zadelaars zelfs twee of drie zetels vulden. Zie voor de jaren 1455-1456 ook Struick, ‘Het bewind van de gilden’.
- 5 Zie ook tabel 2. De raden van de straat dienden sinds 1341 op basis van persoonlijke geschiktheid uit de gilden gekozen te worden (zie noot 27 hierboven).
- 6 Over een periode van 58 jaar (1402-1459) werden er 113 posities als raden ‘van de straat’ verdeeld: in principe twee per jaar (d.i. 116), maar in de jaren 1455-1456 waren er geen raden van de straat vanwege de gelijke verdeling van alle raadszetels over de twaalf hoofdgilden; in 1407 werd één raad van de straat tijdens het lopende jaar vervangen.
- 7 In de periode 1402-1459 ging het in totaal om 714 schepenzetels, d.i. 58 jaar maal 12 zetels (696) plus 19 tussentijdse vervangingen van schepenen; in 1423 heeft het raadsdagelijkse boek slechts 11 schepenen (HUA, SA 13-3, f. 153).
- 8 In deze kolom wordt het percentage in de vorige kolom afgezet tegen dat bij een gelijke verdeling van het aantal zetels over de veertien hoofdgilden, d.i. 7%. Let wel op de relatief grote categorie ‘gilde onbekend’.
- 9 Vanaf 1433 werd het vleeshouwersgilde vervangen door het brouwersgilde, waardoor de gegevens

-
- in het licht van de verhoudingsgewijs kortere periode geïnterpreteerd moeten worden. Het relatieve overwicht van de vleeshouwers bij de raden van de straat was in de periode 1402-1432 in werkelijkheid dus nog hoger dan de gegeven 14%.
- 10 In deze categorie vallen de bestuurders wier gilde niet bekend is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden. In een aantal van deze gevallen kon het gilde toch met enige zekerheid vastgesteld worden, namelijk als zij meer dan één keer als raadslid voorkwamen en de in tabel 1 gevonden verdeelsleutel het gilde zeer waarschijnlijk maakte. Deze gevallen zijn wel bij de respectievelijke gilden opgeteld.
 - 11 In deze tabel is voor de periode 1402-1454 gekozen, aangezien de jaren 1455-1456 een grote verandering betekenden: de ambtstermijn van raadsburgemeester werd bekort tot 3 maanden, de overste oudermannen werden niet (*per se*) meer uit de verkozen oudermannen gekozen en het kameraarsambt werd een meerjarig ambt. Deze laatste verandering bleef gehandhaafd na de restauratie van oktober 1456 (zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 71-98). Het meenemen van de gegevens uit deze jaren zou derhalve de hier getoonde resultaten te zeer hebben beïnvloed.
 - 12 In deze kolom zijn beide kameraars (eerste en tweede) op gelijke wijze geteld, hoewel de eerste kameraar de belangrijkste was voor de stad. De jaren 1431 en 1432 zijn niet geteld: vanaf juni 1430 werd kort geëxperimenteerd met kameraarsaanstellingen van meerdere jaren; vanaf 1433 echter werd de oude situatie, waarbij de kameraars jaarlijks benoemd werden uit de nieuw verkozen raden en schepenen, weer hersteld. Zie Van de Water, *Groot placaatboek III*, 73-75, 238-241 (aangaande kameraars en schutmeesters); HUA, SA 13-4, f. 60v, 73 en 89. In twee jaren (1415 en 1430) werden beide kameraars tijdens het lopende jaar vervangen wegens verbanning of overlijden.
 - 13 Zie noot 9 hierboven.
 - 14 In deze categorie vallen (a) de bestuurders wier gilde niet bekend of te onzeker is doordat zij in de periode 1402-1459 geen functie als ouderman vervulden (zie ook noot 10 hiervoor), en (b) de keren dat de persoon die de functie vervulde niet bekend is. De raadsdagelijkse boeken vermelden in de bestuurderslijsten lang niet altijd wie in het betreffende jaar schepen- of raadsburgemeester of overste ouderman was. In sommige gevallen is mede gesteund op Burman, *Utrechtsche jaarboeken*, en Van de Water, *Groot placaatboek III*, 161.
 - 15 Van twee personen was het gilde onbekend, samen goed voor vijf benoemingen als schepenburgemeester in deze periode; voor 1434 en 1444 ontbreekt de naam van de schepenburgemeester in de bronnen.
 - 16 In niet minder dan acht jaren in de periode 1402-1454 is de persoon van de raadsburgemeester onbekend (1404, 1406, 1417, 1420, 1424, 1432, 1434 en 1444); van één raadsburgemeester was het gilde onbekend.
 - 17 In de periode tot 1432 ontbreken regelmatig de namen van overste oudermannen; daarna zijn ze alle bekend uit de raadsdagelijkse boeken (HUA, SA 13) of Van de Water, *Groot placaatboek III*, 161. De jaren waarin beide overste oudermannen onbekend zijn: 1406, 1410-1411, 1415, 1417-1420, 1423, 1432; een van beide namen ontbreekt in de jaren 1403, 1405, 1407 en 1425.
 - 18 Van zes personen, die samen tien keer een kameraarsambt bekleedden, was het gilde onbekend; in twee jaren ontbreekt de naam van een van beide kameraars (1433, 1436).
 - 19 In deze tabel zijn de jaarlijkse bestuurderslijsten verwerkt van 1402 t/m 1459, maar geen individuele carrières gevolgd ná 1459 (vóór 1402 ontbreken hiervoor grotendeels de gegevens). Dit zorgt ervoor dat gemiddelde carrièreuren in het algemeen iets naar boven dienen te worden bijgesteld. Desondanks is de gekozen periode van 58 jaar (circa drie generaties) lang genoeg om enig inzicht in carrièreverlopen te krijgen. Vgl. Blockmans, 'Mobiliteit', 237.
 - 20 N = 1118, onder voorbehoud van identificatiefouten. In sommige gevallen was het bijvoorbeeld moeilijk vader en zoon te onderscheiden, als de toevoeging 'de jonge' niet systematisch vermeld werd. Soms hielpen aanvullende gegevens, zoals overlijdensdata, uit andere bronnen (raadsregisters, kameraarsrekeningen, genealogische aantekeningen uit de Verzameling Van Buchel-Booth), maar dergelijke gegevens zijn zonder aanspraak op volledigheid verwerkt.
 - 21 Onder de subcategorieën worden gerekend alle personen die in de periode 1402-1459 één of meer keren ouderman waren van hun gilde, dan wel raadslid (in enge zin) of schepen. Tussen deze subcategorieën bestaat er veel overlap, aangezien men vaak verschillende soorten functies in de loop van een bestuurlijke carrière vervulde (zie ook de gegevens in deze tabel).
 - 22 Op het totaal van 1118 bestuurders in de periode 1402-1459 waren er 102 (9%) lid van lage gilden zonder recht op een raadszetel of schepenzetel (molenaars, linnenwevers, oude corduaniers). Zij vormen onderdeel van de groep die alleen ouderman was.
 - 23 Zie noot 11 hiervoor.
 - 24 In deze tabel is ook het aantal bezette oversteposities opgenomen, mede om te wijzen op het aantal

onbekende benoemingen in deze periode, wat de gegeven aantallen en verhoudingen kan doen afwijken van de werkelijkheid.

Chapter 2

Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden

Abstract

This article analyses the political advance of the craft guilds in the episcopal city of Utrecht (Northern Netherlands) from the moment they first appear in the sources, in the 1260s, until the proclamation of Utrecht's guild constitution in 1340-1341. Instead of merely focusing on the short episode of 'guild revolution' (in this city in 1304), longer-term developments are studied before and after this date, notably the evolution of political discourse, institutions and practices, as well as the related development of the city's military organisation. In all these areas, it can be shown that the craft guilds in Utrecht developed a clear and unified strategy that led to the domination of their corporate discourse and institutions in local government around 1340. It is argued that the most important factors in this evolution were external political circumstances, notably a weak bishop and the antagonistic collaboration between patricians, ministerial families and the count of Holland in Utrecht's *hinterland*, as well as the successful integration of the burgher and guild communities. For the success of the guilds in Utrecht and other middle-sized episcopal cities, political factors seem to have been more important than economic ones.

This chapter was published as: J. Smithuis, '*Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden*. Hoe de gilden hun centrale positie verwierven in het stadsbestuur van Utrecht, circa 1260-1340', *Stadsgeschiedenis* 13:1 (2018) 1-19.

Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden.

Hoe de gilden hun centrale positie verwierven in het stadsbestuur van Utrecht, circa 1260-1340*

Op 8 mei 1304 maakten de bestuurders (oudermannen) van vermoedelijk 21 ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht een oorkonde openbaar.¹ Daarin bedeeden zij zichzelf en hun organisaties een belangrijke rol in het stadsbestuur toe. Na de assertief geformuleerde aanhef *Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden van der stat van Utrecht maken cont* (...) volgt een lijst van circa twintig punten, waarin de oudermannen hun visie op het reilen en zeilen van de stad uiteenzetten en deze meteen verankerden in de lokale politieke instituties. Invoering van hun plannen zou voor grote veranderingen zorgen, niet alleen in het bestuur van de stad, maar ook op sociaaleconomisch terrein, onder meer door de uitbouw van de gilden als autonome beroepsverenigingen met ‘gildedwang’, dat wil zeggen de verplichting om lid te worden indien men het ambacht uitoefende. Uiteraard stond de brief van de Utrechtse gildebestuurders niet op zichzelf. Hij was voorafgegaan door een aantal eerdere pogingen, vanaf ongeveer het midden van de dertiende eeuw, om meer invloed in het stadsbestuur te krijgen, maar deze pogingen hadden beperkt succes gehad. Dit zou echter veranderen in 1304.

De brief van de Utrechtse gilden is sterk verwant aan bewegingen in dezelfde periode in andere Europese steden. Overal waren deze gericht op een grotere politieke participatie en representatie van gewone burgers tegenover de traditionele macht van gesloten bestuurlijke elites.² Waar deze bewegingen op de langere termijn slaagden, veranderde de plaatselijke constitutie ingrijpend, onder andere door de creatie van nieuwe

* Het onderzoek dat aan deze bijdrage ten grondslag ligt, werd mede gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Mijn dank gaat uit naar de externe referenten en naar Jelle Haemers, Peter Hoppenbrouwers, Bram van den Hoven van Genderen, Hilde Greefs en René Post voor hun waardevolle commentaar en hulp bij eerdere versies van deze bijdrage.

¹ Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 52-55. De term ‘gilden’ wordt hier gebruikt zoals in de Duitse literatuur gangbaar is en staat voor zowel verenigingen van ambachten als kleinhandelsverenigingen en niet voor koopmansgilden of -hanzen. De groothandel was in Utrecht formeel uitgesloten van het gildesysteem. Het aantal gilden was in 1304 vermoedelijk al 21. Zie Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’.

² Op dit vlak is een uitgebreide literatuur beschikbaar. Zie ondermeer, met verwijzingen aldaar: S.K. Cohn, *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425: Italy, France, and Flanders* (Cambridge, MA 2006); De Munck, *Guilds*, 29-72; Watts, *The making of polities*, 109-112; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 251-253.

politieke instellingen en verkiezingsprocedures.³ In de Zuidelijke Nederlanden werden deze veranderingen ingezet in de grotere steden in Vlaanderen en Brabant rond 1302, maar ook in de Noordelijke Nederlanden had de gildebeweging invloed, met name in Utrecht. Deze bisschopsstad was zelfs in de late middeleeuwen een van de weinige steden waar de gilden een centrale positie in het stadsbestuur verwierven. Naast Utrecht lukte dit – rond dezelfde tijd – in de Nederlanden alleen in de grote handels- en textielcentra Gent en Brugge en in de bisschopsstad Luik.⁴

Er is veel nagedacht over de factoren die bijdroegen aan een geslaagde gildebeweging. Vaak genoemd worden een ‘kritische massa’ van ambachtslieden, zoals die werkzaam in de textielindustrieën van de grote steden, en een gunstige politieke situatie, met meerdere binnen- en buitenstedelijke machtsspelers die in een crisissituatie tegenover elkaar uitgespeeld konden worden.⁵ Soms wordt een omvangrijke exportindustrie, met name de textielnijverheid, als een randvoorwaarde gezien voor het verwerven van politieke rechten door gilden. De talrijke voorbeelden van kleinere en economisch meer gediversifieerde steden, zoals de bisschopssteden in de Nederlanden en het Duitse Rijngebied, logenstraffen dit.⁶ Er was bovendien meer nodig dan een opstand om een duurzame verandering van het politieke stelsel tot stand te brengen. Hoe slaagden gilden er in om hun aanvankelijke succes om te zetten in een daadwerkelijke transformatie van het lokale politieke bestel?

Onder historici bestaat er een vrij grote consensus over de aard van de overgang van een patricisch-oligarchisch bestuur naar een meer representatief gildebestuur: deze zou radicaal geweest zijn en in de meeste steden terug te voeren tot een korte episode van opstand of crisis, in veel van de betrokken steden rond 1302. Dit gezichtspunt blijkt uit de veelgebruikte benaming ‘gilderevoluties’.⁷ Carlos Wyffels, die de overgang naar de zogeheten ‘corporatieve periode’ in Vlaanderen en Brabant bestudeerde, stelt dat de

³ Overzichten voor de Nederlanden: Prak, ‘Corporate politics’; Wyffels, *De oorsprong*, 23-32.

⁴ Wahl, ‘Participative political institutions’. Zie ook Hugo Soly, die in dit verband een te groot onderscheid maakt tussen steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden: Soly, ‘The political economy’.

⁵ Zie onder meer Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’; De Munck, *Guilds*, 39-47; Dumolyn, ‘Guild politics’, 18-29.

⁶ Dumolyn, ‘Guild politics’, 20 en 32; zie ook Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’, 53-54, en De Munck, *Guilds*, 44-45.

⁷ Over deze term, zie onder meer Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 260-263; Dumolyn en Haemers, ‘Patterns of urban rebellion’; Prak, ‘Corporate politics’, 75-77 en 79; voor kritiek bijvoorbeeld K. Czok, ‘Zunftkämpfe, Zunftrevolutionen oder Bürgerkämpfe’, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 8 (1958/1959) 129-143.

verwerving van autonomie en politieke rechten door de gilden ‘bijna overal op revolutionaire wijze en vrijwel plotseling’ gebeurde.⁸

Het revolutionaire karakter van de overgang kan echter gemakkelijk leiden tot het idee van een cesuur tussen ‘voor’ en ‘na’ die niet recht doet aan de historische werkelijkheid. In casestudies hebben historici voor verschillende steden opgemerkt dat er in de periode volgend op een (partiële) overname van de lokale macht door gilden niet onmiddellijk rust in de stad weerkeerde en dat nieuwe bestuurlijke regelingen soms nog lange tijd het voorwerp waren van strijd. Niet alleen was er de begrijpelijke weerstand van de oude elite die in verschillende steden, zoals in Brabant, al snel tot terugval leidde. In de meeste steden trad er een langere periode van politieke instabiliteit in wegens onenigheid over hoe in de praktijk de macht verdeeld moest worden. Voor Gent en Brugge, bijvoorbeeld, is aangetoond dat er tot ver in de veertiende eeuw regelmatig politieke onrust optrad en dat pas na 1360 een periode van stabiliteit en consensus aanbrak waarin de machtsverhoudingen tussen de gilden onderling, en tussen de gilden en oude patricische families, redelijk uitgekristalliseerd waren.⁹ In het algemeen was er sprake van een grote lokale en regionale variatie, zowel wat betreft de slagingskansen van de ambachtsgilden als de institutionele oplossingen die tot stand kwamen.¹⁰

In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe de institutionele transformatie in de periode rond 1304 in Utrecht vorm kreeg en welke factoren daarbij van belang waren. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar binnenstedelijke ontwikkelingen, maar ook naar politieke actoren en omstandigheden buiten de stedelijke gemeenschap die op de interne ontwikkelingen van invloed konden zijn.¹¹ Bovendien staan niet alleen politiek-institutionele ontwikkelingen centraal, maar ook strategieën van de gilden op gerelateerde terreinen, met name dat van de militaire organisatie en van het politieke discours.

Alleen een analyse over een langere periode kan de transformaties die in en rond laatmiddeleeuwse stadsbesturen plaatsvonden door het optreden van de gilden beter doen begrijpen. De hier behandelde periode omvat bijna een eeuw, vanaf de eerste tekenen van de gilden in Utrecht in de jaren 1260 tot circa 1340. In 1340-1341 werden de nieuwe grondbeginselen van het stadsbestuur vastgelegd in het Stadsboek, dat in dit kader als

⁸ Wyffels, *De oorsprong*, 32.

⁹ Zie onder meer M. Boone en M. Prak, ‘Vorsten, patriciërs en burgers. De kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen’, in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124, aldaar 95-98.

¹⁰ Vergelijk: Prak, ‘Corporate politics’, 78: ‘Urban constitutions should (...) be understood as compromise solutions’.

¹¹ Zie voor een dergelijke aanpak ook: Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”.

voorlopig eindpunt is genomen.¹² In het navolgende worden de verschillende stappen die de gilden in Utrecht in deze periode doorliepen geanalyseerd. Daarbij gaat de aandacht eerst naar de discursieve strategieën van de gilden om politiek gehoord te worden, en vervolgens naar hun strategieën op het politieke en militaire vlak, gezien in relatie tot andere actoren en het bredere kader waarin zij optraden.

Gilden en het politieke discours

Een begrip dat behulpzaam kan zijn bij de analyse is dat van de ‘politieke gilden’. Met dit begrip wordt bedoeld op de transformatie die de gilden (en daarmee ook de steden als geheel) doormaakten in de overgang van in de eerste plaats beroepsverenigingen naar politieke instituten met een formele rol in het stadsbestuur. Er is, mogelijk door de variatie in die rollen, geen duidelijke consensus over wat een gilde precies tot een ‘politiek gilde’ maakte.¹³ Er zijn op basis van de literatuur echter wel verschillende aspecten of stadia te onderscheiden die de overgang van louter beroepsverenigingen naar ‘politieke gilden’ markeerden: een adviserende rol van gildevertegenwoordigers in het bestuur van de stad en/of een directe afvaardiging in de stedelijke bestuurslichamen, zoals schepenbank of raad; een formele rol of jurisdictie in de stedelijke rechtspraak, zoals bij het toezicht op het ambacht of de markthandel; en (een grote mate van) autonomie in het maken van eigen regels voor de leden en het kiezen van eigen bestuurders.

In de steden waarin de gilden een centrale positie wisten te verwerven, ging de ontwikkeling nog verder: daar werden de gilden het belangrijkste of enige organisatieprincipe van de stedelijke politieke gemeenschap, oftewel de gemeenschap van burgers.¹⁴ In deze opzet belichaamden de gilden samen de eenheid van de stad, en werd hun corporatieve ideologie het officiële discours. Voor sommige onderzoekers, zoals Franz Irsigler, zijn dit pas de echte ‘politieke gilden’. In de praktijk kon dit betekenen dat er aparte gilden kwamen om burgers ‘zonder ambacht’ (zoals de leden van oude patricische families) in onder te brengen, of dat zij in de bestaande gilden als zuiver

¹² Dit boek is ook bekend onder de naam *Liber albus* (‘het witte boek’), maar omdat dit een latere aanduiding betreft, wordt hier gebruik gemaakt van een moderne vertaling van de eigentijdse benaming *der stat boec*. Zie Muller, *Rechtsbronnen* IV, 361-362.

¹³ Vergelijk: Schulz, ‘Die politische Zunft’; Dumolyn, ‘Guild politics’, 26-31; Irsigler, ‘Zur Problematik’; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 807-808; Wyffels, *De oorsprong*, spreekt van de ‘pre-corporatieve’ en ‘corporatieve’ periode.

¹⁴ Zie naast de in de vorige noot genoemde publicaties ook: De Munck, *Guilds*, 47-50; Wahl, ‘Participative political institutions’, 69; Liddy en Haemers, ‘Popular politics’; Schilling, ‘Civic republicanism’.

politieke leden werden opgenomen; in andere steden kwam het niet zover, maar werd de corporatieve ideologie wel dominant in de stad.

Aan de basis van de ‘gildebewegingen’ in laatmiddeleeuwse steden in Europa lagen de groei van de bevolking, verstedelijking en de toegenomen specialisatie in de economie in de hoge middeleeuwen. Hierdoor namen de sociale middengroepen, die zich met nijverheid en kleinhandel bezighielden, in omvang en economisch belang toe en gingen zij een fysiek tegenwicht vormen voor de macht van traditionele politieke elites in de stad, met name ridderlijk levende grootgrondbezitters en vroeg rijk geworden kooplieden. Zo ook in de bisschopsstad Utrecht.¹⁵ In de loop van de dertiende eeuw maakte de stad een groei door dankzij het succes van de Rijnhandel (onder andere in wijn) en de toename van regionale handel en nijverheid. Het aantal inwoners nam toe van circa 3000 in 1200 tot 6000 à 7000 een eeuw later.¹⁶ De bisschopsstad verenigde verschillende centrumfuncties op het gebied van bestuur, religie en economie. Er ontstond een groeiende groep kleinhandelaren (*mercenarii*, *marslieden* of *bottermannen*) die welvarender werden. Textielproductie was van ondergeschikt belang in Utrecht, maar daar tegenover stond een gediversifieerde productie van allerhande gewone en luxeartikelen, zoals van leer en metaal.¹⁷ Een teken van de economische en industriële diversiteit vormt de vestiging van verschillende markten, hallen en bruggen in het dertiende-eeuwse stadscentrum.

Uit dezelfde eeuw dateren ook de eerste vermeldingen van burgers die zich op grond van hun professie verenigden in broederschappen of *confraternitates*, met als doel de economische belangen van de groep te behartigen en het toezicht te regelen op de kwaliteit van de productie of handel. In 1233 is in Utrecht voor het eerst sprake van een hanze van Rijnkooplieden, die op dat moment al (veel) langer gevestigd moet zijn in de stad. Waarschijnlijk vormde deze organisatie het voorbeeld voor de verschillende gilden die kleinere handelaren en ambachtslieden per beroepsgroep gingen verenigen op vrijwillige basis.¹⁸

Een groeiende groep van relatief bemiddelde inwoners in Utrecht kreeg aldus belang bij een stadsbestuur dat ook hun belangen zou voorstaan en waarin zij, op grond

¹⁵ Het hiernavolgende steunt op: Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; Idem, *Markt*.

¹⁶ Van den Hoven van Genderen en Rommes, ‘Rijk en talrijk’. In de veertiende eeuw zou het inwonersaantal verder stijgen tot een geschatte bevolking van 13.000 in 1400.

¹⁷ Maar liefst 5 van de 21 gilden in Utrecht waren met de leder- en bontnijverheid verbonden: de *louwers*, *corduaniers*, *oude corduaniers*, *grauwwerkers* en *riemsnijders*.

¹⁸ Zoals in Keulen, waar de vroegste stichtingsoorkonden en statuten van ambachtsgilden dateren van de periode tussen circa 1150-1250: H. Jakobs, ‘Bruderschaft und Gemeinde: Köln im 12. Jahrhundert’, in: Schwineköper (red.), *Gilden und Zünfte*, 281-309; Schulz, ‘Patriziergesellschaften und Zünfte’.

van hun bijdrage aan de plaatselijke welvaart, een stem zouden krijgen. Vooralsnog echter was dat stadsbestuur in de praktijk voorbehouden aan een beperkte groep families die via een systeem van coöptatie en levenslange benoemingen de schepenzetels bezetten. Ook de plaatsen in het adviserende burgerlichaam, de raad (in Utrecht voor het eerst in 1196 genoemd), werden in de praktijk door leden van dezelfde families ingenomen.¹⁹

Maar Utrecht was in de eerste plaats een stad waarin de burgers de politieke gemeenschap vormden,²⁰ en dat bood ruimte voor aanspraken op medezeggenschap. Vanaf de jaren 1250 treedt in een aantal oorkonden de ‘gemeente’, aangeduid als *universitas* of *communitas*, samen met het stadsbestuur van schout, schepenen en raden op, waarschijnlijk op grond van een verleende toestemming of ingediend verzoek vanuit de burgergemeenschap.²¹ Het betrof in deze gevallen aangelegenheden die economie en handel aangingen, en dus de hele gemeenschap. In het verlengde daarvan waren de burgers ook gericht op rechtsbescherming. In deze context traden in 1267 voor het eerst schepenen en raden in een oorkonde naar buiten samen met de oudermannen van de gilden (*oudermanni confraternitatum*).²² Dit is tegelijk de eerste vermelding van deze verenigingen in Utrecht. Opvallend is dat een jaar voordien, in 1266, een gelijkaardige verklaring was uitgegeven door schout, schepenen, raden en gemeente (*universitas*).²³ Blijkbaar werd het nodig geacht om de brief een jaar later aan te passen en daarbij de oudermannen van de gilden expliciet te betrekken.

Wat uit de oorkonde van 1267 is af te leiden, is dat de gilden (of eigenlijk broederschappen) in Utrecht vehikels werden voor gewone burgers om zich politiek te organiseren en hun wensen aan het stadsbestuur kenbaar te maken. Wat deze wensen waren, en de achterliggende visie op de stedelijke constitutie, bleek enige jaren later tijdens de opstand van 1274-1276. Johannes de Beke beschrijft rond 1340 in zijn Hollands-Stichtse kroniek *Chronographia* een opstand van boeren in het Noord-Hollandse Kennemerland tegen de adel, die zich verspreidde over het noordelijke deel van Holland en het Sticht.²⁴ In de woorden van Beke zouden de Kennemers, die zichzelf

¹⁹ Van Vliet, ‘De stad van de burgers’; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’.

²⁰ Zoals het oudst bewaarde stadszegel van Utrecht (circa 1196) met het randschrift *signum burgensium civitatis Traiecti* (‘zegel van de burgers van de stad Utrecht’). Zie S. Muller Fz., *Beschrijving der Utrechtsche stadszegels* (Utrecht 1916) 5-10; De Bruijn, ‘*Consules civitatis*’, 30 en *passim*.

²¹ S. Muller Fz. e.a. (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht en Den Haag 1920-1959) III, nrs. 1479-1480, 1530, 1532, 1534-1535; zie ook: S. Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford 1997) 184-185.

²² Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, nr. 1721.

²³ *Ibidem*, III, nr. 1694.

²⁴ H. Bruch (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (Den Haag 1973) 221-223; de Middelnederlandse versie: Idem (ed.), *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* (Den

als ‘vrij volk’ betitelden, de Utrechtse burgers opgeroepen hebben om ‘alle edelen die de gemeente bezwaren’ uit de stad te verdrijven en hun goed aan de armen te geven. Onder invloed van hun boodschap zouden de burgers vervolgens de zittende schepenen en raden uit de stad gezet en vervangen hebben door hun eigen oudermannen, die de stad gingen besturen in het algemeen belang (*tot den ghemenen orbaer*).²⁵

In het relaas van de Utrechtse opstand werden de ‘edelen’ dus tegenover de belangen van de ‘gemeente’ of *communitas* van burgers gezet, en gelijkgesteld aan degenen die het stadsbestuur (schepenenbank en raad) beheersten. De verkiezing in hun plaats van de oudermannen van de gilden geeft aan dat zij in de ogen van de gewone burgers hun collectieve belangen (oftewel het ‘algemene belang van de stad’) representeerden. In de bewaarde oorkonden uit deze opstandige jaren figureren ook niet de oudermannen of gilden, maar wel de ‘gemene burgers’ (*universi cives, al der ghemeinte der stat* enzovoort). Zij traden samen met schout, schepenen en raden op om de stad naar buiten toe te vertegenwoordigen.²⁶ Dit doet vermoeden dat de oudermannen hun gezag ontleenden aan een mandaat vanuit de burgergemeenschap, of dat ze dit claimden.

De schepenen slaagden er in dit geval met hulp van buitenaf in om de oude machtsverhoudingen te herstellen. In 1276 greep de bisschoppelijke maarschalk Zweder van Beusichem met een gewapende macht in om het gezag van het patriciaat en van de bisschop in de stad te herstellen. Waarschijnlijk bleef het verzet onder de burgers echter aanhouden, want in 1278 verbonden enkele patriciërs zich in het geheim met een paar Stichtse edellieden en de naburige graaf van Holland, waarna de stad door de laatste werd ingenomen.²⁷ Vervolgens werd naar verluidt een groot aantal burgers uit Utrecht verbannen. Pas twintig jaar later, in 1298, is in de bewaarde oorkonden weer sprake van een optreden van de gemeente (*universitas civitatis*) naast het stadsbestuur.²⁸

De organisatie van politieke acties die een uitdaging vormden aan het adres van het stadsbestuur, berustte dus niet alleen op het gildebroederschap, maar ook, en misschien vooral, op het burgerschap. Dit verraadt een bewuste gemeenschappelijke strategie om de politieke eisen van de afzonderlijke gilden – die op dit vlak samenliepen –

Haag 1982) 143-144.

²⁵ (...) *de senioribus cuiuslibet qui iudicium sive iusticiam in urbe facerent et ad communem utilitatem civilia iura disponerent* (Bruch, *Chronographia*, 221). In de *Nederlandse Beke* van ca. 1393 werd dit vertaald als: *Ende [die burghers] makeden scepene ende rade van den oudermans van elken ambochte, die recht ende oordel deden in der stat ende der stat recht oordinerden tot den ghemenen orbaer* (Bruch, *Croniken*, 144); zie ook: Van Bavel, ‘Rural revolts’, 266-267.

²⁶ Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, nrs. 1871, 1874, 1878, 1985-1986 (over de jaren 1274-1278).

²⁷ Bruch, *Chronographia*, 223-224; Muller e.a., *Oorkondenboek IV*, 32-33; Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 14-15.

²⁸ Muller e.a., *Oorkondenboek V*, nrs. 2899-2900, 2971; vergelijk: Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 17-18.

zodanig in te kleden dat ze ten opzichte van het stadsbestuur aan legitimiteit wonnen. Jelle Haemers spreekt in dit verband voor de dertiende-eeuwse Vlaamse steden, waar stedelijke opstandelingen vergelijkbare noties rond de gemeente en het algemeen belang inzetten, van een ‘slim gebruik van bestaande discursieve registers’.²⁹ De legitimiteitsclaim van de gilden kon gebaseerd worden op het van oorsprong canoniek-rechtelijke idee dat de gehele gemeenschap, in communale context die van de vrije burgers, het fundament vormde van de gemeentelijke rechts- en bestuursmacht en dat het stadsbestuur, als gedelegeerd vanuit die gemeenschap, ook in het belang van allen behoorde te besturen, en anders vervangen kon worden.³⁰ Dit was – zeker in bisschopssteden – een algemeen geaccepteerd politiek idee, en daarom ook een goede reden waarom de Utrechtse gildebestuurders ervoor kozen om namens de burgerij te ageren, terwijl de gilden zelf de functie kregen om de burgers politiek te organiseren en te mobiliseren.³¹

De omwenteling van 1304

De gildebrief van 8 mei 1304 is het eerst bewaarde document waarin de Utrechtse gilden zelf hun politieke ideeën verwoordden. En ook hierin valt op dat de oudermannen van de gilden het voortouw namen, niet van acties vanuit hun specifieke gilde, maar vanwege de ‘gemene gilden’, ‘onze burgers’ en om het algemene belang (*meen oerbaer*) van stad én land van Utrecht.³² Hierdoor is ook niet met zekerheid te zeggen hoeveel gilden er bij de brief betrokken waren, en of zij op dat moment reeds ingedeeld waren in ‘hoofdgilden’ en ‘lage gilden’, zoals dat uit de verkiezingsovereenkomst van 1341 zou blijken.³³ Zeven punten in de brief hebben betrekking op rechten of plichten van burgers in het algemeen, zoals hun juridische positie en rechtsbescherming, of het recht om handel te drijven (de zogenaamde *mene coep*).³⁴ De gildebestuurders stelden zich met andere woorden

²⁹ J. Haemers, ‘The identity of the urban “commoners” in 13th century Flanders’, *Imago temporis. Medium aevum* 10 (2016) 191-213, aldaar 194 en *passim*.

³⁰ Schilling, ‘Civic republicanism’, 14-15 en *passim*.

³¹ Reynolds, *Kingdoms and communities*, 207-208; Dumolyn, ‘Guild politics’, 16, 25, 33 en *passim*.

³² Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-55: aanhef en art. 6-8.

³³ Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’, 216-217 [ch. 1, p. 34-35]. Alleen de bakkers worden genoemd in de gildebrief van 1304; de eerste lijst van 21 gilden dateert van 1347, terwijl in de verkiezingsovereenkomst van 1341 voor het eerst gesproken wordt van de veertien hoofdgilden.

³⁴ Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 52-55: art. 6-10, 14 en 17. Over het belang van het recht om handel te drijven, zie ook Soly, ‘The political economy’.

eendrachtig op als representanten en beschermers van de belangen van de burgergemeenschap.

Waar het om de concrete machtsverdeling en de inrichting van het stadsbestuur ging, traden de gilden wel met hun organisaties naar voren. In de eerste vijf punten zetten de oudermannen hun plannen uiteen. De twaalf schepenen van de stad, tot dan toe de belangrijkste stadsbestuurders, zouden in het vervolg jaarlijks gekozen worden door de raad. Daarbij werd de traditionele rol van de bisschop om de schepenen bij hun benoeming te beëdigen genegeerd. De raad zou, op zijn beurt, in zijn geheel door de oudermannen van de gilden gekozen worden, tot 24 raadsleden in totaal. Dit was een verdubbeling van het aantal raadsleden ten opzichte van de periode daarvoor. Bovendien werd impliciet gesteld dat zij allen uit de gilden afkomstig moesten zijn.³⁵ In de praktijk zou dit een omkering van de bestuurlijke verhoudingen betekenen: in plaats van bij de schepenbank kwam het bestuurlijke zwaartepunt bij de van oorsprong adviserende, ‘burgerlijke’ raad te liggen. Het negeren van de rechten van de bisschop-stadsheer bleek ook uit het niet noemen van de schout; in plaats daarvan sprak de gildebrieff alleen van de ‘oudermannen’ (oftewel de oudste leden of voorzitters) van schepenen en raad.³⁶ Dit waren de latere burgemeesters.

Behalve bij de verkiezing van de raadsleden gaven de gildebestuurders zichzelf geen directe rol in het dagelijkse bestuur. Alleen bij zaken die ‘grote schulden’ voor de stad met zich mee konden brengen, moest in het vervolg het advies van de oudermannen zelf ingewonnen worden. Hiermee werd de rol van de oudermannen van de gilden bij de stadsfinanciën, maar ook bijvoorbeeld bij zaken als oorlog en vrede, geformaliseerd.

De plannen waren zeker revolutionair te noemen, maar hoe slaagden de gilden er in om ze tot uitvoering te brengen? Het belang van externe factoren voor de verwezenlijking van de doelen van de gilden blijkt uit de loop van de gebeurtenissen in het voorjaar van 1304. Waar zij in de jaren 1270 faalden vanwege een succesvolle alliantie van hun tegenstanders, profiteerden de gilden rond 1304 juist van hun zwakte en onderlinge verdeeldheid. Zowel bisschop Gwijde (1301-1317) als de graaf van Holland, beiden van de familie van Avesnes, waren sinds 1303 in een oorlog verwickeld met de Vlaamse grafelijke familie van Dampierre. Vanaf eind maart zat bisschop Gwijde daardoor in gevangenschap in Zeeland, terwijl het Vlaamse leger ongehinderd verder

³⁵ Namelijk door bij het artikel over de verkiezing van de schepenen expliciet te vermelden dat zij zowel van buiten als binnen de gilden gekozen mochten worden: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 53 (art. 2).

³⁶ Ibidem (art. 4, namelijk de ouderman van de schepenen zou door de raad gekozen worden en die van de raad door de schepenen).

optrok naar Utrecht.³⁷ Enkele dagen later (31 maart) werd de schepenbank verscheurd door een uitbarsting van vetegeweld tussen een aantal patricische families, waarbij drie zittende schepenen omkwamen. Er was in dit verband sprake van een ‘Vlaamse’ partij, geleid door Lambert de Vries, en een ‘Hollandse’ partij onder leiding van Jacob van Lichtenberg.³⁸

De oudermannen stelden zich in de vetezaak aan de ene kant op als brengers van orde en rust in de stad, door zich mede in te spannen voor een bestand tussen de vetevoerende partijen.³⁹ Aan de andere kant werkten zij ook samen met de voorlopige winnaars in het patricische conflict: de Vlaamsgezinde partij van Lambert de Vries, tegenover die van Jacob van Lichtenberg, die omkwam. In elk geval drie van de zeven schepenen die hun zegel en goedkeuring aan de gildebrieff van 8 mei hechtten, zijn te koppelen aan deze partij.⁴⁰ De oudermannen waren dus ook een strategische samenwerking aangegaan met een deel van de patriciërs om hun doelen te bereiken. Ondanks het ‘anti-patricische’ karakter van de gildebrieff voorzag hij in een overgangssituatie ten aanzien van de schepenen die meewerkten aan de totstandkoming ervan. Zij zouden hun leven lang mogen aanblijven als schepenen, en slechts bij hun overlijden of vrijwillige aftreden zouden de opengevallen zetels in het vervolg jaarlijks door de raadsleden toegewezen worden.⁴¹

Van een fysieke strijd of opstand van de kant van de burgers of oudermannen blijkt in deze weken niets uit de bewaarde bronnen, maar het mag aangenomen worden dat het onrustig was in de stad. Het verdrag dat de stad sloot met het Vlaamse leger op 20 april 1304 is het eerste teken dat er een machtswisseling binnen de stad had plaatsgevonden. Niet alleen was Lambert de Vries aangetreden als nieuwe voorzitter van de schepenbank, maar ook de oudermannen van de gilden hadden nu een plaats in de stadsregering ingenomen. In het verdrag zijn namelijk voor het eerst de ‘gemene gilden’ als volwaardige verbondspartner met de Vlamingen opgenomen.⁴² Gezien de rol van de

³⁷ HUA, SA 347 (20 april 1304); J. Sabbe, ‘De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland, Holland en Utrecht van 1303 tot 1305’, *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 5 (1951) 225-304; A.J. van den Hoven van Genderen, ‘Een bisschop uit het zuiden. Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland’, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 77-92.

³⁸ Over deze episode vooral Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’.

³⁹ HUA, SA 348-1 (26 april 1304); editie: S. Muller Fz., ‘Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten’, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 9 (1886) 31-125, aldaar 51-53 (hier verkeerd gedateerd op 19 februari 1304).

⁴⁰ Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 22-23.

⁴¹ Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53 (art. 1).

⁴² HUA, SA 347: *Wi Guid sgraven sone van Vlaendren, (...) mitten scepen, ende mitten raet ende*

graaf van Vlaanderen bij de gilderevoluties in het zuiden is het niet vreemd dat hij ook de gilden in Utrecht erkende en protectie verleende. Enkele weken later, op 8 mei, kwam de gildebrieff tot stand.

Het nieuwe stadsbestuur moest het echter al spoedig zonder Vlaamse bescherming stellen, en dat maakte de positie van de oudermannen riskant. De Vlamingen verlieten in de zomer van 1304 de stad, omdat zij elders nodig waren wegens het geleidelijke herstel van de Avesnes.⁴³ De verbannen factie van de Lichtenbergers begon bovendien samen met Stichtse ministerialen een oorlog tegen de stad, hoewel voorlopig zonder veel succes.⁴⁴ In juni 1305 werd bisschop Gwijde vrijgelaten.

In het vooruitzicht van de terugkeer van de bisschop, en in zijn kielzog de partij van Jacob van Lichtenberg, maakten de oudermannen van de gilden opnieuw een strategische keuze. Zij verbraken hun samenwerking met Lambert de Vries in ruil voor afspraken met de stadsheer. Vanuit het bisschoppelijke kasteel Vreeland bij de Vecht kwam bisschop Gwijde op 14 november 1305 tot twee akkoorden met het stadsbestuur. In de eerste brief verzoende de bisschop zich met zijn stad en vergaf hij de inwoners alle inbreuken op zijn gezag sinds zijn gevangenne, met uitzondering van Lambert de Vries en vijftien mannen, die de stad en het Nedersticht moesten verlaten. Hij beloofde bovendien samen met acht tot tien oudermannen van de gilden, die niet partijdig waren, over hen te zullen rechtspreken, een teken van hun betrekkelijke neutraliteit.⁴⁵ De bisschop aanvaardde hiermee ook *de facto* het gezag van de gildebestuurders om zijn gezag te herstellen. Vermoedelijk deed hij dit om ze als tegenwicht tegenover de macht van de patricische families en de met hen verbonden ministeriale heren in het Sticht in te zetten.⁴⁶ In de tweede akte bevestigde de bisschop alle privileges die de stad tot dan toe verkregen had en verleende hijzelf nog drie aanvullende voorrechten: dat de raden in het vervolg de schepenen zouden kiezen (zoals de gildebrieff al had gesteld zonder

mitten menen ghilden ende mitter meenre stat van Utrecht (...); zie ook Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis*, 111.

⁴³ Sabbe, 'Vijandelikheden', 273 e.v.

⁴⁴ Bruch, *Croniken*, 168-169, vertelt over twee confrontaties in 1305 die de Lichtenbergers verloren tegen de burgers van Utrecht; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nr. 52.

⁴⁵ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 253-255.

⁴⁶ Voor Gwijdes assertieve politiek ten aanzien van Stichtse heren: Van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden', 87-89; en de ervaringen van Gwijdes voorganger Willem van Berthout (1296-1301) met de machtige familie van Lichtenberg, die zelfs tot zijn dood op het slagveld leidden: Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 17-19; vergelijk ook de wisselende politieke verbonden in Luik: G. Xhayet, *Réseaux de pouvoir et solidarités de parti à Liège au Moyen Âge (1250-1468)* (Genève 1997); Idem, 'Le rôle politique des métiers liégeois à la fin du moyen âge', in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson (red.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 361-378; Lantschner, *The logic*, 95-130.

rechtsgrond), dat kooplieden reizend van en naar Utrecht veilig zouden zijn met hun goederen, en ten slotte *der ghilden recht ende hore brieve, die si ghemaket hebben*, dat wil zeggen de gehele gildebrieff van 8 mei 1304.⁴⁷ De bevestiging van de nieuwe machtsverdeling in de stad door de bisschop maakte het succes van de gilden voorlopig compleet.

Gildemilities en stadsleger

Een belangrijk aspect van de organisatie van gilden in het algemeen vormde de bewapening van de gildeleden en hun training en inzet in gildemilities. De grondslag voor (de mogelijkheid tot) politieke actie, zoals deze ook vorm kreeg in de Utrechtse gilden, lag uiteindelijk in de bezworen solidariteit tussen de gildebroeders (*confraternitas*), die hen verplichtte tot wederzijdse hulp en bijstand en tot samenwerking in raad en daad.⁴⁸ Bewapening hoorde hierbij. Uit diverse Vlaamse en Brabantse steden is bekend dat stedelijke milities al langer gebruik maakten van de militaire organisatie van gilden.⁴⁹

Het bestaan in Utrecht van een getrainde, gewapende macht van gildeleden wordt voor het eerst genoemd in 1307, als bisschop Gwijde een verzoening uitsprekt naar aanleiding van de strijd in en om de stad in 1304 en 1305. Om de kwetsbare vrede in de stad te bewaren en nieuwe twisten te voorkomen stelde hij een macht van 40 tot 50 man uit de gilden aan. Zij zouden naast de schout en zijn knechten voorlopig de enigen in de stad zijn die wapens mochten dragen.⁵⁰ De opdracht van de bisschop in 1307 doet veronderstellen dat de gilden op dat moment al langer een gewapende macht in de stad vormden die naar behoeven ingezet kon worden.

Waarschijnlijk namen de Utrechtse gildemilities in deze tijd ook al een deel van de stadsverdediging op zich. De Utrechtse auteur van de *Nederlandse Beke* spreekt voor 1305 met enige trots van de oorlog van ‘de burgers van Utrecht’ tegen de familie en vrienden van Lichtenberg, terwijl duidelijk is dat de gilden in die oorlog een grote rol moesten spelen.⁵¹ In de oorlogen vanaf de jaren 1330 kwamen de gildemilities in elk

⁴⁷ HUA, SA 79-1; editie: Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, 55-56.

⁴⁸ Zie J. Smithuis, ‘Popular movements and elite leadership: Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany’, in: J. Firnhaber-Baker with Dirk Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 220-235; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 795-798, 808-809.

⁴⁹ Wyffels, *De oorsprong*, 105-116; zie ook Blockmans, ‘Regionale Vielfalt’, 55-56.

⁵⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 170-175, 174.

⁵¹ Bruch, *Croniken*, 168-169; zie ook J. Smithuis, ‘Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (ca. 1393)’, *Medieval Low Countries* 4 (2017)

geval uitgebreid in actie om hun belangen ook buiten de stad te behartigen. Dit blijkt concreet uit een belofte van graaf Reinout van Gelre om krijgsgevangenen op het kasteel Oudegein voor de bisschop en *den menen ghilden* vast te houden, en uit diplomatiek getrouwte trek tussen de gilden en de graaf van Holland over een verschuldigde militaire dienst van 200 man aan de graaf.⁵² Het laatmiddeleeuwse Utrechtse stadsleger, waarbij elke gildebroeder verplicht diende op te komen met zijn eigen bewapening en harnas onder het bannier van zijn gilde en gehoorzaamend aan zijn eigen oudermannen, vond in deze periode dus zijn oorsprong.

De gilden waren tot op zekere hoogte concurrenten van andere indelingen van de burgerij in buurten, parochies, kwartieren en waakdistricten (*waken*). Op het vlak van de politieke en militaire organisatie gingen de gilden deze indelingen echter volledig overschaduwen. Ook de organisatie van de nachtwacht in de waakdistricten namen de gilden over: meedoen aan het waken wordt als voorwaarde voor politieke rechten in het gilde beschouwd in de verkiezingsregeling van 1341. Daarnaast bevestigde deze overeenkomst ook de gewoonte om de 24 raden te kiezen uit de waken: twee per waak, aangevuld met twee raadsliden uit de gilden, die men geschikt vond voor de functie.⁵³ Hierdoor waren in feite de bestaande waakdistricten, waarvan er elf waren in de stad, de basis voor de verkiezing van raadsleden, en niet de gilden afzonderlijk. De gilden werden tussen deze waken verdeeld.⁵⁴ Uit latere bronnen (vanaf 1386) blijkt dat ze ook de basis vormden voor de indeling van de drie eenheden van het stadsleger.⁵⁵ Via de aan de waken gerelateerde indeling in 'gildeslagen' werd bovendien het onderhoud van stadsgracht, muren en torens aan de verschillende gilden toegekend.⁵⁶

Het laatmiddeleeuwse Utrechtse stadsleger kwam met andere woorden rechtstreeks voort uit de milities die de gilden mede aan hun politieke positie hadden geholpen. Het militaire potentieel vormde voor de gemene gilden een niet te onderschatten onderdeel van hun fysieke slagkracht, maar ook van hun zelfbewustzijn, en van de beeldvorming door anderen. Door zich gewapend in te zetten voor vredeshandhaving en nachtwacht in de stad, de verdediging van stedelijke belangen in het

57-90, aldaar 66-67, 69 en 83 [ch. 3, p. 92, 94 and 106].

⁵² HUA, SA 371; F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland II* (Leiden 1754) 556-557, 633-634; achtergronden: R. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004) 88-89 en 108.

⁵³ Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, ccx-ccxv en 57.

⁵⁴ De raadslijsten vanaf 1402 in de *raadsdagelijkse boeken* laten zien dat de (22) raadszetels volgens een bepaald systeem werden toegekend aan de gilden binnen de waken, zie Smithuis, 'Gildevertegenwoordiging'.

⁵⁵ Over de latere organisatie, zie Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, cciv-ccx.

⁵⁶ Van den Hoven van Genderen, 'Toppunt', 127-129; L.C. van der Vlerk (red.), *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht* (Vianen 1983).

Sticht en de bouw van stadsmuren, versterkten de gilden hun symbolische en legitimerende waarde voor de gemeenschap: de gildeleden droegen samen zorg voor de bescherming en verdediging van de stad, óók tegen machtige patricische families zoals die van Lichtenberg.

Politieke en bestuurlijke ontwikkelingen

Na de terugkeer van bisschop Gwijde bleef de samenwerking tussen de bisschop en de gilden bestaan ten behoeve van het herstel van zijn bestuur. Schepenen, raad en oudermannen onderwierpen zich in 1307 gezamenlijk aan zijn arbitrage.⁵⁷ Alle burgers die in de loop van de tijd verdreven waren, mochten terugkeren. Expliciet stelde de bisschop daarbij dat de burgers die lid van een gilde waren geweest, in hun gilde konden terugkeren, terwijl de andere burgers ook in een gilde ontvangen zouden worden, namelijk dat van hun ambacht of dat van hun keuze, indien zij *van ghienen ambocht* waren.⁵⁸ Daarmee verwoordde hij impliciet het streven van de gilden om alle Utrechtse burgers – ook de patriciërs – in een van de gilden te laten opnemen.⁵⁹ Het vonnis over Lambert de Vries en de zijnen werd uiteindelijk in 1310 uitgesproken door de bisschop en ‘de stad’ gezamenlijk.⁶⁰

Wegens de schaarste aan stedelijke bronnen is veel onduidelijk over de ontwikkeling van het stadsbestuur in de eerste jaren en decennia na de gildebrieff.⁶¹ Enkele vaststellingen zijn wel mogelijk: allereerst, dat er een dagelijks bestuur vorm kreeg van schepenen en raden, waarbij ook de oudermannen van de gilden zich zo nu en dan aansloten. De schepenen keerden met andere woorden als vast onderdeel van het stadsbestuur terug naast de raad, maar ook de oudermannen van de gilden lieten van zich horen. Dit gaf nog vóór 1340 aanleiding tot de ontwikkeling van een dagelijks bestuur van de ‘gemene raad’ of ‘stadsraad’, bestaande uit twaalf schepenen, 24 raadsleden en 42 oudermannen (twee per gilde) die allen jaarlijks verkozen werden. Ten tweede kreeg het burgemeesterschap van de schepenbank en de raad vorm. In het geval van de schepenen gebeurde dit deels ten koste van de door de bisschop aangestelde schout. In imitatie

⁵⁷ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 170-175 en 255-256.

⁵⁸ Ibidem, 171 en 174.

⁵⁹ Voor dit proces, zie Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’, 217-218 [ch. 1, p. 36-38].

⁶⁰ Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 183-185.

⁶¹ Vergelijk de mogelijkheden die een veel gunstiger bronnensituatie in Brugge bieden: M. Speecke, ‘Het eerste “democratische” regime van Brugge (1302-1310). Een herziening’, *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge* 154 (2017) 233-298.

hierop ontstond bovendien het ambt van de twee overste oudermannen, als voorzitters van het college van oudermannen.

Het ontstaan van deze bestuurlijke innovaties kan in grote lijnen getraceerd worden in de bewaarde oorkonden. Al in 1307 wordt, zoals hiervoor gemeld, gesproken van ‘de schepenen, raad en oudermannen’ die samen de arbitrage door de bisschop accepteren; in 1315 traden bovendien ‘tien mannen van de raad’ op als getuigen in een eigendomskwestie buiten de stad, namelijk twee schepenen, vier raadslieden en vier oudermannen.⁶² Met name het vermelden van ‘de raad’ (*horen rade*) in de laatste bron geeft aan dat er toen al een benaming was ontstaan voor het gezamenlijke bestuur van schepenen, raad en oudermannen. De oudermannen van de gilden maakten echter nog geen deel uit van het dagelijkse bestuur. In andere gevallen waarbij het stadsbestuur betrokken was in deze vroege jaren, komen in de oorkonden alleen de schepenen en raad, of de schepenen en raad met hun oudermannen (burgemeesters) voor. Dit geldt bijvoorbeeld bij een getuigenis in een rechtszaak over een dijk met Holland (1323), of bij overeenkomsten met de bisschop over de pacht van de stedelijke gruit en tol (1327, 1328).⁶³ Opvallend is dus ook dat er geen sprake van was dat de schepenen minder belangrijk geworden waren dan de raadslieden, maar dat zij meestal gezamenlijk optraden, de schepenen zoals vroeger voorop.⁶⁴

In de jaren 1330 lijken de oudermannen echter steeds meer tot dit dagelijkse bestuur te zijn toegetreden, getuige enkele vermeldingen van de gemene of *mene raed*.⁶⁵ In 1332 is daarbij voor het eerst sprake van de ‘oude en nieuwe raad’, waarbij de ‘nieuwe raad’ de gemene raad of stadsraad van het lopende jaar was, en de ‘oude raad’ die van het jaar daarvoor.⁶⁶ In zijn voltallige samenstelling bestond dit lichaam in Utrecht uit maar liefst 156 man. De stadsraad en de ‘oude en nieuwe raad’ zouden er een grote toekomst tegemoet gaan.⁶⁷

⁶² Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, 255-256 (1307); HUA, SA 274 (25 mei 1315), waarin Hubrecht van Vianen en Jacob van Lichtenberg stellen (...) *dat wi daer over ende ane waren ende anders vele goeder lude daer die stat van Utrecht dade houden ten hylighen tien manne van horen rade alse tue scepene, vier raetsmanne ende vier oudermanne van hore stat (...)*. Ook het bestand van 1304 werd afgekondigd door schepenen, raad en oudermannen: Muller, ‘Stukken’, 51-53.

⁶³ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nrs. 300, 540, 575, 789 en 850 (over de periode 1314-1328).

⁶⁴ Zie ook Muller, *Rechtsbronnen* IV, 22-23. Bij toepassing van de gildebrieff werden de schepenen wel jaarlijks door de raadslieden gekozen.

⁶⁵ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 1211 (uit 1337); HUA, SA 313 en 315 (beide 1338).

⁶⁶ Muller, *Rechtsbronnen* I, 56-57.

⁶⁷ *Ibidem*, IV, *passim*; Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging?’, zie ook Camphuijsen, *Scripting justice*; en vergelijk voor Duitse steden: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 327 e.v.

De positie van de schout als bisschoppelijke ambtman en formele voorzitter van de schepenbank werd in dit nieuwe ‘burgerlijke’ bestuur lastiger. In de gildebrieff kwam hij niet voor. Weliswaar was niets aan zijn functie veranderd, maar hij kreeg weinig ruimte om een eigen (bisschoppelijke) koers te varen. Een ongedateerde klachtbrief van bisschop Gwijde of zijn opvolger Frederik van Sierck (1317-1322) noemt diverse inbreuken door het stadsbestuur op het gebied van de hoge rechtspraak en spreekt zelfs van ‘hun schout’, als blijk van hoe weinig controle hij ervoer over het handelen van zijn eigen ambtman.⁶⁸ De schout raakte langzaam ‘op drift’ in het stadsbestuur.

Naast de schout ontwikkelde zich vooral de functie van burgemeester van schepenen en van de raad. De eerste vermelding van de ‘burgemeesters’ (*borghermeester, borghermeysters*) dateert van 1329.⁶⁹ In verschillende belangrijke stukken vanaf eind jaren 1320, zoals verbonden of afspraken met de bisschop en de graaf van Holland, worden zij vóór schepenen en raad (of de gemene raad, zoals in 1337) genoteerd.⁷⁰ Zij gingen dus een belangrijke rol spelen in de vertegenwoordiging van het stadsbestuur naar buiten toe. Op zeker moment werden zij daarbij vergezeld door de twee ‘overste oudermannen’ als voorzitters van het college van oudermannen van de gilden. Aangenomen kan worden dat deze functie ontstaan is naar voorbeeld van de organisatie van de schepenbank en raad. Voor de periode tot 1340 beschikken we slechts over één vermelding van deze overste oudermannen, maar deze is dan ook meteen belangrijk: in 1328 werden zij samen met de burgemeesters uit hoofde van hun ambt in de raad van de bisschop opgenomen.⁷¹

Hoe wisten de oudermannen van de gilden hun rol in het dagelijkse stadsbestuur te vergroten, via directe aansluiting bij de schepenen en raad, of via vertegenwoordiging door de overste oudermannen? De gildebrieff van 1304 biedt hiervoor één aanknopingspunt, namelijk het recht dat zij zichzelf toebedeelden om te adviseren in voor de stadsfinanciën belangrijke zaken. De kans om dit recht uit te buiten hadden zij echter voornamelijk te danken aan externe ontwikkelingen, namelijk de zwakke financiële en politieke positie van de bisschop-stadsheer en de gevolgen die dit had voor de stad. Met name bisschop Jan van Diest (1323-1340) raakte tijdens zijn regering in zulke grote financiële problemen dat hij sterk in de invloedssfeer van de machtige graven van Holland en Gelre kwam. Dit leidde in de jaren 1330 zelfs tot hun voogdijschap over

⁶⁸ Muller, ‘Stukken’, 53-54; verder over de schout van Utrecht: Muller, *Rechtsbronnen* IV, 39-46.

⁶⁹ Muller, *Rechtsbronnen* IV, 24-25; vergelijk ook: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 227-229.

⁷⁰ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nrs. 872, 875, 1038, 1132 en 1211 (periode 1329-1337); HUA, SA 363, 377.

⁷¹ Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 835.

respectievelijk Neder- en Oversticht, wat zeer in het nadeel van Utrechts handelsbelangen was.⁷² In deze situatie kunnen de oudermannen van de gilden de mogelijkheid hebben gekregen om zich in toenemende mate met zaken van stads- en landsbelang rechtstreeks in te laten.

De context van de benoeming van de overste oudermannen in de bisschoppelijke raad is in dit verband illustratief. In 1328 zat de bisschop financieel aan de grond en was hij in grote mate afhankelijk van zijn geldschieters, onder wie het stadsbestuur van Utrecht. Dit was voor Jan van Diest voldoende reden om de burgemeesters en overste oudermannen in zijn raad op te nemen, en hen te beloven om elke beslissing over zijn wereldlijke rechten in het Nedersticht (het land van Utrecht) aan hen voor te leggen.

De gilden kregen bovendien in deze omstandigheden de kans om zich opnieuw te profileren als beschermers van de stedelijke belangen in het Utrechtse achterland. De conflicten en oorlogen die in de jaren 1320 en 1330 in dit gebied ontstonden met graaf Willem III van Avesnes (1304-1337) en de met hem verbonden patricische familie van Lichtenberg lijken in dit verband zowel het karakter te hebben gehad van een oorlog tegen externe vijanden als van een interne strijd tegen de machtsposities van patricische families in stad en land van Utrecht. Vanaf 1329 waren oorlogshandelingen bij de waterwegen in het grensgebied tussen Holland en het Sticht, waar veel vrienden en verwanten van de familie van Lichtenberg gevestigd waren, aan de orde van de dag.⁷³ Pas in 1340 kwam een (voorlopige) verzoening tot stand tussen de graaf, op dat moment tevens voogd van het Nedersticht, en – letterlijk – ‘de gilden en de burgers’ van Utrecht.⁷⁴

Een nieuwe stedelijke constitutie

In het jaar 1340 zag ook het Stadsboek het licht: een redactie van bestaande en nieuwe keuren met betrekking tot rechtspraak en bestuur in de stad, die samen de ‘grondwet’ van de laatmiddeleeuwse stad zouden vormen.⁷⁵ Naast de voogdij van de graaf en andere problemen met Holland bracht ook het overlijden van bisschop Jan van Diest in juni 1340 nieuwe uitdagingen. Pas eind 1342 zou er een nieuwe bisschop komen, in de persoon van Jan van Arkel (1342-1364).⁷⁶ Tegen deze achtergrond is het te verklaren dat het

⁷² S. Muller Fz., ‘Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten’, in: Idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 1-25; Van den Hoven van Genderen, ‘Toppunt’, 125-127.

⁷³ Zie ook De Graaf, *Oorlog*, 107-108.

⁷⁴ Van Mieris, *Charterboek* II, 556-557, 627-628, 633-636. Citaat van p. 633 (8 april 1340).

⁷⁵ HUA, SA 7; Muller, *Rechtsbronnen* I, 4-68 (editie), en IV, 353-362 (toelichting).

⁷⁶ Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, 97-99.

stadsbestuur de bestaande bestuurlijke praktijken wilde vastleggen, expliciet *om ghemac ende vrede te houden binnen onser stat*.⁷⁷ De eerste redactie van het Stadsboek werd in meerdere fasen samengesteld en afgekondigd in 1340 en 1341.⁷⁸

Het Stadsboek formaliseerde een aantal bestuurlijke innovaties sinds 1304 en laat daarom bij uitstek zien hoe het stadsbestuur en het politieke discours sinds de gildebrieff van 1304 geëvolueerd waren. Het was samengesteld door de oude en nieuwe raad en werd afgekondigd door het voltallige stadsbestuur, inclusief de schout. In 1341 werd echter afgesproken dat ook de gildeledenvergaderingen, de zogenoemde ‘gemene morgenspraak van alle gilden’, hun toestemming aan opname of wijziging van stukken in het Stadsboek moesten geven. Dit betekende in de praktijk dat uiteindelijk de gildeleden zelf, althans de gildeleden met burgerrecht, de inhoud van de Utrechtse constitutie bepaalden, samen met de oude en nieuwe raad.⁷⁹

Meteen in het eerste hoofdstuk, ‘over het huisrecht’, werd de werking van de stadsraad omschreven, zoals de zittingsdagen (minstens één dag per week), diverse procedures en gedragsregels.⁸⁰ Daarbij valt op dat de leden van de drie colleges – schepenen, raadsleden en oudermannen van de gilden – steeds op deze manier naast elkaar worden genoemd. Ook hun voorzitters, de burgemeesters en overste oudermannen, kregen gelijkaardige uitvoerende bevoegdheden. Zij konden onder andere hun eigen college vrij convoceren en in overleg met elkaar de oude raad samenroepen, ‘zo vaak als hun nuttig lijkt en in het belang van de stad’.⁸¹ Hier ontstond het instituut dat later in de veertiende eeuw bekend ging staan als de ‘vier oversten’.

De overeenkomst over de verkiezing van stadsbestuurders van 20 januari 1341 is misschien het bekendste onderdeel van het Stadsboek.⁸² Deze bood een aanvulling op de bepalingen in de gildebrieff en is daarom ook wel gekenschetst als de ‘tweede gildebrieff’. Dit is begrijpelijk, maar feitelijk onjuist, aangezien hij een product was van de oude en nieuwe raad, en niet van de oudermannen van de gilden zoals in 1304. Deze overeenkomst regelde voor het eerst de wijze van de jaarlijkse verkiezing van de gildebestuurders binnen de gilden en van de twee overste oudermannen.⁸³ De

⁷⁷ Muller, *Rechtsbronnen* I, 4.

⁷⁸ Het werd daarna nog aangevuld met nieuwe stukken tot in 1379, maar deze blijven in dit bestek buiten beschouwing.

⁷⁹ Muller, *Rechtsbronnen* I, 34-36 (art. 2), 68.

⁸⁰ *Ibidem*, 4-6.

⁸¹ *Ibidem*, 4 (art. 3).

⁸² *Ibidem*, 34-36.

⁸³ De twee oudermannen in elk gilde door loting van vijf kiesmannen onder de kiesgerechtigde gildeleden; de twee overste oudermannen door loting onder de 42 nieuwe oudermannen van vijf kiesmannen, die de overste oudermannen uit de leden van de veertien hoofdgilden moesten kiezen: *Ibidem*, art. 3 en 9. De wijze van verkiezing van de burgemeesters was al in de gildebrieff van 1304

burgemeesters, overste oudermannen en de kameraar mochten bovendien pas na vier jaar weer in dezelfde of elkaars ‘stoel’ zitten, ongetwijfeld om te grote machtsconcentratie bij deze bestuurders te voorkomen. Andere belangrijke zaken die deze overeenkomst regelde, waren wie stemrecht in het gilde had, en op welke wijze leden tot gilden mochten worden toegelaten die het gilde niet ‘met de hand voerden’ (politieke leden met andere woorden). De overeenkomst stroomlijnde dus ook eventuele verschillen tussen de gilden onderling in de verkiezing van hun bestuurders en in de toelating van nieuwe leden.

Het Stadsboek van 1340-1341 was een overwinning voor de gilden. Uit deze optekening blijkt dat de gilden een positie in de stad verworven hadden die de stad een volledig corporatieve grondslag gaf. De nieuwe praktijken die op basis van de gildebrief van 1304 geleidelijk ingang hadden gevonden, en die nog meer invloed aan de gilden gaven door directe deelname van de oudermannen aan het dagelijkse bestuur van de stadsraad, werden bevestigd en vastgelegd voor de toekomst. Daarbovenop bevestigde het Stadsboek het recht op directe inspraak via de gildeledenvergadering of morgenspraak. De gilden waren met andere woorden het fundament van het politieke bestel van de stad geworden en de burger-gildeleden de politieke gemeenschap. De evolutie van het stadsbestuur naar een ‘gildebestuur’ met ‘politieke gilden’ was voltooid.

De kaders die het Stadsboek bood, zouden vervolgens bijna twee eeuwen lang hun gelding houden in de stedelijke politiek van Utrecht. Ook na de veranderingen die keizer Karel V in 1528 als nieuwe machthebber doorvoerde, kan aangetoond worden dat de ervaring van twee eeuwen gildebestuur invloed had op lokale politieke praktijken en het discours tot in de periode van de Bataafse Revolutie.⁸⁴

Besluit

In dit artikel is de politieke en institutionele opkomst van de ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht over een lange periode rond de gildebrief (1304) bestudeerd. Nagegaan werd hoe deze organisaties er in slaagden het stadsbestuur duurzaam om te vormen tot een meer representatief en op corporatieve basis georganiseerd bestuur. Uit de analyse blijkt dat externe omstandigheden daarbij cruciaal waren. Rond 1304 en in de decennia daarna profiteerden de gilden van de politieke en financiële zwakte van de bisschop-stadsheer en van het bestaan van meerdere

geregeld: Overvoorde en Joosting, *Gilden* I, 53 (art. 4).
⁸⁴ Prak, ‘Corporate politics’; Idem, ‘Citizens, soldiers and civic militias’; Idem, ‘Gilden, schutterijen’.

machtscentra binnen en buiten de stad die niet altijd met elkaar samenwerkten. Dit maakte bisschopssteden in het algemeen gunstige plaatsen voor gildebewegingen.⁸⁵ Ook in de bisschopsstad Luik werden dergelijke mechanismen geconstateerd.⁸⁶ Het succes van de gilden hing in deze middelgrote steden dus minder af van de economische structuur van de stad, maar eerder van politieke factoren. In Utrecht zorgden de traditionele banden tussen patricische families, plattelandsministerialen en de graaf van Holland – de invloedrijkste wereldlijke heer in Utrecht naast de bisschop – daarbij voor de nodige vijanden, die de boodschap van de gilden dat zij in het algemene belang van de stad en de burgers optraden, ondersteunden.

De integratie van burgerij en gildegemeenschap, die zowel een praktische als een ideologische kant had, vormde een ander belangrijk element in de succesvolle verwerving van politieke rechten door de gilden. De gilden maakten aan de ene kant gebruik van het bestaande politieke discours dat de burgers en het algemene belang van de stad centraal stelde. Aan de andere kant verleende de gildevereniging gewone burgers nieuwe mogelijkheden om hun wensen te uiten en politiek in actie te komen. De gildeorganisatie faciliteerde bovendien de institutionalisering van de pas verworven politieke invloed, via de zelfgekozen oudermannen, de morgenspraken en de gildemilities. De organisatie van de stadsverdediging en de nachtwacht, die de gilden in belangrijke mate naar zich toe hadden getrokken, was daarbij symbolisch van groot belang om de eenheid tussen alle gilden en hun belang voor de stedelijke gemeenschap als geheel te verbeelden.

In de omvorming van de Utrechtse gilden tot politieke gilden en hun verwerving van een centrale positie in het stadsbestuur kunnen enkele mijlpalen worden aangewezen. De eerste, cruciale mijlpaal was de gildebrief van 1304, die in een crisissituatie tot stand kwam en de ‘gemene gilden’ een grote mate van autonomie gaf en een formele rol in het stadsbestuur, via de verkiezing van raadsleden uit de gilden evenals een adviserende/controlerende rol van de oudermannen in het beleid van de stad. Een tweede mijlpaal vormde de openstelling van de gilden voor burgers ‘zonder ambacht’, die lijkt te zijn ingezet door het arbitragevonnis van bisschop Gwijde van Avesnes in 1307.⁸⁷ De evolutie werd voorlopig afgesloten door de afkondiging van het Stadsboek en de nieuwe verkiezingsovereenkomst in 1340-1341. Hieruit blijkt dat de politieke gemeenschap van Utrecht was gaan samenvallen met de gemeenschap van alle gildeleden met burgerrecht, en waarin de deelname van de oudermannen van de gilden aan het dagelijkse bestuur van

⁸⁵ Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”, 97-98 en *passim*.

⁸⁶ Xhayet, ‘Le rôle politique’; Lantschner, *The logic*, 95-130.

⁸⁷ In Luik kwam deze stap opvallend genoeg veel later, in 1384: Xhayet, ‘Le rôle politique’, 363.

de stadsraad werd bevestigd. Een groot deel van deze ontwikkelingen vloeide voort uit de bestuurlijke praktijk over een periode van meerdere decennia en was dus mede afhankelijk van de politieke gebeurtenissen en omstandigheden van het moment. Dit verklaart misschien ook waarom, zoals Steven Epstein al stelde, de groei en rollen van ambachtsgilden nergens echt dezelfde waren.⁸⁸

Opvallend is dat uit de (schaarse) Utrechtse bronnen tot 1340 een grote mate van eendracht van de gilden spreekt in hun politieke strategie, communicatie en handelen: er is slechts sprake van ‘de (gemene) gilden’ en niet van gilden afzonderlijk. Deze eenheid zouden zij na 1340 niet bewaren. Al in 1346 vond er een grote gewapende confrontatie in de stad plaats waarbij gilden en hun leden aan beide zijden in het politieke conflict betrokken waren.⁸⁹ In het algemeen kan men zich afvragen of de openstelling van de gilden voor niet-ambachtelijke leden ook een keerzijde had, namelijk een verzwakking van hun oorspronkelijke ambachts- en kleinhandelskarakter. Het is daarom ook de vraag in hoeverre de centrale positie van de ‘politieke gilden’ in het stadsbestuur als het ideale einddoel moet worden beschouwd voor de gilden in steden. Eerder gaf deze ook de mogelijkheid voor nieuwe spanningen en een verzwakking van het representatieve karakter van het stadsbestuur, doordat de oude elite de kans kreeg binnen de gilden weer een machtspositie op te bouwen. In veel steden in de Zuidelijke Nederlanden behield het patriciaat (*poortერი*) daarentegen zijn eigen politieke organisatie, waardoor de ambachtsgilden daar mogelijk beter in staat waren om hun rol als vertegenwoordigers van de niet-elitaire burgerij te behouden.⁹⁰

Een uitbreiding en vergelijkende opzet van het onderzoek zou in dit verband nog beter kunnen laten zien hoe het politieke en institutionele proces rond de gilden in verschillende steden en omstandigheden verliep en of hierin specifieke patronen te herkennen zijn. Met name de gevolgen van geconstateerde verschillen tussen grote economische centra, zoals Brugge en Gent, en middelgrote (bisschops)steden, zoals Utrecht en Luik, waar de opkomst van gildebesturen eerder een politieke kwestie was, zouden beter onderzocht kunnen worden.

⁸⁸ S.E. Epstein, *An economic and social history of later medieval Europe, 1000-1500* (Cambridge 2009) 102.

⁸⁹ Zie Smithuis, ‘Popular movements’; Dumolyn en Haemers, ‘Patterns of urban rebellion’.

⁹⁰ Vergelijk: Dumolyn, ‘Guild politics’, 46-47; Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’.

Chapter 3

Urban historiography and politics

Abstract

Although the chronicle commonly referred to as the ‘Dutch Beke’ (*Nederlandse Beke*) is constructed as a regional history of Utrecht and Holland, it is possible to see in its narrative the beginnings of urban history-writing in the Northern Low Countries before 1400. This article sets out to analyse the urban character of the chronicle, building on Antheun Janse’s argument that it was written in Utrecht city government circles and aimed at an audience of the city’s elite families. Textual analysis shows that the author voiced a civic discourse in which the city and burghers of Utrecht were indispensable in defending the bishop’s territory. He can also be shown to engage in the construction of a collective memory of local party strife, in which he supported the city council’s discourse around 1393. This provides an argument for its function and strengthens Janse’s hypothesis that the town clerk Jan Tolnaer Jr († ca. 1403) was the author of the chronicle.

This chapter was published as: J. Smithuis, ‘Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (ca. 1393)’, *Medieval Low Countries* 4 (2017) 57-90.

Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (ca. 1393)*

Introduction

On Tuesday after Easter thereafter [31 March 1304], [when] the people of Utrecht learned that bishop Guy was captured in Zealand, two families in the city agreed and swore that they would keep their city in law and honour until the bishop would return. This promise was broken very quickly by one of the parties, namely, Sir Lambrecht die Vriese [...]. These men and their collaborators slayed Sir Gherijt Vrencken in front of his own house and then captured Sir Jacob van Lichtenberch and took him with them from his house to Vriesenberch. And then they captured Sir Willam van Rodenborch, who was Sir Jacob's brother, and his son, and Sir Wernaer, and took them all to Sir Jacob in Vriesenberch. They led them out of the back door to St. Catherine's Field during the night and slayed Sir Jacob and Sir Wernaer there. And because of this, many disasters came to the city of Utrecht.¹

This salient account of the murder of three aldermen in Utrecht in 1304 by Lambert de Vries and his collaborators is taken from the *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* ('Chronicle of the Sticht of Utrecht and of Holland'), a Middle Dutch chronicle that was finished around 1393 and is presently known as the Dutch Beke (*Nederlandse Beke*). The account has had an important impact on modern historiography. It is followed by at least two authoritative accounts on Utrecht history in this period.² Its

* The research for this contribution was financed by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO). I would like to thank Rosalie Post and the anonymous reviewers for their valuable comments on an earlier draft of this article.

- 1 *Des dinxdaghes na paesschen die daer naest quam, vernamen die van Utrecht, dat die bisscop Ghie in Zeelant [ghevaen] was, waren ii gheslachte binnen der stat ende overdroeghen ende zwoeren dat si hoor stat houden wouden in rechte ende in eren ter tijt toe dat die bisscop wederquame. Wilke beloefte harde schiere ghebroken wart van der eenre partye, die aldus ghenoeft waren: haer Lambrecht die Vriese, (...). Dese voerscreven mit horen helpers sloeghen heren Gherijt Vrencken doot voer sijns selves huus, ende doe venghen si haren Jacob van Lichtenberch ende leidene van sinen huse in Vriesenberch. Ende doe vengen si heren Willem van Rodenborch, die heren Jacobs broeder was, ende sinen sone ende heren Wernaer ende brochten se bi heren Jacob in Vriesenberch. Die leiden si in der nacht achteruut op Sunte-Katrinenvelt ende sloeghen aldaer doot heren Jacob ende heren Wernaer. Ende hieraf is der stat van Utrecht menighe plaghe ghecome. (...) Bruch, *Croniken*, 164-165 (cap. LXXV, ll. 68-85). The names of fifteen men besides Lambert de Vries are mentioned. 'Vriesenberch' or Fresenburg was the name of Lambert's town castle in Utrecht. See also <http://www.narrative-sources.be>, NL0551.*
- 2 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 113; Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 20-21.

reliability was defended, in particular, by Lambert de Vries' biographer Jan Burgers. He noted that the anonymous chronicler must have had access to judicial documents regarding this event, notably a verdict by the bishop of Utrecht dated 24 June 1310, from which he took the exact names of the perpetrators. This fact, as well as the 'unusual insidiousness and violence' of the event, made the account especially trustworthy in Burgers' eyes, because it could have ensured continuous knowledge of it in the city almost a century later.³

This treatment of the Dutch Beke is quite exemplary for how the chronicle has come to be viewed in general. Being immensely popular in its own time, judging from the high number of copies, continuations, and adaptations extant in the Northern Low Countries, the Dutch Beke's popularity has continued into recent times. The chronicle has been praised for its language, as well as for its relative reliability with regard to historical facts. A recent analysis by Antheun Janse showed that the author indeed had access to Utrecht charters and other archival documents, and was in general able to creatively use these and other sources for the composition of his work.⁴

In spite of its popularity and influence, however, research on the Dutch Beke has not been as extensive as one might wish. This may be due to the fact that there were so many copies and variants that it did not receive a full, critical edition until the early 1980s, when Hettel Bruch took up the challenge. So far, Janse has been one of the few to continue the work left by Bruch. In a notable contribution, Janse analysed the Dutch Beke from a historical point of view, focusing on the person of the author, his intended audience, and in general the historical context in which the chronicle was written. In this context, Janse also paid some attention to political messages in the chronicle.⁵ His conclusions were, in short, that the author was a well-informed and capable late fourteenth-century writer who must have worked in or near Utrecht government circles and probably wrote for an audience of the city's ruling elite. He even identified a potential author: the Utrecht town clerk Jan Tolnaer Jr († c. 1403).

The research presented here is based on the solid foundations laid by Janse and Bruch. Thanks to their work, the Utrecht origin of the Dutch Beke seems safely

3 Ibidem.

4 Bruch, *Croniken*, xxvi-xxvii and ff.; A. Janse, 'De Nederlandse Beke opnieuw bekeken', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 9 (2006) 116-149.

5 Janse, 'De Nederlandse Beke'; Idem, 'Beke, Johannes de', in: G. Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the medieval chronicle*, 2 vols. (Leiden 2010) I, 163. See also his work on the most important continuation of the Dutch Beke, the *Nederlandse Beke-Vervolg*: Idem, 'Van Utrechts naar Hollands. Het Nederlandse Beke-Vervolg (ca. 1432) en zijn bewerking', in: E. Dijkhof and M. van Gent (eds.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (The Hague 2007) 183-202.

established. It is necessary, however, to take the analysis further. It is worthwhile to examine, in particular, the urban character of the chronicle. To what degree can it be characterized as urban historiography? The question is particularly relevant in light of the recent discussion on the existence of urban literature and historiography in the cities of the Low Countries before 1400.⁶ In general, it is thought that the cities of the Low Countries, despite a high degree of urbanisation, did not produce a proper, ‘civic’ historiography in the vernacular before the fifteenth century. The Dutch *Beke* was, and still is, regarded as a regional chronicle of Utrecht and Holland, in the tradition established by the cleric Johannes de Beke. Janse also, even though he stresses the urban, lay context of origin of the Dutch *Beke*, states that it cannot be counted as a ‘town chronicle in the full sense of the word’.⁷ Indeed, according to the conventional definition of town chronicles as chronicles focused on the history of one town and its principal inhabitants,⁸ the Dutch *Beke* cannot be counted as such, as its content is dedicated in the first place to the deeds of the bishops of Utrecht and the counts of Holland.

However, a more encompassing view on urban historiography has recently been put forward. In the 2010 *Encyclopedia of the medieval chronicle*, Regula Schmid still defined town chronicles as “‘histories’ of events and deeds of urban communities [...]”, but she also allowed for considerably more leeway by characterising the intended audience as the ‘main defining element’ of the genre, rather than content or form.⁹ By defining ‘urban historiography’ above all as historiography aiming at an urban audience, and originating in an urban context, it is possible to analyse the experiences and memories shared by these audiences in a wider range of narrative sources than before. Widening the definition also allows for more consideration of the different cultural traditions and socio-political contexts in which historiographical works developed and functioned. In the case of episcopal cities, for instance, it has been noted that town chronicles typically developed from episcopal, regional history-writing, and that historiography in these cities therefore tended to intertwine episcopal and local history for a longer time and to a larger degree than in other cities.¹⁰ The episcopal city of Utrecht

6 A.-L. van Bruaene, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2008) 27-28; U. Peters, *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert* (Tübingen 1983) 7-16.

7 Janse, ‘De Nederlandse *Beke*’, 140.

8 R. Schmid, ‘Town chronicles’, in: G. Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the medieval chronicle*, 2 vols. (Leiden 2010) II, 1432-1438, at 1432.

9 Ibidem. A similar approach in: L. Demets and J. Dumolyn, ‘Urban chronicle writing in late medieval Flanders: the case of Bruges during the Flemish Revolt of 1482-1490’, *Urban history* 43 (2016) 28-45.

10 Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 443-444; W. Ehbrecht, ‘*Uppe dat sulck grot vorderffnisse jo nicht*

may well have been no exception to this rule. The Dutch Beke, therefore, may have more in common with contemporary ‘town chronicles’ elsewhere, such as the chronicle by Jacob Twinger von Königshofen from Strasbourg or Detmar’s chronicle of Lübeck, than previously thought.

While it is not the aim of this article to compare the Dutch Beke to historiographical traditions in other cities, it is my aim to place the Dutch Beke more firmly within the context of late medieval urban historiography, so that its content and intentions can be understood better. As a part of this endeavour, I will analyse whether the Dutch Beke voices a specific urban political or civic discourse, and whether it engages with shaping a collective memory of the city of Utrecht, or of its ruling group. In this context, I will particularly focus on political and factional conflict in the city as a subject and even inspiration for local historiography.

It is said that conflict and strife typically formed the background for much urban history-writing, and sometimes formed its sole subject material: conflicts between the city and its lord, conflicts with other cities, the conquest of the *contado*, and/or conflicts within the city-walls. This is not so remarkable in itself, as it was mainly through conflict, and the restoration of peace and unity, that the community defined itself against others, started to express a local self-consciousness, and preserved or defended a certain type of urban government.¹¹ The function of local history-writing, via chronicles and other forms of ‘recordkeeping’, thus was to provide for a collective memory, to teach and explain, to legitimize as well as to provide a direction for future political action. Recent research shows that cities actually used historiographical texts, which integrated archival documents as an instrument in their political relations, such as the fifteenth-century city government of Ghent, which used the *Diary of Ghent* in its relations with the duke of Burgundy.¹²

Does the Dutch Beke fit into this general picture of the content and intentions of medieval urban historiography? Janse already found traces of urban self-consciousness in

meer enscheghe. Konsens und Konflikt als eine Leitfrage städtischer Historiographie’, in: P. Johaneck (ed.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Cologne 2000) 51-109; Augusto Vasina, ‘Medieval urban historiography in Western Europe (1100-1500)’, in: D.M. Deliyannis (ed.), *Historiography in the Middle Ages* (Leiden 2003) 317-352, at 318.

11 E.g. Schmid, ‘Town chronicles’, 1435-1436; J. Dumolyn, J. Oosterman, T. Snijders and S. Villerius, ‘Rewriting chronicles in an urban environment. The Middle Dutch “Excellent Chronicle of Flanders” tradition’, *Lias* 41 (2014) 85-116, at 95.

12 H. Lowagie, ‘The political implications of urban archival documents in the late medieval Flemish cities: The example of the *Diary of Ghent*’, in: M. Mostert and A. Adamska (eds.), *Writing and the administration of medieval towns* (Turnhout 2014) 209-218. More in general on the link between conflict and urban history-writing, and the types of historiographical sources that developed out of this relation: Ehbrecht, ‘Konsens und Konflikt’.

the description of military campaigns and sieges of the city. I will argue that the author also showed a particular interest in intramural political conflict, as exemplified by the description of the conflict between two elite families in 1304 cited at the beginning. Through the narration of these and other episodes of conflict, I will argue that the Dutch Beke consciously created a form of collective memory, and transferred a set of messages about the urban community, the city government, and its ruling elite. The central questions therefore are: In what ways did the Dutch Beke engage with the history of the city of Utrecht? What social and political interests did the author represent? Did he voice an ‘official’ image of ruling power relations in the city around 1393, which would provide further evidence for the hypothesis that the author was indeed closely involved in local government, e.g. as a town clerk? How reliable is his work for the factual history of Utrecht? To this end, I will be focusing not only on the sections in the Dutch Beke that are concerned with local conflict, but also on what the author chose *not* to tell about them.¹³

The Dutch Beke and the Beke tradition

The *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, or Dutch Beke, was not the work of an Utrecht author only, but started from a Latin chronicle that was written almost a half century earlier by a cleric named Johannes de Beke at the Benedictine abbey of Egmond in the county of Holland.¹⁴ The translation into Middle Dutch of Johannes de Beke’s *Chronographia* forms the core of the chronicle. It covers nearly 80% of the total work and presents an overall faithful translation of the Latin text, interpolated occasionally with explanatory details and some new items, to which I will turn shortly as they concern urban history. The *Chronographia* was written as a history of the counts of Holland and the bishops of Utrecht. In the prologue, Johannes de Beke expressed his intention to reinforce peace and friendship between the two neighbouring territories by relating their common origin and history. His work covered the period from Roman times until 1346, following the history of the county and diocese by alternating paragraphs

13 See D. Schoenaers, “‘United we stand?’ Representing revolt in the historiography of Brabant and Holland (fourteenth to fifteenth centuries)”, in: J. Firnhaber-Baker with D. Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 104-129.

14 Bruch, *Chronographia*. It was not uncommon for late medieval urban historiography to start from existing regional chronicles, see the examples in Ehbrecht, ‘Konsens und Konflikt’, 69; and cf. the late fifteenth-century Flemish tradition of the ‘Excellent Chronicle of Flanders’, that likewise developed as translations, adaptations and continuations of the Latin *Flandria Generosa*: Dumolyn, Oosterman, Snijders and Villerius, ‘Rewriting chronicles’; Demets and Dumolyn, ‘Urban chronicle writing’, 40.

about ruling counts and bishops. Beke dedicated the *Chronographia* to the count and bishop living in 1346. Interestingly, both the dedication and intention in the prologue were taken over without change in the Dutch Beke half a century later.¹⁵ Apart from presenting a slightly augmented Dutch translation, the Dutch Beke also continued the narrative until the year 1393.¹⁶ Textual analysis by the editor has shown that the anonymous translator and continuator must have been one and the same person, who can be called the author.¹⁷

The Dutch Beke was not the only adaptation of the *Chronographia* in its time. Four anonymous Latin continuations were already produced before 1400.¹⁸ Both the Dutch Beke and the *Chronographia* were very influential on later history-writing in the Northern Low Countries. Copies of the Dutch Beke alone are extant today in over 20 manuscripts. Some of these contain a further continuation until 1432, the *Nederlandse Beke-Vervolg*. In addition, the Dutch Beke was an important impetus in the ‘boom’ in historiography in the vernacular from about 1400. It was adapted and used extensively by historiographers in Holland and elsewhere in the Northern Low Countries from as early as about 1400 onwards by, among others, Heraut Beyeren, who worked in the service of count Willem VI of Holland (1404-1417).¹⁹

The pre-1400 Latin and Middle Dutch continuations of the *Chronographia* were all written by anonymous authors who were at least partly contemporaries of the events they described after 1346. They all followed the *Chronographia*’s dual set-up of Holland and Utrecht history, albeit with different focuses and preferences.²⁰ In general, one can state that the focus of the Beke-tradition shifted from Holland (the abbey of Egmond) to Utrecht, and, via some early fifteenth-century adaptations connected to the court of the count, partly back to Holland again.²¹ A shift to Utrecht is certainly obvious in the Dutch Beke, as well as in the most important Latin Continuation, numbered V in Bruch’s edition. Both were finished in or around 1393. Continuation V will be of some interest later on, but it suffices here to say that it shows a distinct focus on Utrecht episcopal and

15 Bruch, *Croniken*, 1-3 (cap. I).

16 For a discussion on the date of conclusion, which was also set on 1395 in the past, see Janse, ‘De *Nederlandse Beke*’, 118-119.

17 Bruch, *Croniken*, xxxi-xxxii; Janse, ‘De *Nederlandse Beke*’, 122-123.

18 Five Latin continuations are edited in Bruch, *Chronographia*, 320-352. Continuation III runs to about 1430 and was thus added later than the other four.

19 F. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 155-167 and *passim*.

20 With the exception of the short Latin Continuation I: Bruch, *Chronographia*, 321-323; see also Janse, ‘De *Nederlandse Beke*’, 117; Janse, ‘Van Utrechts naar Hollands’.

21 Janse, ‘Van Utrechts naar Hollands’.

territorial history, leading Bruch and Janse to believe that it was written, like the Dutch Beke, in Utrecht.²²

The focus on Utrecht in the Dutch Beke was observed and documented by both the editor and Janse. Bruch noted that the text covering the period 1346-1393 was ‘very Utrecht-focused’, without specifying whether he meant the diocese or the city. He conjectured that its core was formed by a ‘Utrecht annalistic work’, to which reports on events in Holland were later added. The author was clearly familiar with local toponyms and names in the city of Utrecht, which he translated or explained accordingly. This, plus the author’s qualities as a translator, made Bruch assume that the author of the Dutch Beke was a cleric originating from Utrecht.²³

Janse’s analysis yielded additional and somewhat different results. He specified, first of all, the ‘Utrecht focus’ of the Dutch Beke and found that it was mostly concerned with the military and financial aspects of the bishop’s rule in the territory of Utrecht on the one hand, and with the history of the city of Utrecht on the other.²⁴ The clear preference of the author for the ‘lay’ aspects of episcopal and urban government did not point in the direction of a cleric. Secondly, Janse questioned Bruch’s hypothesis about the ‘Utrecht annals’ that would have formed the core of the continuation. He found evidence instead that the author used various written sources for his work, not only narrative, but also charters that the author probably found in Utrecht city government archives. One specific Utrecht cartulary, from which several charters could have informed the author, was kept by the town clerk Jan Tolnaer Jr, who also personally inserted a translation of a Latin charter.

Janse surmised that Jan Tolnaer might have been the author himself. After all, town clerks were writers of historiographical works in many cities and known to be capable of translating Latin texts to the vernacular.²⁵ Moreover, Tolnaer was closely involved with the city government for decades, covering most of the years of the continuation. He started his career as a public notary, serving the city government occasionally as a writer from 1351 onwards, and he became the town clerk in 1368 until his death in or around 1403.²⁶ He could have written the chronicle as a commission by the city government, or in his own time. According to Janse, the ruling elite of the city

22 See p. 99-100 below. Bruch, *Chronographia*, 320-322 and 332-352; see also Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 122-123 and 132. Up to 80% of the subject material in Continuation V deals with Utrecht, mainly territorial history.

23 Bruch, *Croniken*, ix-xliii, esp. ix-x, xviii-xxiv, xxxii and xl-xliii.

24 Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 119-123.

25 Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 137; Schmid, ‘Town chronicles’, 1434; Peters, *Literatur*, 227-240.

26 Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 137-139; F. Ketner, ‘De Tolnaers als stadsclerken van Utrecht’, in: Idem, *Stichtse studiën* (Utrecht 1974) 52-62.

formed the logical audience for the Middle Dutch chronicle. They could be expected to be interested in the historical events that were politically important for their city, not only those concerning their own city, but also those connected to the diocese and the wider region. Here, Janse's hypothesis about the Dutch Beke's author and audience forms the lead that is further tested.

City politics in fourteenth-century Utrecht

The contribution of the Dutch Beke to Utrecht and Holland history-writing mainly concerns the second half of the fourteenth century. It is covered almost completely by the author's continuation of the *Chronographia* (1346-1393). In addition, the most important interpolations in the translation of the *Chronographia* deal with the period immediately preceding that, notably the years 1304-1305 and 1345-1346. The fourteenth century was a period of great change for the city of Utrecht. The city's population increased from about 6,000 in the beginning of the century to an estimated 13,000 in 1400. During this century, the city reached its height in autonomy and power in the region. It attained complete self-government vis-à-vis the bishop, won judicial and administrative control of the countryside surrounding the city, built permanent city walls and fought successful wars against neighbouring lords (among them the count of Holland) in order to protect its waterways and trading routes.²⁷

The fourteenth century was also characterized throughout by social and political conflict within the city. The century was ushered in by the political advance of the craft guilds. On 8 May 1304, the elders of the guilds put forth an ordinance that gave them, amongst others, the sole right to choose city councillors. The ordinance was confirmed by the sitting patrician aldermen, who also ceded their primacy in local government to the council and were to be elected by the city council from then onwards. More than one year later, the bishop confirmed the guild ordinance and thereby abandoned his right to appoint aldermen himself. The advance of the craft guilds was directly influenced by the guild revolution in Flemish cities, but Utrecht would remain the only city in the Northern Low Countries radically affected by these events.²⁸ The changes seem to have been put into practice immediately, but there is reason to believe that the new arrangements were fought fiercely by a patrician and noble alliance for at least a year. As in the neighbouring

27 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt'; Muller, *Rechtsbronnen* IV; Van den Hoven van Genderen and Rommes, 'Rijk en talrijk'; Immink, 'De stadsvrijheid'.

28 On 'guild revolutions' in the Low Countries as a whole: Prak, 'Corporate politics'.

Southern cities, the revolution in Utrecht was accompanied by protracted war and faction strife in and outside the city. The killing of Jacob van Lichtenberg and two other aldermen in the early spring of 1304, described by the Dutch Beke, was one, and perhaps the most violent, incident in the city in this context. The party of Lambert de Vries represented the ‘Flemish’ party in the city that was also supportive of the guilds’ demands, while Jacob van Lichtenberg represented the party of the Avesnes dynasty, ruling in Holland and Utrecht. He probably also backed patrician interests in the city, as his son led the alliance against the city in the war of 1305.²⁹

The confrontation of 1304 initiated a long-lasting hatred between the families of Lichtenberg and Gunter. The latter was the name of one of the patrician allies of Lambert de Vries: *grote Ghise* (‘great Ghise’) alias Gijsbert Gunter, who was banished together with Lambert de Vries in 1310. His descendants would take over the lead in the feud and power strife against the family of Lichtenberg and their allies. Open or half-open conflict resurfaced in the 1330s and 1340s, in the 1360s, and again in the 1370s, until the Gunterlingen were finally banished for good in 1380. At that point, the two parties in the city, called ‘Lichtenbergers’ and ‘Gunterlingen’, represented more than elite factions alone. They were connected to two sides within the urban community, who were in conflict about matters of public interest, such as the constitutional position of the city council and the craft guilds, election rules, issues of war and peace, and the financial management of the city, to name some issues that can be traced in the city’s archival records.³⁰

Besides 1304, important dates marking political unrest or popular revolt in the city, are the years 1322, 1340-1341, 1346, and 1379-1380. Conflicts often coincided with changes in episcopal rule, which were sometimes accompanied by protracted periods of vacancy of the episcopal see or outright conflict between two candidates (as in 1322, 1340-1343, and 1378-1380).³¹ They also often coincided with regional wars, faction strife, and with unrest in neighbouring cities and regions (as in 1304, 1346, and 1379-1380). At no time in the fourteenth century, except around 1304-1305, was craft guild dominance in local government to have been at stake as such. Rather, conflict issues probably concerned power relations between the different guilds or within the guilds, or

29 Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’; Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis* (partly outdated); Sabbe, ‘De vijandelijkheden’; Trio, Heirbaut and Van den Auweele, *Omtrent 1302*; Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”.

30 See, e.g., Muller, *Rechtsbronnen* I, 66-68 (in 1379); Smithuis, ‘Popular movements’; J. Smithuis, ‘1346: bloedige burgertwisten in het centrum van Utrecht’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015) 136-139.

31 See also Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, 83-126.

conflicts between the city council (as representing acknowledged elite and guild interests) and divergent ‘popular’ voices within the urban community.³² What the names *Gunterlingen* and *Lichtenbergers* represented precisely in these subsequent conflicts is hard to discern. Compared to the period after 1400, there are relatively few sources.

In the following, I will analyse what messages the author of the Dutch Beke conveyed about the city of Utrecht and its political conflicts. The main focus will lie on the author’s personal contribution to the *Chronographia*, that is to say his interpolations in the narrative before 1346 and his continuation after 1346. First, I will look into the author’s treatment of the position of the city and its burghers in relation to the territory, and then consider his treatment of urban history, with an emphasis on politics and conflict. I will analyse whether he voiced a specific social and political discourse through his narration, and whether this was congruent with the ‘official’ discourse of Utrecht city government around 1393, when the chronicle was completed. To this end, the discursive strategies used in the Dutch Beke will be analysed and confronted with what is known from other narrative and archival sources.

City and territory in the Dutch Beke

As was observed before by Janse, the Utrecht focus of the Dutch Beke is, for a large degree, due to the interest which the author showed in the bishop’s rule of the territory of Utrecht (being made up of the Sticht and Oversticht). These items take up about 55% of the content material of the author’s continuation to the *Chronographia*, compared to little more than 16% for Holland (the remaining 29% being concerned with other events).³³ The items dealing specifically with the city of Utrecht and its burghers are integrated within these sections on episcopal history, in accordance with the *Chronographia*’s original set-up. Taking into account, however, that about 80% of the Dutch Beke is a direct translation of Johannes de Beke’s *Chronographia*, and that this work shows a balanced treatment of Holland and Utrecht (territorial) events, then, at first sight, the Dutch Beke is overwhelmingly focused on territorial history, with a growing emphasis on the bishop’s territory towards the period in which the author lived and worked.

The precedence of territorial and episcopal history over local history, however, may easily conceal the importance which the author of the Dutch Beke assigns to the city

32 See esp. Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’; Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’.

33 Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 119. In the *Chronographia*, the ratio is about 50-50%.

of Utrecht and its burghers. First of all, the city or community of Utrecht (*stat van Utrecht, die van Utrecht, ghemeente*) is mentioned much more frequently in the interpolations and continuation than in the translation of the *Chronographia* – by about 2/3 to 1/3. More important is how they are mentioned. In the *Chronographia*, the role of the city of Utrecht is mostly limited to the city being the residence of the bishop and its burghers doing military service in the bishop's army, next to knights and countrymen of the territory. A typical phrase denoting the burghers' function is that the bishop enlisted his knights, burghers, and countrymen.³⁴

In the narration from the fourteenth century onwards, when the author of the Dutch Beke starts to take over from Johannes de Beke with more substantial interpolations, the role of the city becomes more pronounced. From about 1345 on, the bishop typically goes on campaign 'with the city of Utrecht' (*mitter stat*), denoting the city's self-employed army.³⁵ The community and its burghers, moreover, take the initiative to wage war themselves, as in 1305, when the burghers of Utrecht (*burghers, borghers*) are mentioned six times in connection to the victories they won over the army of Jacob van Lichtenberg and his allies.³⁶ In this context, also, the need of the burghers to escort their provisions and merchandise is mentioned. From a military point of view, the burghers are described as valuable fighters, much as the military class of knights, or even more valuable. For instance, when invited to take part in a campaign against the Frisians by the count of Guelders in 1336, the Dutch Beke mentions that the burghers of Utrecht were the first to arrive and pitch their tents, showing their eagerness to engage in battle.³⁷ Statements like these, on the value of the city's army and the burghers' 'knightly' behaviour, are the ones in which Janse first traced an Utrecht 'chauvinism' or local self-consciousness. They become more frequent as the chronicle proceeds.³⁸

Moreover, the favourable judgment of the military worth of burghers is not limited to Utrecht citizens only. The author shows his appreciation likewise for burghers of other towns, such as Amersfoort or Zwolle. In 1356, the nobleman Gijsbrecht van Nijenrode attacked the north of the Sticht with a knightly army from Holland. The burghers of Amersfoort, however, fought 'bravely' against him, together with the bishop's marshal, and killed Gijsbrecht.³⁹ The author also values the share in warfare of citizens by

34 E.g. Bruch, *Croniken*, 130 (cap. LXVIII, ll. 15-16) and 181 (cap. LXXIX, ll. 130-131).

35 See, e.g., for the period from 1345 onwards: *Ibidem*, 191, 194-196, 198, 201-202 and ff.

36 *Ibidem*, 168-169 (cap. LXXV, ll. 187-200).

37 This is an interpolation. *Ibidem*, 182 (cap. LXXIX, ll. 171-174); Janse, 'De *Nederlandse Beke*', 140.

38 More examples in Janse, 'De *Nederlandse Beke*', 140-142.

39 Bruch, *Croniken*, 205 (cap. LXXXIII, ll. 189-196): (...) *die stoutelike tieghen hem streden ende*

mentioning explicitly on different occasions how many of them were captured or fell in battle.⁴⁰ The author hereby takes the standpoint of a burgher, and shows a civic identity rather than an aristocratic or clerical one, even if this civic identity is partly defined by the appropriation of knightly values. This civic community of burghers is also defined against the lower classes of peasants, as in the (translated) episode on the revolt of the North-Holland Kennemers in 1274, who are described instead as ‘the savage community’ (*die wrede ghemeente*).⁴¹

Throughout the chronicle, the importance of the city of Utrecht in the Dutch Beke is largely determined by its value for the territory and the rule of the bishop. Above all, the city is presented as a loyal supporter of episcopal rule within the territory and against external enemies, and their interests are supposed to coincide. Within this framework, however, the city’s role is increasingly presented as crucial from a political and military point of view, as well as financially. One recurring theme in the continuation are the finances of the bishop and the problems due to territorial offices and castles used as sureties.⁴² The interest that the author shows in these affairs might be explained by the important role that the city of Utrecht played in saving the bishop from bankruptcy and the territory from dependency on neighbouring counts and lesser noblemen. When, for example, bishop Jan van Arkel (1342-1364) lost nearly all of his territory and income to six powerful fiduciaries, the city of Utrecht and the Utrecht chapters came to his rescue and mediated so that five of the six gave up their positions to the bishop. In 1352, the sixth also was expelled from his last stronghold with the help of the cities of Utrecht and Amersfoort. From then on, the Dutch Beke adds, a Utrecht burgher would always be appointed on the castle, in order to prevent more harm to be done from it (*opdatter niement gheen hinder of en schiede*).⁴³ Again, in the 1370s, the city of Utrecht was deeply involved in the repayment of a pledge on the castle of Vreeland, which was a bone of contention between the territories of Utrecht and Holland for years.⁴⁴ In the protracted conflict that followed, the Dutch Beke nearly forgets about the bishop and relates extensively about the city’s war with Holland that evolved around a stronghold near the Rhine, called *Ghildenborch*, that was built defiantly by the city to protect its interests

wonden heren Ghisebrecht van Nyenrode ter doot (...).

40 E.g. Bruch, *Croniken*, 195 (cap. LXXXII, ll. 101-103), 205 (cap. LXXXIII, ll. 195-196), 211 (cap. LXXXV, ll. 29-30), 225 (cap. LXXXVII, l. 191).

41 Ibidem, 142 (cap. LXX, ll. 8-9; episode translated from the *Chronographia*). See also p. 105-106 below.

42 See also Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 120.

43 Bruch, *Croniken*, 200-202 (cap. LXXXIII, ll. 54-111), citation at p. 202 (ll. 109-111). See also Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’.

44 Bruch, *Croniken*, 216-217 (cap. LXXXVI, ll. 65-92) and 223 (cap. LXXXVII, ll. 126-133). The control of the castle of Vreeland (*Vredelant*) is a recurring theme in the Dutch Beke.

against its enemies.⁴⁵ In this episode, for the first time, the author sometimes uses the phrase ‘council of Utrecht’ (*raet/rade van Utrecht*) instead of the city, reflecting the growing power of the city council within the city and as an outward representative of the city and of its burghers.⁴⁶

To summarize, the author of the Dutch Beke stressed the value of the city of Utrecht and its burghers within the territory of Utrecht. They are crucial, loyal supporters of episcopal rule, and they are also prepared to take action independently when the city’s or territory’s interests are at stake. Especially in the narrative from 1346 onwards, the role of the city becomes more pronounced. Through the narration of military deeds especially, the author expressed a local and civic self-consciousness, which is partly attained by the attribution of knightly behaviour to burghers. His local identity is defined mainly by a supposed harmony of interests between city and territory and not by a local or urban ‘patriotism’. The Dutch Beke shares this outlook with many German town chronicles in the late Middle Ages.⁴⁷ Interestingly, in this set-up the count of Holland is often assigned the role of common enemy, despite the professed wish of harmony between the two territories that was essential to the original set-up of the *Chronographia*.

Urban history and politics in the Dutch Beke

In addition to describing the role of the city within the territory, the Dutch Beke also narrates about the history of the city itself. Part of this story is derived directly from Johannes de Beke’s *Chronographia*, e.g., in episodes on the foundation of Utrecht as the bishop’s see by Saint Willibrord and Saint Bonifatius, the tribulations of Danish rule, or the embellishment of the city with churches and convents.⁴⁸ Johannes de Beke also wrote about popular revolts or protests in the city in 1274 and in 1322, to which I will return later. Besides such episodes, the author of the Dutch Beke added new elements to the translation: a note on how party strife in the city began during the rule of bishop Herman van Horn (1151-1156); the integration of a charter containing privileges for the city in 1252; a city fire in 1279; the clash between elite families in 1304; the banishment of

45 Ibidem, 222-227 (cap. LXXXVII, ll. 113-254). On this stronghold, see also below, p. 107.

46 The Utrecht city council is mentioned eight times in total, see ibidem, 144, 217, 223, 226, 227 and 233. On the development of the city council in Utrecht: Muller, *Rechtsbronnen* IV; Smithuis, ‘Gildevertegenwoordiging’; Camphuijsen, *Scripting justice*, 20-26.

47 H. Schmidt, ‘Bürgerliches Selbstverständnis und städtische Geschichtsschreibung im deutschen Spätmittelalter’, in: P. Johanek (ed.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Cologne 2000) 1-17, at 17.

48 E.g. Bruch, *Croniken*, 19-21, 49-51, 77.

Jacob van Lichtenberg and the subsequent war in 1305; the foundation of the cathedral tower in 1320 and its completion in 1382; a tournament held on St. Catherine's Field in 1332; or a lengthy story about the siege of Utrecht by count William IV of Holland in 1345.⁴⁹ This list is not exhaustive. These interpolations show that the author consciously strived to complement the chronicle with more local history. Within the chronicle as a whole, these additions may not be extensive, but they become more frequent and more extensive as the chronicle proceeds. The author's interest in local history is carried on in the continuation after 1346.

In his personal contribution to local history-writing, the author shows a particular interest in political discord. No less than three interpolations are concerned with political strife between Utrecht citizens. It starts with a short addition to the narration about the reign of bishop Herman van Horn (1151-1156). Adding to Johannes de Beke's opinion that Herman's administration was weak because he could not control his nobles, the author of the Dutch Beke stated: *Onder desen bisscop Hereman begonsten die ierste partiën binnen der stat van Utrecht, also ict naest ghevinden can* ('Under this bishop Herman, the first parties arose within the city of Utrecht, as I have been able to find').⁵⁰ The personal note at the end suggests that the author strived to present a historical account of party strife within his city, and it is this narrative that interests us here.⁵¹ The subject surfaces again when the author adds two extensive paragraphs about the heated conflict between two families (*geslachten*) in 1304 and the war between the banished burgher Jacob van Lichtenberg and the city in 1305.⁵²

Despite what one might have expected, the author only returns to the subject of party strife summarily and in a vague way in his own narrative after 1346. In an annalistic manner, he mentions the expulsion of 'the Gunterlingen' (*die Gunterlinghe*) from Utrecht in 1346, without explaining who they are. Their return to the city is related as a corollary of a peace treaty with Holland in 1356, in which the names of some prominent representants of the Gunterlingen are included. The author also described the murder of Alfer van Lichtenberg by Hendrik Gunter and four other men in 1363, and further on the banishment of Gijsbert Gunter around 1370 and its consequences for the burghers of Utrecht, the latter in a somewhat more extensive paragraph. Finally, the expulsion of 'the Gunterlingen' from Utrecht in the year 1380 is narrated in one sentence only.⁵³

49 The list here taken from Janse, 'De Nederlandse Beke', 119.

50 Bruch, *Croniken*, 79.

51 No archival sources have been preserved on this issue, however, so that it is impossible to verify this note.

52 Bruch, *Croniken*, 164-165 (ll. 68-86) and 168-169 (ll. 187-200).

53 Ibidem, 193 (ll. 29-32), 205 (ll. 213-220), 212 (ll. 55-58), 215-216 (ll. 53-64), 217 (ll. 85-92) and

There are three interrelated copies of the Dutch Beke, the so-called ‘P-manuscripts’, all dating from about 1425, that contain a much more extensive account of the conflict preceding the expulsion of the Gunterlingen in 1346. This episode must have been added later by an unknown author and is therefore not part of the original Dutch Beke.⁵⁴ It is interesting nonetheless. The original version narrates succinctly that, on the day of Saint Cecily (22 November) in 1346, the bishop fought with three of his ministerials against the Gunterlingen in the city centre and expelled about 300 of them from the city.⁵⁵ The P-manuscripts, however, introduce this clash as a major conflict between two groups of citizens, in which the bishop’s initial role was that of an arbitrator:

*The bishop [...] heard that they were thus restless among each other, as among the burghers the father against the child, the brother against the brother, the cousin against the cousin, one friend against the other, so that the city was in great agitation, which is why the bishop went to them on both sides and took control of the matter, in order to bring peace.*⁵⁶

This is followed by a detailed and lively account of the ensuing battle between the parties of the Lichtenbergers and Gunterlingen, involving also the bishop’s troops on the side of the Lichtenbergers. It mentions several prominent burghers by name who were engaged or killed in the fighting. The guild of the furriers is described fighting alongside the Lichtenbergers with their guild’s banner. It reads as an eyewitness report. The Gunterlingen lost, and the account tells that some of them were captured and beheaded, while ‘many others of the Gunterlingen party’ (*veel van der Gunterlinghe pertye*) were expelled. On the whole, the rendition in the P-manuscripts stands much closer to the

232 (ll. 53-55).

54 Preserved in The Hague, KB 71 F 30, f. 86v-87r; HUA, Bibliotheek VI B 9 (formerly nr. 43), f. 91r-91v; Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Extrav. 114-2, f. 114v-115r. For the ‘P-manuscripts’, see: Bruch, *Croniken*, xlvii-xlviii; Janse, ‘Van Utrechts naar Hollands’. I would like to thank Thijs Porck for drawing my attention to this unedited episode. In this version, the event is dated in 1348, but it is clear that it concerns the clash in 1346.

55 Bruch, *Croniken*, 193 (ll. 29-32): *In denselven jare [1346] op sunte Ceciliën dach vacht bisscop Jan, haer Hubrecht van Culenborch, haer Robrecht van Arkel, haer Jacob van Nyevelt tUtrecht optie Plaetse tieghen die Gunterlinghe, die si verwonnen ende verdreven uter stat, ende dier was omtrent driehondert.*

56 *Die bisscop Jan van Arkel, bisscop tUtrecht, die vernam dat si aldus onrustelic waren onderlinghe, als van den burghers die vader tegen dat kint, die broeder tegen den broeder, die neve tegen den neve, deen vrient tegen den anderen, also dattie stat in groten onrusten was, wairom dattie bisscop ghinc tot hem luyden an beyden zijden ende nam den zake in die hant, om te vreden te brengen. (...)* (The Hague, KB 71 F 30, f. 86v)

archival sources than the original version of the Dutch Beke, which puts the bishop as the sole opponent against the Gunterlingen.⁵⁷

In this context, it is interesting to notice that the Dutch Beke uses the word ‘parties’ in relation to local political conflict only twice: in the ‘rise of the first parties’ around 1150, and in the narration of the killing of the aldermen in 1304, where they are to be identified with the families of Lambert de Vries and Jacob van Lichtenberg. In the continuation, ‘the Gunterlingen’ are mentioned a few times, but without calling them a party or providing for a context. The opposing group of ‘the Lichtenbergers’ are not to be found in the chronicle at all. This vagueness contrasts with the author’s account of the rise of the largely contemporary parties of Hooks and Cods in Holland or Hekerens and Bronkhorsten in the duchy of Guelders to the east, on which he relates with much more clarity.⁵⁸ It is also in sharp contrast with the fifth Latin Continuation to the *Chronographia*, which was probably conceived around the same year (1393) in Utrecht. In its rendition of the conflict in 1380, the Dutch Beke mentions only:

*In the same year of the Lord, 1380, on the day of Saint Benedict translatio, the Gunterlingen were expelled from the city of Utrecht and they were about 90 men except wives and children.*⁵⁹

Continuation V narrates about the same event as follows:

*In that year [1380], a bad sedition took place in the city of Utrecht. Because the burghers of this city are since a long time and until the present day divided in two parties, [this] caused a deep-rooted sedition among them, in which one party, popularly called ‘Gunterling’, was expelled and banished from the city by the opposing party, popularly called ‘Lichtenbergenses’, with the help of armed fugitives.*⁶⁰

57 The sources: Muller, *Rechtsbronnen* I, 57-65 (nrs. 114-120).

58 Bruch, *Croniken*, 198-199 (cap. LXXXIII, ll. 1-9, on Holland) and 210 (cap. LXXXV, ll. 1-5, on Guelders). E.g. cap. LXXXIII, ll. 1-5: (...) *resen ii partiën in Hollant, daer den lande groot ongeval of quam. Die ene partie noemden hem cabeljaus (...) Die ander partie noemden hem hoeke (...).*

59 *In dienzelven jare ons Heren m cc lxxx (sic) op sinte Benedictus dach translacio worden die gunterlinghe verdreven uter stad van Utrecht ende dier was omtrent xc manne behalven den wiven ende kijnderen.* Ibidem, 232 (cap. LXXXVIII, ll. 53-55).

60 *Quedam mala sedicio eodem anno prefato accidit in civitate Traiectensi. Nam burgenses civitatis predictae a longis temporibus usque in hodiernum diem bipartiti, inveteratam contra se invicem suscitavere sedicionem, in qua una parciū, Gunterling vulgariter nuncupata, ab earum contraparte Lichtenbergenses vulgariter nuncupata, armata manu fugitiva a civitate prefata repulsa et proscrip̄ta est.* Bruch, *Chronographia*, 344 (§ 11, ll. 1-6).

To be sure, the party names of Gunterlingen and Lichtenbergers can be found in Utrecht archival sources from the last decades of the fourteenth century. This proves their popular use in the city around that time, in accordance with Continuation V. One of these sources is an account of the bishop of 1378-1379, dealing with the run-up of the confrontation in 1380. The other are judicial records of the city council. These speak of ‘parties’ in the direct aftermath of 1380, while the parties’ names are mentioned for the first time in a verdict dating from 1397.⁶¹

The conclusion must therefore be that the author of the Dutch Beke voiced a specific opinion about these conflicts. On the one hand, he admitted the existence of political parties in Utrecht, and of the Gunterlingen in particular. On the other hand, he ignored their opponents, the Lichtenbergers. This lack of definition, as well as the scarcity of reports from 1346 onwards, could be explained by the discomfort that he and his intended audience may have felt to admit that the city was the scene of internal discord and conflict. Like most of his contemporaries, the author of the Dutch Beke considered fighting (*vechten*) and partisanship as the root cause of unrest and disaster.⁶² Throughout his narrative he explicitly and implicitly stressed the need of a strong bishop who was able to curb or prevent conflict and fighting amongst his subjects, including Utrecht citizens. In his rendition of events, it was essentially the absence or weakness of episcopal rule that made possible the rise of ‘parties’ in the city around 1150 as well as the killings in 1304, which took place during the captivity of bishop Gwijde van Avesnes. Likewise, the expulsion of the Gunterlingen in 1346 is ascribed to the military intervention of bishop Jan van Arkel alone.⁶³ The discursive strategy used in this respect, reminds of what Dirk Schoenaers called ‘camouflaging’ of political and social unrest at home, in the interest of the discourse of unity and harmony that was central to late medieval

61 K. Heeringa (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, 3 vols. (Utrecht 1926-1932) I, 107 and 109, e.g. at 109: *Des manendaghes, doe die toecomende was ter nacht, doe was die gaderinge van den partijen des nachts, die Lichtenbergher op die Roedenborgher brug, die Ghunterlinge op die Plaetse (...)*; HUA, SA 227, f. 86v-87v and, at f. 116v: *Item opten zelve dach [27 Nov 1397] wilcoorde Beernt Stael voer den raet out ende nywe waert dat hi hem ummermeer meer onderwonde mit runen ofte mit raden, de Lichtenberghers te trecken aen die Gunterlinghers partie, ofte hem enighe onredelike partye onderwonde ende ‘t de raet ter waerheyt vonde, dat men ‘t rechten zoude aen zijn lijf*; Muller, *Rechtsbronnen* I, 133-134 (*Liber hirsutus minor* nr. 93).

62 E.g. Bruch, *Croniken*, 165 (ll. 84-85), 198 (ll. 1-2), 210 (l. 5), 212 (l. 58). See also J.K. Hyde, ‘Contemporary views on faction and civil strife in thirteenth- and fourteenth-century Italy’, in: L. Martines (ed.), *Violence and civil disorder in Italian cities, 1200-1500* (Berkeley, LA 1972) 273-307.

63 See Bruch, *Croniken*, 78 (ll. 15-18): *Dese Heerman [van Horn] was saeft van sinne ende goedertiere, sodat in sijnre jeghenwordicheit dootslaghe gheschieden, want hi en mochte den burghers haer vechten van binnen niet verbieden, noch en conde sine ondersaten buten niet bedwinghen, dat si hem onderdanich wesen wouden*. See also Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 119-122.

governments and ruling elites. This strategy would also explain why the author did not have to be as cautious when describing unrest caused by political parties in neighbouring territories.⁶⁴

The author of the Dutch Beke did not only condemn the phenomenon of political discord and parties in general, but seems to condemn the Gunterlingen especially, as he mentions them preferably in relation to their expulsion from the city. It is worthwhile to take a closer look at his position towards the Utrecht parties and further analyse his discursive strategies. The best known and most extensive episode in the Dutch Beke on Utrecht party strife is that on the events of 1304, cited at the beginning of this article. It narrates how the aldermen Jacob van Lichtenberg, Gerrit Vrenke, and Werner [Frederiksz] were captured and executed treacherously and grimly by Lambert de Vries and his collaborators, among whom *grote Ghise* or Gijsbert Gunter. Almost every element in this detailed account is aimed at depicting these deeds as the counterpart of honest, open feud: the breaking of a solemn oath of truce, the trespassing when Jacob van Lichtenberg is taken prisoner, the murder in the dark on the St. Catharine's Field.⁶⁵ It reads, in other words, like a juridical plea against the group of Lambert de Vries. As was noticed by Burgers, the story could be linked directly to the verdict of murder that was given in 1310. Still, the Dutch Beke and the verdict only correspond to the extent that both mention the same names of Lambert's collaborators; the verdict does not mention any specific circumstances of the killings.⁶⁶

When looking more closely at this verdict and other contemporary sources, the bias in the account of the Dutch Beke becomes more obvious. Shortly after Lambert de Vries had come to power, the new city government – which included the elders of the craft guilds for the first time – established a truce between the two parties (26 April 1304).⁶⁷ This truce stated that it was reached in response to the 'accidents' (*ongevalle*) and other 'strife' (*twist*) in the city, in particular the deaths of the aldermen Jacob van Lichtenberg, Werner Frederiksz, and Gerrit Vrenck on the one side, and of Arnoud van den Veen and Peter van den Zwane (relatives of Lambert de Vries) on the other. This indicates that the violence inflicted between the two parties was at least reciprocal and that it involved more fighting. Also, the confrontations were obviously treated by the city

64 Schoenaers, "United we stand?"

65 See, e.g., on the matters of trespassing and secret manslaughter that prevented a case from being judged as a feud, C. Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004), 27 and 162-163.

66 Immink and Maris, *Registrum Guidonis*, 183-185.

67 Muller, 'Stukken', 51-53, where it is erroneously dated 12 February 1304. Cf., for the dating of events: Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 20-23, Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis*, 37; Immink and Maris, *Registrum Guidonis*, 15-16.

government as a case of feuding in which a truce needed to be mediated.⁶⁸ It was only much later, after the return of the bishop and the Lichtenbergers party to the city, that the case came to be judged as murder. Even then, the verdict of murder in 1310 by which Lambert de Vries and his allies were banished for eternity and the remaining relatives of both families reconciled, was motivated foremost by the fact that the bishop and the city government had not succeeded in persuading Lambert's party to submit to their arbitration and not because of their conduct in 1304.⁶⁹ Thus, whichever way the killings happened, the Dutch Beke rendered the events in a manner that was not meant in the first place to tell the historical 'truth' but to convey a message. This message, or narrative strategy, was to depict the group of Lambert de Vries as treacherous, dishonest and disrespectable.

That the author was actually employing a narrative strategy to incriminate Lambert de Vries can also be shown by how he treated later events. He consciously strived to delegitimize the actions of Lambert's political heirs, the Gunterlingen, by using the same discursive strategy as in the case of 1304, which was to utilize the difference between rightful violence or feud and illegitimate violence such as murder. As stated before, fighting (*vechten*) and partisanship were in general considered as bad and harmful for society. However, unruly fighting was not to be confused with feuds and wars that were waged according to the prevailing norms of the day. To the author of the Dutch Beke and most of his contemporaries the notions of friendship and enmity were self-evident principles in everyday political relations.⁷⁰ It was precisely through the distinction between justifiable feuding and wars, and unjustifiable violence or 'fighting', that the Dutch Beke conveyed its message about political conflict in the city. The author accomplished this by framing actions of members of the Lichtenberg family (as there is no mention of their forming a party) invariably within the vocabulary of accepted feuding and normal political relations, while framing those of their opponents within that of partisanship and illegal violence. A result of this treatment is that the Lichtenbergers are either depicted as victims of unjustified (and incomprehensible) violence or as men of high status who are involved in the city's and territory's high politics and warfare.

68 The aldermen were killed first, as Arnoud van den Veen was considered as one of those who killed them, see Immink and Maris, *Registrum Guidonis*, 171 (arbitration dated 24 June 1307).

69 (...) *om dien moirt, dien si* [Lambert de Vries c.s.] *ghedaen hebben; want si an ons ende an der stat niet bliven en wilden, alse weder in te soenen, also alset met hem ghesproken was ende si gheseghet hadden, eer si uter stat voeren* (...). Ibidem, 184. Cf. Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 26.

70 J.B. Netterstrøm, 'Introduction. The story of feud in medieval and early modern history', in: J.B. Netterstrøm and B. Poulsen (eds.), *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007) 9-67, and further references there.

An example of their role as victims is, besides the events of 1304, the confrontation between members of the Gunter and Lichtenberg families that took place in early 1363. On this event, the Dutch Beke relates that Alfer van Lichtenberg was slaughtered by five men, named Heyneken de Moelnaer, Hendrik Gunter, Proys and Peter Herdebol, and Jacob Haes, and that this caused much ‘unrest and grief’ for the city of Utrecht.⁷¹ The city judicial records of this year indeed mention the conviction of these five men for the death of Alfer van Lichtenberg – indicating, as a matter of fact, that the author probably had access to these records. But the same register also contains a conviction of Alfer’s son Lambert almost two years later, in response to continued strife between the families. This time, the city council acted as an arbitrator between the feuding families and announced a reconciliation, thereby convicting Lambert van Lichtenberg to a pilgrimage for deeds that remain unspecified.⁷²

The author’s strategy in the Dutch Beke is therefore not only apparent in what he chose to tell about historical events, but also in what he omitted from his narrative. The fact, for instance, that there were official and recorded reconciliations between the families or parties of Lichtenberg and Gunter in the fourteenth century, mediated by the city government or the bishop, is persistently ignored by the author.⁷³ The only occasion in which a report about the Gunterlingen is neutral, is when they are allowed to return to the city in 1356 as part of a peace treaty between the territories of Utrecht and Holland. The Dutch Beke explains this treaty item by item.⁷⁴

Alternatively, members of the Lichtenberg family are presented in the Dutch Beke as knightly men accustomed to feuding and war. As was mentioned earlier, the son of Jacob van Lichtenberg, also called Jacob, was banished from the city after the confrontations of 1304 and led a military alliance against the city in 1305. The Dutch Beke relates this war in an interpolation on the *Chronographia*, and the author apparently chose the standpoint of the victorious burghers. Nevertheless, he was also cautious to treat Jacob van Lichtenberg as an equal party to the city, who was fighting ‘together with his

71 *In den jaer ons Heren m ccc lxiij optie iii kalende in februarus wert Alfer van Lichtenberch dootgheslegghen, ende dat deden Heyneken die Moelnaer, Henric Gunter, Proys Herdebol, (Peter Herdebol), ende Jacob Haes, daer der stat van Utrecht veel onrusten ende verdriets ofquam.* Bruch, *Croniken*, 212 (cap. LXXXV, ll. 55-58).

72 HUA, SA 227, f. 27 and 38 (dated 8 February 1363 and 5 December 1364).

73 These reconciliations date from 5 December 1364 (see previous note) and 1379 (Muller, *Rechtsbronnen* I, 66-68, dated 16 July 1379). A reconciliation between the parties of Lambert de Vries and Jacob van Lichtenberg, dating from about 1301 and mentioned in the contemporary *Rijmkroniek* by Melis Stoke, was not included in the *Nederlandse Beke* either, although it has been shown that the *Rijmkroniek* was used at several instances by the author. Cf. J.W.J. Burgers (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366-1305)*, 2 vols. (The Hague 2004), 422, verses 1030-1034; Janse, ‘De *Nederlandse Beke*’, 127-128.

74 Bruch, *Croniken*, 205-206 (cap. LXXXIII, ll. 213-220).

relatives of Vianen and other friends' (*mit sinen maghen van Vyanen ende mit anders sinen vrienden*) and simply lost the war.⁷⁵ This episode contrasts sharply with the account on Gijsbert Gunter's war with the city around 1370. Like Jacob van Lichtenberg before, Gijsbert decided to wage war against his city after being banished in 1369. In the case of Gijsbert Gunter, however, the Dutch Beke stresses the fact that he infringed his banishment by coming too near the city walls. Moreover, he is denoted as 'a certain man' (*enen man*), without apparent status or network.⁷⁶ Next, Gijsbert got permission from Utrecht's enemy, the count of Holland, to take goods from Utrecht citizens travelling outside the land of Utrecht, 'wherever he could get them'. He received support from a certain 'viscount Lodekijn' and other associates (*ghesellen*); there is no mention of friends. Even official arbitration did not stop Gunter taking goods from Utrecht burghers. One should not be surprised that these acts spawned much 'unrest and war', in the words of the Dutch Beke.⁷⁷

Archival sources make it clear that both the Gunter and Lichtenberg families were of high patrician and knightly status, whose members knew how to wage war and receive protection and support of neighbouring lords such as the count of Holland. There was a big difference, however, in the way that these events were treated by the Dutch Beke. At certain instances, perhaps, the author decided consciously to leave out events that were difficult to legitimate or explain. One of these instances was the war that Jan van Lichtenberg started against the city in 1329 under the protection of the count of Holland, after another banishment from the city. It is entirely missing from the narration, even though the subsequent war between the city of Utrecht and the count of Holland does get the author's attention.⁷⁸

75 Ibidem, 168-169 (cap. LXXV, ll. 187-200).

76 Ibidem, 215-217 (cap. LXXXVI, ll. 53-64 and 85-92). *Daerna in den jaer ons Heren m ccc lxxix wart enen man die stat van Utrecht verboden, hiet Ghisebrecht Gunter, xxv jaer bi eenre mile na niet te comen. Dat hi verbrac. Waerom men hem die stat verboet c jaer lang (...)* (ll. 53-55). This episode is another indication that the author had access to the city's judicial records, see HUA, SA 227, f. 51v and 67r (dated 7 August 1369 and 5 January 1370).

77 Bruch, *Croniken*, 215-216 (cap. LXXXVI, ll. 56-62): *Dese Ghisebrecht vercreech gracie bi den grave van Hollant also dat hi ghehengahede, dat dese Ghisebrecht voerseit nam der borgher goet van Utrecht in Hollant ende in Zeelant, waer hijt ghecrighen conde, daer namaels der stat vele onrusten ende oorlochs ofquam. Daerna in den jaer ons Heren m ccc lxx quam dese Ghisebrecht Gunter ende hadde in sijn hulpe borchgrave Lodekijn mit anders ghesellen ende namen den burghers van Utrecht hoer goet (...)*. For the late medieval notion on 'friends' and its defamatory pendant 'associates' (*complices*): K. Oschema, *Freundschaft und Nähe im spätmittelalterlichen Burgund. Studien zur Spannungsfeld von Emotion und Institution* (Cologne 2006) 268-269.

78 Cf. Van Mieris, *Groot charterboek* II, 481; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 126; Bruch, *Croniken*, 180-182 (cap. LXXIX).

Historical events in which different interests clashed, as between the city government and some of its burghers, are especially interesting because they reveal the position and narrative strategies of the author more clearly. So far, my analysis of the Dutch Beke mainly concerned party strife and feuding among the Utrecht city elite, that is to say among families with a ministerial status and knightly lifestyle, who made up a powerful portion of the fourteenth-century Utrecht elite.⁷⁹ In general, the chronicle focuses almost exclusively on elite families and their conflicts. If the Utrecht ‘parties’ or ‘the Gunterlingen’ represented other groups and interests within the Utrecht community as well, the Dutch Beke does not attempt to explain this larger context. This contrasts with other narrative accounts of the clashes of 1346 and 1380, notably the aforementioned extension of the Dutch Beke in the P-manuscripts and the Latin Continuation V that speak of deep-rooted conflicts in which large portions of the urban population were involved. Of these accounts, the inserted version of events in 1346 in the P-manuscripts is particularly interesting, because it presents a ‘middle class’ perspective. In this rendition of the battle on 22 November 1346, the guild’s banner of the furriers is mentioned explicitly on the side of the Lichtenbergers. It also tells of a man named Herman Nyesenzoon, who was first to attack the bishop’s general, exclaiming *An den besten is die beste cope* (‘The best gets the best deal’). This Herman was almost certainly a member of the butchers’ guild, of which several members were active on the side of the Gunterlingen.⁸⁰ As explained before, the original version of these events in the Dutch Beke relate solely about bishop Jan van Arkel expelling the Gunterlingen from the city, thus revealing a rather one-sided standpoint of the author.

It is not that the Dutch Beke does not pay any attention to popular politics in the city of Utrecht at all. Johannes de Beke’s *Chronographia* deals with two revolts or protests in the city, in 1274-1276 and in 1322, which are translated in the Dutch Beke. The episode on the revolt of 1274-1276, especially, takes up several pages and is quite

79 On the composition and development of the city’s ruling elite, see Smithuis, ‘Gildeverteenwoordiging’.

80 *Doe wasser een van den Gunterlingher partyen, die geheten was Hermen Nyesen zoen, die seide ‘an den besten is die beste cope’ ende sloech heer Jacob van Zuylen dat hy neer boech ende nae gevallen was, ende die Lichtenbergers worden een stuc afterwairts gedreven, ter Plaetsen wart* (The Hague, KB 71 F 30, f. 87r). A group of butchers, among whom a certain Diederik Willem Nyesenz, probably a relative of Herman, started the revolt on 3 October 1346 by occupying the city hall and was among those convicted to banishment by default after 22 November. See Muller, *Rechtsbronnen* I, 57-65 (nrs. 114-120); Smithuis, ‘1346’; Smithuis, ‘Popular movements’. See also, for different social perspectives in urban historiography, Demets and Dumolyn, ‘Urban chronicle writing’, 33.

detailed.⁸¹ It relates how the common people of Kennemerland, in the north of Holland, rose against their lords, destroying castles and other signs of noble dominance, and spread their mission quickly to neighbouring towns and regions. Coming to Utrecht as well, they persuaded the burghers to expel all the nobles (*edelinghe*) who oppressed the common people (*meente*) and give their goods to the poor. As a result, the burghers of Utrecht expelled all of the city's patrician magistrates and instead 'made aldermen and councillors of the elders of all guilds', who began to rule the city 'for the common good'.⁸² The remainder of the episode deals with the way in which the revolt of the Kennemers was crushed, and the patrician government of Utrecht restored by an alliance of bishop, patricians, and nobles. While the opinion of Johannes de Beke and his Middle Dutch translator on the common people of Kennemerland is very negative, calling them 'cruel' and 'savage' and the like, they take on a neutral position towards the burghers who claimed the city's government in the common interest. The only time that popular protest is mentioned again is when conflict broke out, in 1322, about the election of a new bishop. The *Chronographia* and the Dutch Beke relate in this context that there came noise (*rumoer*) in the city of Utrecht because of the election. A protesting crowd assembled, frightening the count of Holland, who had hoped to have his candidate elected.⁸³

Considering the detailed narrative about the election of the guilds' elders in 1274, it is remarkable that the Beke-tradition is completely silent about the craft guilds' successful take-over of Utrecht city government three decades later, in 1304. As explained before, the Dutch Beke only relates in two interpolations about the elite conflict in 1304 and the war in 1305 in which the exiled Jacob van Lichtenberg and his ministerial allies fought against the 'burghers of Utrecht'. However, by this phrase the author may well have implied the city's new, more popular regime. In fact, there are several indications that the sense of local pride conveyed in the Dutch Beke is partly based on the fact that the craft guilds formed part of the city government. A well-known episode on the siege of nearby Tiel in 1372 relates that the duke of Guelders, when he laid eyes on Utrecht's army from Tiel in the morning, declared to his men: *Ghi segt mi, dattet al*

81 Bruch, *Croniken*, 142-146 (cap. LXX, ll. 6-126); cf. Idem, *Chronographia*, 219-225 (cap. 74b).

82 *Ende makeden scepene ende rade van den oudermans van elken ambochte, die recht ende oordel deden in der stat ende der stat recht oordinierden tot den ghemenen orbaer*. Bruch, *Croniken*, 144 (cap. LXX, ll. 53-55). See also Van Vliet, 'De stad van de burgers', 107-109; D.P. Blok, 'Beke's bron voor de Kennemer opstand', in: G.N.M. Vis (ed.), *Egmond tussen kerk en wereld* (Hilversum 1993) 225-228.

83 *Ende van deser twidracht [about the election] wart een rumoer binnen der stat, ende vermids den onversienen gaderloep des ghemenen volcs so wart grave Willam een luttel ghevreest*. Bruch, *Croniken*, 176 (cap. LXXVIII, ll. 1-10, at 5-7); cf. Idem, *Chronographia*, 283-285 (cap. 83, ll. 1-9). This popular protest is unknown from other sources.

pelsers ende scoemakers sijn, mer het duncken mi alle goede riddere ende knechte wesen ('You tell me that they are all furriers and shoemakers, but they all seem to me to be good knights and esquires'). The duke wisely avoided going to battle against them.⁸⁴ Likewise, the Dutch Beke narrates extensively about the strategic stronghold that the city of Utrecht built on the outer dyke of the Rhine in 1373. It was called *Ghildenborch* ('Guilds' Tower'), the author explained, 'because the guilds of Utrecht had it built'.⁸⁵ It is clear, therefore, that the author of the Dutch Beke accepted and was positive about the integration of the craft guilds in local government.

In doing so, he followed the official discourse of Utrecht city government that was formulated from 1340 onwards, when the city's recordkeeping began to develop. The register that voiced the foundations of late medieval Utrecht city government most clearly was the *Stadsboek* or City Book that was first compiled in 1340-1341. It contained the most important resolutions of the city (*koren*) and functioned as a kind of constitution for the city.⁸⁶ It was expressly forbidden to write or cancel anything in this book unless it was decided by the old and new city council, meaning the city council of the previous and running year (a body of 156 burghers, consisting of aldermen, councillors and elders of the 21 craft guilds), as well as the joint assembly of all the guilds, which included all the guild members with burgher rights.⁸⁷ It was this body also whose unity was supposed to bring 'rest and peace' for the city.⁸⁸ In 1346, for instance, the peace that was restored after the political crisis was the professed result of co-operation between bishop Jan van Arkel, the old and new city council, and the joint assembly of the guilds.⁸⁹ The principle that put the highest authority in the city in the joint hands of the city council and the assembly of all guild members was in fact to remain unchanged for almost two centuries, until 1528.

The Dutch Beke is therefore in accordance with official city government discourse regarding the position of the craft guilds in local government, even though he does not stress the fact. In this light, it is interesting to notice that the events by which the

84 Bruch, *Croniken*, 222 (cap. LXXXVII, ll. 92-94); see also Janse, 'De Nederlandse Beke', 140-141.

85 *In den jaer ons Heren m ccc lxxiii groef die stat van Utrecht een diepe van der Nyervaert totter groter Wade toe (...) ende timmerden enen toorn op den uterdijc (...) ende noement Ghildenborch, wantet die ghilden van Utrecht deden tymmeren.* Bruch, *Croniken*, 222-223 (cap. LXXXVII, ll. 114-118).

86 Edition: Muller, *Rechtsbronnen* I, 1-68; on the City Book or *Liber Albus*: Ibidem, IV, 353-362.

87 *Int iaer ons Heren dusent drehondert ende tue ende viertich des ander daghes na Kersdach doe droech oud raet ende nywe over een bi ghemeenre morghensprake van allen ghilden, datmen in desen drien der stat boeken nyet scriven en sel noch wt doen en sel, ten si biden ouden rade ende biden nywen ende bi ghemeenre morghensprake van allen ghilden.* Ibidem, I, 68.

88 (...) *om ons ende onse stat in rusten ende in payse te houden eendrachtelike (...).* Ibidem, I, 34-36 (citation at p. 34). See also on the discourse of unity of the city council, Camphuijsen, *Scripting justice*, 154-155.

89 Muller, *Rechtsbronnen* I, 64-65 (dated 31 January 1347).

elders of the guilds appropriated the city government and laid the foundations of the new regime in 1304 is missing not only from the Dutch Beke, but also from the city's constitution as laid down in the City Book. This book does not contain the guild ordinance of 1304, but only the complimentary agreement on election procedures, dated 20 January 1341. If the omission of the original guild ordinance was purposeful, it may be a further sign of correspondence between the Dutch Beke and official city recordkeeping. An explanation for the omission might be that the guild ordinance was confirmed and sealed in 1304 by seven aldermen of the city, among whom were Lambert de Vries and two of his allies who were later banished with him. Possibly, the fact that these exiles were thus inextricably linked to the introduction of the craft guilds in local politics caused such inconvenience to later city rulers that they rather ignored it and used the agreement of 1341 as the main reference for the arrangement of city government.⁹⁰

This brings me to the official discourse of the city government with regard to 'party strife' and the parties of Gunterlingen and Lichtenbergers. In general, the city government – represented usually by the city council – naturally preferred to keep an outlook of unity to the community and the outer world.⁹¹ This powerful discourse of unity corresponds with the vagueness that could be noticed in the Dutch Beke's reports about these conflicts. However, the council also had to deal with the resolution of conflicts within the community and within its own ranks. Whatever groups or interests the Gunterlingen and Lichtenbergers represented at different instances in the fourteenth century, the official records do not openly mention their names or speak of 'parties' until the final decades of the fourteenth century. In 1346, the protest of butchers and other guildsmen, who worked together with foremen of the Gunter family during the battle of 22 November, was framed as unlawful resistance against the city council. In the reconciliation of 1379 that bishop Arend van Horn managed to negotiate with the city government, the party names are not mentioned either, even though they are known from an unofficial report in the episcopal administration. The reconciliation does mention two 'sides' within the community, between which the seats in the city council were henceforth to be distributed evenly.⁹²

From 1380 onwards, the city council's judicial records do use the notion of 'parties' a few times. In a verdict of 1381, 69 burghers lost their citizen rights because

90 Edition: Overvoorde and Joosting, *Gilden* I, 53-55. The guild ordinance was preserved in two Utrecht cartularies.

91 See also Camphuijsen, *Scripting justice*, 24-25, 154.

92 Muller, *Rechtsbronnen* I, 66-68 (dated 16 July 1379). This arrangement was probably never effectuated.

‘they held with the unreasonable party, which was highly harmful for the city’ (*dat si onredelike partye ghedraghen hebben dat groteliken tieghens der stat droech*). In the following years, the city council took additional measures against those who spoke in support of banished citizens or of the parties.⁹³ The city council was even set on removing all Gunterlingen from the city and from power. A resolution to this end was taken by the old and new city council in 1384. It stated, among other things, that supporters of the Gunterlingen never could be elected to the city council again and that those marrying into the exiles’ families would be punished with banishment themselves. In short, the city council strived to eradicate all remaining support for the party within the city, in the professed interest of ‘rest and peace’ (*opdat de stat tebet te rusten ende in vreden blive*). The resolution was even repeated in 1407.⁹⁴

Of course, these radical measures did not prevent dissenting voices after 1384. In this light, the death of the bishop and the advent of a new one in 1393, the year in which the Dutch Beke was finished, probably was a threatening perspective for the city council. The election of a new bishop often brought temporary political instability in the diocese.⁹⁵ Apart from this, civil strife was in the air in the neighbouring county of Holland. To make things worse, a new bishop could traditionally pardon exiles on the occasion of his entry. It is known that the city of Utrecht negotiated about the possibility of pardon for political exiles before the entry of a new bishop in 1425.⁹⁶ There is no direct evidence about preventive measures taken before the entry of bishop Frederik van Blankenheim (1393-1423), but there was certainly talk and unrest in the city connected to the Utrecht parties a few years later. In 1397, the city council sentenced two men who had spoken favourably of the return of the exiles, or of ‘attracting the Lichtenbergers to the Gunterlingen party’ (*de Lichtenberghers te trecken aen die Gunterlinghers partie*). Another source mentions a fight in the city centre.⁹⁷ These events indicate that the power arrangements of the early 1380s did not remain undisputed and probably evoked controversy in the city for many years to come.

The Dutch Beke, therefore, fits in remarkably well with the official standpoint and intentions of the city council in the last two decades of the fourteenth century. By framing the party of the Gunterlingen within the vocabulary of unlawful actions and their expulsion from the city, the author conformed to and supported the ruling power balance

93 HUA, SA 227, f. 80v-87v (dating from 1379-1381, citation from f. 86v), 94 and 97 (dating from 1383 and 1386).

94 Muller, *Rechtsbronnen* I, 133-134 (citation from p. 133) and 147-148.

95 See also Janse, ‘De Nederlandse Beke’, 142.

96 J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche schisma* (The Hague 1892) 27-28.

97 HUA, SA 227, f. 116v; HUA, Verzameling Van Buchel-Booth 170, f. 41.

in the city council, from which all Gunterlingen had been removed since about ten years. What is more, it is likely that the author consciously attempted to stimulate political consensus in the city by actively supporting and legitimising the position of the rulers (the Lichtenbergers) on one hand, and impeaching their political opponents (the Gunterlingen), as well as their historical legacy, on the other. This support was especially expedient around 1393, when a new bishop was about to enter the city. The author may have had more influence with his work on Utrecht city politics than we can imagine today. The ‘Gunterlingen’, as a party, actually disappeared from the scene of Utrecht city politics after the fourteenth century, never to return.

Author and audience

The findings presented here confirm and strengthen the hypothesis of Antheun Janse about the context of origin of the Dutch Beke. His arguments were based on the instances of local self-consciousness that he found in the narrative and on the evidence that the author used documents from Utrecht city archives. To these conclusions may now be added that the author of the Dutch Beke constructed his narrative in such a way that it supported the official viewpoints of the Utrecht city council. The finding that the Dutch Beke in this and other respects concurs with official city government discourse in the final decades of the fourteenth century also makes Janse’s hypothesis about the town clerk Jan Tolnaer Jr as the author of the Dutch Beke more plausible, even though it cannot be proven.

Jan Tolnaer is a suitable candidate for the authorship for several reasons. Apart from the arguments put forward so far, he was almost certainly a partisan of the Lichtenbergers too. During the long years of his service, Jan came to be closely involved in higher city politics. It is known that he personally participated in the city’s negotiations with Holland in the year 1372. Moreover, his private residence, the *Witte Haan* (the ‘White Rooster’) at the Ganzenmarkt, was a popular meeting place for the city’s mayors. During the years of crisis in 1380-1381, also, Jan’s house was a regular meeting place for the city rulers who were about to defeat and banish the Gunterlingen.⁹⁸ His successor as a town clerk, Henricus Pauli, was a partisan for sure. Henricus was town clerk from 1403

⁹⁸ Ketner, ‘De Tolnaers’.

until 1440. He was banished from the city in 1425 by (new) opponents of the Lichtenbergers and restored in his function when the latter returned to power in 1426.⁹⁹

It is also possible now to further characterize the primary audience of the Dutch Beke. Janse argued that the chronicle was aimed primarily at an audience of members of the local ruling elite, as they could be expected to have a personal and professional interest in the combination of urban and regional history that the Dutch Beke presented. The most wealthy might have ordered a luxurious copy of the Dutch Beke, such as were produced around 1400.¹⁰⁰ Considering the political and social interests of the Dutch Beke, however, I consider it likely that the primary or intended audience of the Dutch Beke was to be found among a smaller circle of civic families within Utrecht's ruling elite, namely, those with a ministerial status and knightly lifestyle. Among these, the old patrician family of Lichtenberg figures prominently. They may have been particularly interested to read about historical and contemporary events in which they played a considerable role themselves. They may also have been attracted by historical story-writing in which burghers displayed knightly behaviour. And they probably had appropriated by then the Utrecht civic discourse by which the craft guilds formed an essential part of the local political and military constitution.

It is known that Utrecht citizens with a ministerial status often led the guild army on their expeditions outside Utrecht. At some instances in the continuation, the author included practical military advice for the army leaders and mentioned the names of captains and other distinguished participants of military expeditions.¹⁰¹ Ministerial citizens were also more closely connected to the government of the territory than most of their fellow citizens, as they or their relatives in the countryside were eligible for higher offices in the service of the bishop, as participants of State assemblies or for membership in one of the chapters.¹⁰² In fact, part of the Dutch Beke's audience may have been found in the aristocratic networks that these families had in the countryside, not only in the Sticht of Utrecht, but also in the neighbouring territories of Holland and Guelders. This might also provide an explanation for the fact that the Dutch Beke found its way so quickly in Holland court circles, and was in general disseminated so widely.

99 S. Muller Fz., *Catalogus van het archief, 1122-1813. Eerste afdeling: 1122-1577* (Utrecht 1893) x-xi. Taking the idea further, it would be possible to see in Tolnaer's successor Henricus Pauli the one who continued the chronicle until 1432. More research in this direction is desirable.

100 Janse, 'De Nederlandse Beke', 139, 143 and *passim*.

101 E.g. Bruch, *Croniken*, 195 (ll. 101-103), 221 (ll. 78-81) and 224 (ll. 162-163), at p. 195: (...) *Daer bleven doot borghers ende homans van Utrecht Jan van Risenborch, twee broedere van Lichtenberch, Jacob ende Jan, ende Evert van Driel ende anders vele goeder lude*. See also Janse, 'De Nederlandse Beke', 142.

102 Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, 42-48.

If one wished to look for a client of the Dutch Beke, a member of the Lichtenberg family would be a suitable candidate indeed. However, at this point there is no indication whatsoever that the chronicle was the result of commissioning, neither by the city council nor by a private client. Neither is it known to me whether the chronicle had a specific function for the city government, or that a copy was kept in the city archives. Only the fact that the Dutch Beke was continued in Utrecht a few decades later (*c.* 1432), would suggest that someone intended to build on the historiographical tradition that the Dutch Beke established.

Conclusion

In the Dutch Beke, a beginning of urban history-writing in the Northern Low Countries in the years preceding 1400 may be traced. Until very recently, the late fourteenth-century chronicle was considered exclusively within the context of regional history-writing. Janse's as well as my research has shown convincingly, however, that the Dutch Beke's origin and audience can be localized within the circles of Utrecht city government.

The Dutch Beke does voice a specific urban political and civic discourse within the wider context of territorial and episcopal history. In the narrative of the continuation, especially, the city of Utrecht plays a crucial role as a loyal and assertive supporter of episcopal rule and territorial consolidation. Burghers, in general, stand out as valuable fighters and respectable political actors. The author of the Dutch Beke also set out to add more local history in his interpolations and continuation of the *Chronographia*. As a part of this endeavour, he paid particular attention to local political and elite conflicts. My analysis has made it likely that the narrative on these conflicts was written from a standpoint and with a strategy that echoed official government discourse at the end of the fourteenth century. Even if the author remained vague about party strife in his own city in the interest of the discourse of unity, he did not deny its existence and even set out to relate about its origins from about 1150. However, he was careful to link the phenomenon of political discord in Utrecht to one side only: the political group around Lambert de Vries in 1304 and their political descendants, the Gunterlingen, of whom he stressed their unlawful actions, violence and repeated expulsion from the city. The well-known description of the killing of three aldermen in 1304, for instance, was the result of a conscious narrative strategy and may not have had much relation to the historical facts. In

general, the Dutch Beke shows a rather one-sided and elitist standpoint, as it fails to narrate about the larger context of popular protest in conjunction with elite conflict.

In his local history-writing, the author of the Dutch Beke was in concordance with the official discourse of fourteenth-century Utrecht city government. He could be shown to agree with the specific interest of the city council since 1380 to keep the Gunterlingen out of the city and out of the city council. In fact, through his construction of local history and shaping of a collective memory regarding the Utrecht 'parties', the Dutch Beke actively strove to legitimize the ruling power balance in the city government around 1393 and support the shaky consensus about the removal of the Lichtenbergers' opponents from local power.

The authorship of the town clerk Jan Tolnaer Jr, which was argued for by Janse, has become more plausible thanks to these findings. The author probably aimed his work primarily at an audience of Utrecht elite families with a ministerial status and knightly lifestyle, among whom the Lichtenberg family figured prominently. These families, as well as their relatives and acquaintances in the countryside and at the courts of neighbouring territories, may have provided an important channel through which the Dutch Beke was disseminated in the Northern Low Countries.

Chapter 4

Popular movements and elite leadership

This chapter was published as: J. Smithuis, 'Popular movements and elite leadership: Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany', in: J. Firnhaber-Baker with Dirk Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 220-235.*

* I would like to express my gratitude here to the editor Justine Firnhaber-Baker, who offered me valuable help with structuring my argument more clearly.

Popular movements and elite leadership: Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany¹

A historiographically controversial aspect of late medieval popular movements is the involvement of elites as leaders of, or coalition partners with, groups of common citizens and workers. For example in Utrecht, a relatively important episcopal city in the Northern Low Countries, craft guilds and other groups of artisans often worked together with factions within the ministerial (knightly) or bourgeois elite, a collaboration that became something of a tradition from the later fourteenth century. The rival parties in Utrecht, although of changing character and composition, became known by the names of the city's most important families: the *Gunterlingen* and the *Lichtenbergers*.

In 1379–80, conflict arose over a range of issues of common interest, such as the election procedures for the city council, the role of the assembly of guild members (*morgensprake*) in local government, a contested milling excise, and other issues concerning public finances. During this civic crisis, the *Gunterlingen* were led by a certain Gerrit de Bole van Heemskerck, a knightly figure belonging to the Gunter family who had a castle in nearby Holland. He was later exiled with 27 men. In this struggle, Gerrit and other members of the faction of the *Gunterlingen* apparently stood on the side of those who, in vain, challenged the rule of the city council. While Gerrit's non-elite associates were not poor or marginal men – all of the banished participants were citizens and guild members – they were of much lower status than he and probably had very different interests at stake.²

Such partnerships as that between the aristocrat Gerrit and the guildsmen, whose objectives and interests appear fundamentally incompatible, might seem inexplicable. Drawing upon the recent work of Samuel Cohn, Jan Dumolyn, Jelle Haemers, and others, this contribution aims to explore such partnerships more fully and to offer the beginnings

1 I would like to thank the participants of the workshops 'Medieval Revolts in Comparative Perspective' at St Andrews for many inspiring and stimulating discussions, and Justine Firnhaber-Baker, Dirk Schoenaerts, Samuel Cohn, and Jan Dumolyn for their very helpful comments on earlier drafts of this contribution. This research was financed by the Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO).

2 Muller, *Rechtsbronnen* I, 66-68; HUA, SA 227, f. 80v-87; 587 (1380/81), f. 32v and *passim*; Bruch, *Croniken*, 232; Idem, *Chronographia*, 343-344. In Holland, the family branch was known as Boel van Heemskerke. All banished participants in this crisis had citizen rights, implying that this was a revolt by those with political rights and guild membership at least, and not by impoverished people.

of an explanation by focusing on the conditions and circumstances for collective political action, particularly the organisation of violence. By exploring the conditions for successful political action, and developments therein, elite involvement and leadership can be understood more easily.

As I will argue, elite involvement was partly a result of a culture of violence which permeated medieval urban politics as much as it did 'rural' politics. Elite leadership was further favoured by dramatic developments in the way that cities were governed in the course of the fourteenth and fifteenth centuries. In this contribution, I will mainly focus on cities in the Low Countries and Germany where craft guilds gained access to city councils and the political establishment. Many examples will be taken from Utrecht, which greatly resembled neighbouring Flemish and German cities in its political and social developments, but which is relatively unknown to modern researchers.³

Historiographical context

One of the central elements in the historiography on 'preindustrial revolts' that prevailed until very recently was the supposed spontaneity of protesting crowds.⁴ These crowds seemed unable to organise themselves properly and were frequently led, or manipulated, by people who came from outside their ranks. These leaders were usually of (much) higher social standing than the protesters themselves, such as kings, nobles, mayors, or clerics. This picture of the typical 'preindustrial revolt' was based predominantly on early modern cases, but the few medievalists who addressed medieval revolts from a synthetic point of view in the later twentieth century, notably Michel Mollat, Philippe Wolff, and Guy Fourquin, had come to similar conclusions about the leadership of revolts, though from other directions.⁵ According to Fourquin, who was influenced by the economist Vilfredo Pareto and by anti-Marxism, political revolts in the (late) Middle Ages, especially in the growing cities, had typically been initiated and led by 'new' elites, while

3 Utrecht was the largest city of the Northern Low Countries with about 13,000 inhabitants around 1400. Further reading on Utrecht: De Bruin et al., *'Een paradijs vol weelde'*; J.M. van Winter, 'Verfassung und Verwaltung im spätmittelalterlichen Utrecht', in: W. Ehbrecht (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Cologne 1994) 47-54.

4 Cohn, *Lust of liberty*; Idem, 'Authority and popular resistance', in: H. Scott (ed.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750: Volume II: Cultures and Power* (Oxford 2015) 418-439.

5 M. Mollat and Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi: Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Paris 1970); G. Fourquin, *Les soulèvements populaires au Moyen Âge* (Paris 1972).

rebellious poor and common people, whether from rural or urban origin, tended to follow traditional elite figures.⁶

In the first new synthesis of late medieval revolt in Western Europe since the 1970s, Samuel Cohn showed that these ideas about medieval revolts needed revision. In the period between 1200 and 1425, he found that archival and narrative sources did not show that ‘peasants, artisans, and workers failed to lead their own revolts and instead had to rely on the organisational skills, military expertise, eloquence, and charisma of class outsiders’.⁷ Instead, to a much greater extent than had been assumed, commoners were capable of rational and strategic planning of collective political action; leadership ‘from the inside’ was not exceptional in medieval popular revolts.⁸ In general, craft guilds – representing mostly artisans and shopkeepers from the middling groups – produced their own leaders. Even disenfranchised workers, such as the Florentine Ciompi (1378-82), Cohn found, were in some cases able to manage relatively successful collective actions by themselves.⁹

That commoners could and often did organise and lead their own movements is thus a well-accepted position. Nevertheless, elite participation is detectable in most revolts by artisans and workers in cities in the Low Countries, Germany, Italy, and elsewhere where craft guild revolutions took place. Elites appear in the sources as allies of guilds or other groups of commoners, as apparent leaders, or as those who represented the protest group to the outside world. Even during the heyday of urban craft guild revolutions, in the years and decades around 1300, coalitions between craft guilds and patrician factions, and probably shared leadership of the ‘movement’, were the rule rather than the exception.¹⁰

The presence of elites led earlier researchers to believe that political conflicts in these cities really originated with power struggles between elite families and that their leaders were able to assemble large followings from the local guild community to pursue their own private goals. Consciously or not, they thus downplayed the ability of the guilds and of commoners to pursue their own goals.¹¹ But this position, too, has been recently

6 Fourquin, *Les soulèvements populaires*, 87-108 and 143-209. Fourquin’s discussion of the leadership of revolts, however, shows more nuance than Cohn’s short remark in *Lust of liberty*, p. 109, suggests.

7 Cohn, *Lust of liberty*, 129.

8 See the discussion and examples in: Ibidem, 109-129.

9 Ibidem, 119-129, see also the recent discussion by Patrick Lantschner in ‘Revolts and the political order’.

10 Braekevelt et al., ‘The politics of factional conflict’; Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’; Haverkamp, “‘Innerstädtische Auseinandersetzungen’”; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 252; for Tournai in the early 15th century, see Lantschner, ‘Revolts and the political order’, 12-17.

11 Most influential in this respect, amongst others on the historiography of the Northern Low

revised. In a joint effort of specialists on late medieval Flemish revolts and elites, Jonas Braekevelt, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn, and Jelle Haemers turned the question on its head and looked at the leading role of patrician families and factions in Flemish cities in the context of fully fledged corporate politics.¹² They found that corporate groups supported one faction or another strategically, in order to profit politically from the divides within the elite. They also argued that the links between commoners and patrician leaders could be explained by ties of political clientelism, mostly in the periphery of the groups. Even then, though, they found it ‘sometimes difficult to understand why corporate groups and common labourers supported factions led by patrician families’.¹³

It is not simply the presence of elites in ‘popular’ movements that demands better explanation, but also the periodisation of such cooperation. Most of the revolts by artisans and lower-class workers with leadership from their own ranks took place in the heyday of urban craft guild revolutions, in the decades before and around 1300 and in the fourteenth century.¹⁴ At some point in the late Middle Ages, protesting groups of commoners began to rely more on leaders from the outside than before. Mollat and Wolff had explained this shift by linking what they supposed were revolts arising from poverty and misery to the social upheavals caused by the Black Death (1346–53).¹⁵ Fourquin, for his part, argued that the (late) fourteenth and fifteenth century showed more revolts by poor people, and fewer revolts by middle-class citizens challenging ruling elites. This he explained by the growth of economic problems and social tensions as routes for social mobility were increasingly barred for lower-class people.¹⁶

More recently, Samuel Cohn, refining his thesis from *Lust for Liberty* about the ‘non-pre-modern’ character of medieval revolts, suggested that the turning point for this transformation took place around 1400, or somewhat earlier or later, depending on the region and the circumstances.¹⁷ From the fifteenth century onwards, in his view, popular revolts gradually developed into the ‘classical’ pre-industrial revolt which had been inspired in many ways by cases in the seventeenth and eighteenth centuries and which

Countries, was the (anti-Marxist) work by Heers, *Parties and political life*; compare also, for English historiography, Liddy and Haemers, ‘Popular politics’, 773-774.

12 Braekevelt et al., ‘The politics of factional conflict’.

13 Ibidem, 31.

14 Compare the non-exhaustive list in Cohn, ‘Authority and popular resistance’, 422-423; Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’, 374-378.

15 Mollat and Wolff, *Ongles bleus*. For criticism of the ‘Black Death’ theory, see Cohn, *Lust of liberty*, 205-227.

16 Fourquin, *Les soulèvements populaires*, 193-209.

17 Cohn, ‘Authority and popular resistance’, 426ff.

often had links to food shortage or subsistence problems, which involved more ‘proletarian’ protesters, and which were led by elites such as nobles, mayors, or clerics.

Cohn, while successfully challenging Mollat and Wolff’s thesis about the Black Death, also tentatively linked the transformation to a ‘growing gap between rulers and those they ruled’ and ‘an increasing imbalance in class power’, leading in general to more repression of political dissent and more reliance, by protesters, on the military experience and leadership of prominent figures.¹⁸ German and Flemish researchers of urban history have noted fundamental changes in the character and repression of urban revolts as well, which they assign roughly to the period from the later fourteenth and fifteenth century onwards. This is usually connected to processes of growing state power and of oligarchisation, in the cities as well as at a central level of government. Governments were on the whole more willing to repress protest actions by their poorer and/or unenfranchised subjects and had more means to do so.¹⁹

The question remains. Why did craft guilds and commoners, who knew their way around city politics and were capable of producing their own leaders, turn to patricians or other members of the ruling elite when their issues about local government turned to violent clashes? And, generally speaking, why did ordinary (middle-class or lower-class) people follow members of the social and political elites whose power they often sought to reduce? What explains the growth of elite involvement and leadership in popular revolts *after* the craft guilds had become established members of the community and political consciousness had developed among different layers of urban society? These changes cannot be connected simply to the abolition of the political craft guilds – the cradles of late medieval revolt – at the end of the Middle Ages. The development started earlier, in the late fourteenth or fifteenth century, only to speed up when the craft guilds lost their political rights in most cities in the course of the sixteenth century.

This contribution aims to explore the issue of leadership further and to examine developments in the conditions and circumstances for collective political action and revolt in cities, mainly in the Low Countries and Germany, from the late thirteenth until the sixteenth century. ‘Leadership’ will be understood in a very specific way. Here, I will use the term exclusively to refer to the practical leadership of a revolt in a political and

18 Ibidem, 431.

19 See e.g. for Flanders Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’; M. Boone, ‘Het falen van de netwerken’, in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters: Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530* (Antwerp 1998) 344-354. For German cities, see Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 251-254 and 412-414. Similar tendencies were at work elsewhere, compare Watts, *The making of polities*; Najemy, *History of Florence*, 156-187; Schreiner and Meier, *Stadtregiment und Bürgerfreiheit*.

military manner: leaders were those who commanded the protesters during their actions, who negotiated with the authorities or other parties, who decided on planning and strategies, whether or not assisted in this by others or delegated to do so by the group. Leaders were thus not necessarily those who roused the crowds and encouraged them to action in the first place.²⁰

In what follows, I will suggest an explanation that, on the one hand, takes account of the relatively high level of political organisation and bottom-up initiatives within many late medieval cities. These were features that were particularly pronounced in cities where the craft guilds and middling groups gained access to local political institutions, as in many larger cities in the Low Countries and Germany.²¹ On the other hand, it attempts to do justice to the socio-political developments that took place over the course of the fourteenth and fifteenth centuries in local government as well as within corporate organisations. It will incorporate some of the arguments already brought forward, such as the attractiveness of coalitions with groups from an already divided elite, and the importance of political clientelism. However, my argument hinges primarily on the organisation of violence.

The organisation of violence – as a threat or as actual (physical) violence – was a precondition for successful political action in the late Middle Ages (and arguably also before that time). As a result, the question of how to organise violence determined to a large degree how political action groups and coalitions came about and how they were structured and led. In order to be successful, this political violence, or the threat of it, needed to be managed in such a way that it was likely to lead to negotiation instead of sheer repression. If repression became inevitable, it had to be managed in such a way that the perpetrators could feel to some extent protected, and, if they lost, that they could reasonably hope to survive and return into their former positions in society again. How political dissent and violence was organised was strongly influenced by developments in urban governments and within the political craft guilds during the late Middle Ages. These developments particularly favoured the role of elite leadership in revolts, to the detriment of the craft guilds as the typical units of collective action.

20 Compare Cohn, *Lust of liberty*, 109.

21 Prak, 'Corporate politics'; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 251-252.

Violence and political culture in late medieval cities

The state monopoly on violence, as well as modern norms and values concerning the use of violence in political conflicts, have made it possible to distinguish relatively sharply between peaceful forms of protest and negotiation, on the one hand, and violent conflict and revolts, on the other. Unwittingly, our modern political culture greatly influences the way we look at late medieval political conflict, too. But, confronted with overwhelming evidence, historians have increasingly acknowledged that violent encounters and armed protests in late medieval cities were an integral part of urban political culture in this period.²²

Marc Boone, who studied the role of violence in the major cities of Flanders, speaks of an almost uninterrupted flow of violent struggles in the city in which members of the craft guilds were involved, and concludes that violence, for the craft guilds, was a normal element of political action and an instrument of collective communication between the guilds and the city government.²³ Some might consider the medieval Flemish cities unique in their artisans' readiness to rebel, compared to other European cities, but the number of violent encounters in German cities, for example, does not seem to be much different.²⁴ Patrick Lantschner, who studied several cities in Italy, Flanders, and northern France comparatively, summarised this view, stating that, generally speaking, 'revolts ... formed a fundamental part of the political interactions in late medieval cities'.²⁵

Still, the sheer number of battles, small-size tumults, armed protest meetings, and other forms of violent political encounters, continues to amaze us.²⁶ The ease with which

22 Dumolyn and Haemers, 'Patterns', 370, *passim*; M. Boone, 'Armes, courses, assembles et commocions: Les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Âge', *Revue du Nord* 87 (2005) 7-33; Lantschner, 'Revolts and the political order'. Compare also Schilling, 'Civic republicanism', 6-30.

23 Boone, 'Armes, courses, assembles et commocions', 9, 13: (...) *l'action des gens de métiers mêlés aux luttes intestines quasi ininterrompues (...); (...) l'emploi de la violence par ces mêmes corps de métiers [doit nous inciter à considérer] non seulement comme un élément dans une lutte pour s'emparer du pouvoir dans la cité (ou pour le consolider), mais également comme un élément d'action politique. La violence et son utilisation étant un instrument de communication collective (...).*

24 Compare the large number of late medieval urban revolts and political unrest in German cities, estimated by Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 251, 413; and Haverkamp, "'Innerstädtische Auseinandersetzungen'", 90-91. See also Naegle, 'Revolts and wars'.

25 Lantschner, 'Revolts and the political order', 4.

26 In addition, commoners could use all kinds of verbal forms of dissent and protest, e.g. by spreading rumours, or using mockery or insults towards rulers. Although these forms of dissent could have a large impact in the city, they will not concern us here as long as they were not the result of some organised form of political action. See for these forms of protest J. Dumolyn, J. Haemers, H.R. Oliva Herrer and V. Challet (eds.), *The voices of the people in late medieval Europe*.

people seemed to take up weapons in urban political conflicts is often considered ‘remarkable’, or a ‘paradox’, particularly considering the availability, and popularity, of peaceful channels of negotiation, such as petitioning, pursuing lawsuits, and different forms of consultation.²⁷

The occurrence of armed assemblies and (physically) violent protest in late medieval urban politics has been treated and analysed in a number of ways, but not usually as a precondition for successful political action. Often, it is analysed as part of repertoires or traditions of collective action, in the manner established by Charles Tilly, looking at the precise forms in which dissent was expressed, during one event or over a longer period of time, and the orchestrated or symbolic character of the violence used.²⁸ Violence is also viewed as a ‘last resort’ and therefore as a sign of the level of discontent or even desperation on the side of the protesters. Likewise, it is considered in the context of existing legal systems, norms, and values, paying attention to its legitimation in the face of repression.²⁹ These are all relevant ways of studying political violence. Nevertheless, integral to all of these approaches is the notion that the use of arms in political conflicts was extraordinary, and that it was, in short, an anomaly in the way urban politics functioned normally, or should have functioned. In this respect, modern historians seem influenced not only by modern circumstances, but also by the powerful late medieval discourse of peace and order which was advocated, amongst others, by the craft guilds themselves.

The popularity of viewing politics as bargaining is telling in this respect. In this view, bargaining and negotiating are supposed to be the rule, and violent encounters to be the opposite, the exception. It has been stated, for instance, that armed protests and revolts in late medieval Flemish cities were ‘lapses’ in the process of bargaining which needed to be solved so that the bargaining could resume.³⁰ There are many indications, however,

Communication and popular politics (Turnhout 2014), esp. the editors’ introduction, ‘Medieval voices and popular politics’, 1-12; J. Dumolyn and J. Haemers, “‘A bad chicken was brooding’: Subversive speech in late medieval Flanders’, *Past & Present* 214 (2012) 45-86.

27 Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’; Liddy and Haemers, ‘Popular politics’, 777, *passim*; Boone and Prak, ‘Rulers, patricians and burghers’, 102-103.

28 Tilly, *From mobilization*. Tilly has been most influential in Flemish historiography on late medieval revolts, see e.g., Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’; R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (Brugge 2005); J. Haemers, *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)* (Turnhout 2009). See also Hanagan, Moch and Te Brake, *Challenging authority*.

29 The legal aspects of revolt and violent political conflict have been a distinctive trait of German historiography. See e.g. R. Barth, *Argumentation und Selbstverständnis der Bürgeropposition in städtischen Auseinandersetzungen des Spätmittelalters* (Cologne 1974); B. Kannowski, *Bürgerkämpfe und Friedebriefe. Rechtliche Streitbeilegung in spätmittelalterlichen Städten* (Cologne 2001).

30 W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen*

that violence was considered an element of normal urban politics, and, moreover, that it was an essential part of the ongoing bargaining process within the city.³¹ Jelle Haemers described the ritual of the *wapeninge*, or call to arms, in Flemish urban politics. In this political tradition, which has analogies in the German practice of *Bannerlauf* (literally, ‘running with the banner’) and similar practices in Italy, armed artisans marched up to the city hall under the banner of their craft guild when they felt their rights had been violated.³² Standing armed on the central marketplace, they would threaten violence to support their demands, and would sometimes end up in fights with other guilds or with the city government.³³

Haemers has rightly characterised the *wapeninge* as ‘a symbolic sign to start negotiations about the rights of the guilds’.³⁴ The often symbolic character of the violence was directed precisely at the goal of opening up negotiations, not of closing them down. It is also clear that violence was fundamental to craft guilds’ acquisition of access to local governments in the first place. In the thirteenth and early fourteenth centuries, the ability of craft guilds to mobilise armed support and organise revolts of the citizenry, partly by taking over communal defence systems in their neighbourhoods, was arguably the most important factor in their political successes.³⁵

The culture of violence in urban politics becomes less of a paradox if we compare it to the culture of feuding in the politics of the surrounding countryside. Feud remained an important practice in the late Middle Ages in the Low Countries and Germany, and, with some regional variation, in other parts of Europe as well (although there one might prefer to speak of warfare instead of feuding).³⁶ Central to feud was the defence of rights and the purposeful use of violence as a reaction to violations thereof, within the boundaries set by custom and law.³⁷ The violence itself was in many respects meant not only to redefine the status quo and take (back) what was considered ‘right’, but also to

naar Nieuwe Tijden (1384-1506) (Brussels 1978); Haemers, ‘A victorious state’, 107-111.

31 Compare Lantschner, ‘Revolts and the political order’, 4, who stated in this context that revolts were ‘intensifications of existing processes of negotiation’.

32 Compare the custom to carry guild banners or flags during urban revolts in Germany and Italy: W. Ehbrecht, ‘Aufruhr’, in: *Lexikon des Mittelalters*, 12 vols. (Stuttgart [1977]-1999) I, cols. 1206-1207 [from *Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online*]; Cohn, *Lust of liberty*, 177-192.

33 J. Haemers, ‘A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts’, in: E. Lecuppre-Desjardin and A.-L. van Bruaene (eds), *Emotions in the Heart of the City (14th-16th Century)* (Turnhout 2005) 63-82; see also Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*, 102-144.

34 Haemers, ‘A moody community?’, 75.

35 Wyffels, *De oorsprong*, ch. 5.

36 Kaminsky, ‘The noble feud’; Netterstrøm and Poulsen, *Feud*; Hoppenbrouwers, ‘Bloedwraak en vete’; J. Firnhaber-Baker, ‘*Jura in medio*: The settlement of seigneurial disputes in later medieval Languedoc’, *French history* 26 (2012) 441-459, at 445-447.

37 Following the broad definition by Reinle, *Bauernfehden*, 61.

open up negotiations with the opposing party. It has been emphasised that feuds were usually conducted alongside, or as part of, legal procedures and diplomatic manoeuvres.³⁸

Although much of the scholarship has concentrated on aristocratic feuds in the countryside, this feuding culture was undeniably also present in medieval cities. Feuds that were at least partly about the division of power were for a long time the most common means of political competition between knightly families and patrician factions. Communes, guilds, and city governments were also involved in feuding outside the city collectively. The intramural political conflicts which concern us here, between craft guilds, city governments, or other groups of city dwellers, were very similar to ‘feuds’ or ‘wars’, too. The comparison has been made within the context of German citizens’ struggles (*Bürgerkämpfe*) ending in written peace settlements (*Friedebriefe*). In an analysis of the practice of *Friedebriefe*, Bernd Kannowski noted strong similarities between noble feuding and this type of inner-city conflict, although he did not equate the two because, as he argued, violent urban risings were usually grounded in the universally acknowledged right to rise against bad or illegal government (*Widerstandsrecht*) rather than in the right to feud (*Fehderecht*).³⁹ Patrick Lantschner, in turn, framed urban revolts within the general theory and practices of medieval warfare. I disagree with Lantschner, however, that rebels ‘imitated’ the practices of warfare of the surrounding countryside. Rather, they were fully engaged in these practices within the city.⁴⁰

It seems safe to state, therefore, that inhabitants of cities and the countryside shared a similar culture of violence in politics, performed through feuding, revolts, or through other forms of violent political action.⁴¹

In medieval politics, this culture of violence was instrumental first of all in deterring the opposing party and threatening it into complying with one’s demands. Showing off one’s moral strength and willingness to use violence, as well as being able to mobilise armed supporters, was just as important – or even more important – than the actual use of violence. That feuding was about deterrence as much as about fighting has been pointed out by Hillay Zmora, amongst others. Focusing on feuds between German

38 Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, esp. Netterstrøm, ‘Introduction’; see also, for late medieval Southern France, Firnhaber-Baker, ‘*Jura in medio*’.

39 Kannowski, *Bürgerkämpfe und Friedebriefe*. I would like to thank Professor Christine Reinle for drawing my attention to this study. See also Reinle, *Bauernfehden*, 40.

40 Lantschner, ‘Revolts and the political order’, 37-44.

41 Compare Reinle, *Bauernfehden*, 340: *Die Bereitschaft zum gewaltsamen Konfliktaustrag war ein Strukturmerkmal der spätmittelalterlichen wie der frühneuzeitlichen Gesellschaft. Sie war schichtenübergreifend gegeben und bildete die Grundlage für eine milieuübergreifende Akzeptanz von Fehdeführung*. See also Reinle’s discussion of feuds by commoners: Idem, ‘Peasant’s feuds in medieval Bavaria (fourteenth-fifteenth century)’, in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 161-174.

nobles and princes in the late Middle Ages, Zmora argued that to be successful in feuds – and, one might add, in politics in general – it was important not only that one win sufficient supporters and allies, but also that ‘one was prepared to feud and, crucially, was believed to be so’.⁴² Thus, being successful in feuding was closely related to one’s moral reputation and one’s ability to build and mobilise networks of friends and allies who would be prepared to support you with violence if needed. This was all the more important, because, as Zmora also noted, most feuds were conducted between parties who lived relatively close to each other and were largely dependent on the same social and political networks.

The same could be observed in the microcosms of late medieval cities. When we consider urban politics in this period in the light of a prevailing culture of violence, comparable to the mores and practices of feuding, the frequent occurrence of armed assemblies in the marketplace, the shouting of threatening cries, and, more in the background, the forging of alliances and coalitions in order to acquire more support, become more easily understandable. These phenomena were all signs to negotiate, or, in the case of groups outside the political establishment, they conveyed the message that they should be taken seriously as a negotiating partner. An important condition for political success – apart from actually having the means to challenge the existing balance of power – was that these symbolic performances needed to be in some way or another embedded in local customs, laws, and values concerning political violence.

Thus, instead of starting from a contraposition between peaceful popular politics, on the one hand, and violent revolt, on the other, it may be more useful to allow for quite a large grey zone in late medieval urban politics (varying according to local and regional customs), in which the use and threat of violence co-existed with non-violent political practices and were considered perfectly normal forms of political action.

Forms of political action groups

Turning to the groups that initiated political action and revolt in the city, it becomes clear that these were also centred on the organisation of violence. This does not only apply to clear-cut military organisations, such as neighbourhood militias,⁴³ ‘traditional’ feuding

42 H. Zmora, ‘The morals of feuding in late medieval Germany’, in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 147-160, esp. 158. See also C. Garnier, ‘Symbole der Konfliktführung im 14. Jahrhundert. Die Dortmunder Fehde von 1388/89’, *Westfälische Zeitschrift* 151/152 (2002) 23-46.

43 For example, in fifteenth-century Brussels: Van Uytven, ‘Plutokratie’, 377-380; and in Tournai:

groups based on strong mutual bonds of (quasi-) kinship, or their politically orientated counterparts: aristocratic factions with their armed and often liveried followings of relatives, helpers, and attendants which were long important to the political scene in medieval cities.⁴⁴ Organising violence was also central to the groups and coalitions that would challenge the rule of lords, aristocrats, and patricians in the city. These were the voluntary associations of the communes and the guilds, appearing from as early as the eleventh century onwards in both rural and urban contexts in Western Europe.⁴⁵

The political cooperation in communes and guilds was based on an oath-bound association (*coniuratio*), creating horizontal bonds of brotherhood (*fraternitas*) between the members. The aim of the oath was to secure mutual protection and support (*mutuum auxilium*, *Schutz und Hilfe*, etc.).⁴⁶ The oath was not only meant to create a union of ‘brothers’, based on internal peace, consensus, and shared values and goals. It also had much to do with defining the group against the outside world and with providing military aid and physical protection to each other in case of resistance to the group’s initiatives.

The violent character of this form of political association was emphasised by Otto Oexle, an expert on the origins and development of the *coniuratio*. Oexle found that the organisation of violence was a fundamental element in the creation of oath-bound associations from the start. The peasants in Normandy who formed a *coniuratio* against some regional lords around the year 1000, did so with the explicit aim of organising armed resistance against aristocratic violence, and the fraternity of the *Capuciati*, a broad-based coalition of peasants, towns, and nobles in southern France that aimed to restore peace in the region, crushed a mercenary army in 1183, based on the principle ‘mutual aid against all’ (*mutuum auxilium contra omnes*). The early communes in the eleventh and twelfth centuries were likewise set on pursuing their goals of peace and liberty violently, if needed. Of course, in the eyes of contemporary power holders – lords, nobles, and clerics – these initiatives were contradictory and bad: ‘they pretended to bring peace, but

Lantschner, ‘Revolts and the political order’, 14-16, 26.

44 Their practices and culture of violence have been studied extensively, see e.g. for Ghent, F. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302* (Antwerp 1938); for Florence, C. Lansing, *The Florentine magnates: Lineage and faction in a medieval commune* (Princeton, NJ 1991).

45 O.G. Oexle, ‘Die Kultur der Rebellion. Schwureinung und Verschwörung im früh- und hochmittelalterlichen Okzident’, in: M.T. Fögen (ed.), *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion* (Frankfurt am Main 1995) 119-137; Idem, ‘Gilde und Kommune. Über die Entstehung von “Einung” und “Gemeinde” als Grundformen des Zusammenlebens in Europa’, in: P. Blickle (ed.), *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (Munich 1996) 75-97; Blickle, *Kommunalismus*; Reynolds, *Kingdoms and communities*.

46 The definition and following discussion based on Oexle, ‘Die Kultur der Rebellion’.

in reality they exerted violence'.⁴⁷ These associations were characterised by the way in which the members worked and took decisions together. Based on the principle of equality, they would regularly hold assemblies and choose their leaders, who thus headed the group by means of delegation.

As Oexle argued, the appearance of the sworn association (*coniuratio*) constituted a foundation for the 'culture of [popular] rebellion' in the medieval West.⁴⁸ Indeed, this form of political collaboration typically started as an initiative outside the political establishment and within an often hostile world, though there are also cases in which communes managed to be integrated rather peacefully in the existing political structures through privileges from their overlords.⁴⁹

As we know, communes gradually became established government institutions in their own right, and guilds – originally merchant guilds, but later also craft guilds – partly too. Even so, the voluntary association of the *coniuratio* appears to have remained the basic form for political action and resistance in the city during the later Middle Ages, as Wilfried Ehbrecht and others have noted.⁵⁰ City records and other contemporary sources dating from the fourteenth and fifteenth centuries convey this by referring to political groups behind tumults or revolts in the city in terms indicating a voluntary association, such as *coniuratio*, *conspiratio/Verschwörung*, *eninge*, *confederacions*, *alliances*. Such initiatives within the city were in principle considered illegal by the local authorities because they implied an infringement on the internal peace and unity of the community. Alternatively, the formation of associations appears from terms referring to groups holding (illegal) meetings (*assemblée*, *vergaderinge*, etc.).⁵¹ Similar associations seem to have formed the basis of very small groups of protesters as well. City council records in Utrecht from the 1360s, for instance, make note of trials of groups of artisans, consisting of a few men only, who had tried in vain to take up arms against local authorities. They were sentenced above all for making a 'unity' (*eninge*) among themselves, within their

47 According to a twelfth-century French chronicle, referred to by Oexle: Ibidem, 135: *Sie geben vor, Frieden schaffen zu wollen, in Wahrheit aber üben sie Gewalt*.

48 Ibidem, 136.

49 Watts, *The making of polities*, 98-109; J. Dumolyn and J. Haemers, 'Reclaiming the common sphere of the city. The revival of the Bruges commune in the late thirteenth century', in: J.-P. Genet (ed.), *La légitimité implicite*, 2 vols. (Paris 2015) II, 161-188, at 164-169.

50 Ehbrecht, 'Aufruhr'; see also Watts, *The making of polities*, 107, who speaks of 'a host of other associations modelled along similar lines' (as the commune, consulate or guild); and J. Dumolyn, 'The vengeance of the commune: Sign systems of popular politics in medieval Bruges', in: H.R. Oliva Herrero, V. Challet, J. Dumolyn and M.A. Carmona Ruiz (eds.), *La comunidad medieval como esfera pública* (Sevilla 2014) 251-289.

51 Braekevelt et al., 'The politics of factional conflict', 18; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 254; Dumolyn, 'The vengeance of the commune', 251, 264. Compare, for Italian cities, Hyde, 'Contemporary views'.

guilds, indicating probably the formation of an oath-bound association, for the purpose of mutual protection and support.⁵²

In many cases, we lack explicit information about the way political protesters united precisely and what form(s) of collaboration and support was promised or understood between them before undertaking action. Usually, we have to rely on what authorities chose to say about them. In some instances, however, there is more information available. In the city of Regensburg in Germany, there is evidence about a *coniuratio* that formed the basis of political collaboration between an aristocratic family from the surrounding countryside, the Auer family, and 37 citizens of Regensburg in 1330. The *coniuratio* later grew to include about 200 citizens. In this association, they swore to provide each other protection and support (*Schutz und Hilfe*) and also to uphold the alliance that they had concluded with several craft guilds in the city. The primary goal of the *coniuratio* was to hold the council accountable for their financial management. A violent tumult ensued, of which one of the results was to get craft guilds more involved in local government for the time being.⁵³ Another example is the classic *Bannerlauf* in Bremen, which took place in 1365. The protesters' group in this city was known as the Great Company (*Grande Cumpanie*), a clear indication of its military set-up; this was also an oath-bound association that was sworn in this case by a socially diverse group of citizens who united against policies of the city council.⁵⁴

To summarise, there are many indications that political action groups in medieval cities were fundamentally constructed as associations capable of mobilising armed support, of providing physical protection, and of actually using violence if needed. The (threat of) violence that ensued from the formation of these groups, may be considered a normal part of the ongoing bargaining process in these cities. This urban political culture of violence formed part of a more general feuding culture, although the differences between noble feuding and urban political conflicts should not be ignored. At the same time, the political necessity to organise violence effectively put a heavy strain on the collective associations striving for political goals. The challenges for protesters to unite and organise themselves successfully in this way could only be solved in a limited number of cases. And these challenges became more demanding as time went by.

52 HUA, SA 227, f. 23 and 27v; compare also Muller, *Rechtsbronnen* I, 42, where members of the butchers' guild of Utrecht are forbidden to form 'unities' among them without the city council's consent.

53 K. Bosl, *Die Sozialstruktur der mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg. Die Entwicklung ihres Bürgertums vom 9.-14. Jahrhundert* (Munich 1966) 86-87.

54 Ehbrecht, 'Aufruhr'; H. Schwarzwälder, "'Bannerlauf" und "Verrat" in Bremen, 1365-1366', *Bremisches Jahrbuch* 53 (1975) 43-90.

Urban developments in the later Middle Ages

The difficulties involved in organising violence and the increasing pressures put on late medieval urban protesters are well illustrated by a conflict that took place in Utrecht in 1346. In the autumn of 1346, the city of Utrecht was in a great uproar when first an armed protest against the city council and then a large-scale battle took place. It was the first time that Utrecht had experienced such political trouble within its community since the city's craft guilds had gained political recognition in 1304. The conflict, which could be characterised as a combination of elite faction struggle and popular movement, erupted between two alliances: on one side, the bishop of Utrecht with his troops, the city council, and at least one craft guild (the furriers) which appeared with its banner unfurled, and on the other, a large, diverse group of citizens from different guilds, amongst others butchers, tanners, and blacksmiths.

When the two sides met in battle, on 22 November, the bishop's coalition won decisively. Some protesters were executed in the aftermath, while others were exiled for 100 years. The collective sentence of exile was pronounced publicly by the bishop, in close consultation with the city council.⁵⁵ The document named eight citizens and their 'collaborators' (*medewerkers*), who, in the words of the sentence, had been assisting those eight on the day of the battle and who fled the city with them afterwards. According to the text, they had not only left or 'cleared' (*ontrumet*) the city, but also 'cleared' their guilds.⁵⁶ In what followed, the names of the collaborators, nearly 100 men in total, were listed in the order of the guilds they had belonged to before they became involved in the action.

A further step was taken two weeks later: the bishop (as lord of the city), the city council, and the remaining guild community took a fundamental decision on the exact conditions for lawful violent resistance against the city government. These conditions were articulated negatively, so that anyone who resisted with violence against decisions of the city council was to be executed. However, there were a number of conditions: that the city council had been installed by the guilds and was sitting in the city hall at the time of the decision, that the case in question fell within the council's competence, and that

55 Muller, *Rechtsbronnen* I, 57-65, esp. 60-62 (sentence dated 4 December 1346); an extensive narration of the second confrontation, including a description of the executions (which have not been registered otherwise), is supplied by an anonymous editor of the well-known *Nederlandse Beke* chronicle, amongst others in The Hague, KB 71 F 30, f. 86v-87r; see also Smithuis, '1346'; Struick, *Utrecht*, 76-77.

56 Muller, *Rechtsbronnen* I, 60-61.

their decision had been taken in the interest of the city.⁵⁷ The resolution continued by stating that, in case of such unlawful resistance, the city council could demand bystanders physically to ‘protect the council and strengthen the law’, and if any of the protesters got wounded or killed in the process, the council’s helpers would not be punished harshly.⁵⁸

This example from Utrecht in 1346 is indicative of a number of developments that were common to many late medieval cities, including those where craft guilds had not become part of the local government. There were three developments, in particular, which affected the conditions for political action and revolt. The first development was the swift expansion of law-making and judicial powers concentrated in the hands of local city councils and benches of aldermen, so that these were soon able to decide over the life and death of most of the city dwellers without much interference by other powers. This was a development that was shared by many cities in late medieval Europe, and certainly by the bigger ones in the Low Countries and Germany.⁵⁹ Part and parcel of this development was a more repressive attitude towards dissent and violence in general, which increasingly became matters of criminal justice and law enforcement. This negative attitude ensured that political dissent and protest were also framed more readily as rebellion and disobedience towards the authorities.⁶⁰

The 1346 resolution from Utrecht reflects this development in that it criminalised armed resistance against the city council, threatening offenders with no less than capital punishment, unless some general and probably highly debatable conditions about the lawfulness of the council’s government had been met. Moreover, it provided the council with a licence to react immediately with violence itself. This obviously made the existing traditions concerning political protest more risky for action groups, and even for acknowledged corporations within the city, such as the guilds. The butchers’ guild in

57 Ibidem, 64: (...) *oft gheviel dat die raet van Utrecht, die ware inder tijd ende opt huys zaten van der meenre ghilden weggen, enigherhande zaken overdroeghen om der stat orbaer, welke zaken den rade voerseyt gheboerden te berechten na der ghewoente der stat van Utrecht, so wi hem daer ieghens versette dat mit ghewelt te keren, dat soude men rechten aen sijn lijf. (...)*

58 *Ende waer oec yemant daer bi, die daer toe gheeyset worde om den raet te bescermen ende om dat recht te starken, ende daer vechtende worde ende daer yemant quetsede of doet sloeghe van den ghenen die hem ieghens den raet versetten, daer en soude hi sijn lijf noch die stat van Utrecht nyet om verboren.* Compare the custom of German city councils to defend their position with armed helpers or ‘friends’, mirroring the political action by their opponents: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 254.

59 Watts, *The making of polities*, 213-215; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 327-329. For Utrecht, Muller, *Rechtsbronnen*, 3.

60 Compare the central notion of authority and obedience that was emphasised by German city governments from the fifteenth century onwards: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 333-340; see also J. Watts, ‘Public or plebs: The changing meaning of the commons, 1381-1549’, in: H. Pryce and J. Watts (eds.), *Power and Identity in the Middle Ages: Essays in Memory of Rees Davies* (Oxford 2007) 242-260.

Utrecht, which had gained access to the city government with the other craft guilds in 1304, was the first guild in Utrecht to be affected by the changed atmosphere regarding political protest and violence. Its members were put under stricter control by the city council, forbidding them to ‘unite’ without the council’s approval and to meet outside the meat hall.⁶¹ The guild was eventually abolished by the city council in 1433 on the grounds of the butchers’ unceasing habit of meeting frequently in their guild hall and in the central marketplace, and of rushing out and starting fights, in performances that were probably similar to the *wapeninge* of craft guilds in Flemish cities.⁶²

Second, the increasing level of law enforcement and intolerance was not only a matter of acquiring more effective means of government but also the result of a process of consensus building within the citizenry, especially within the ruling group. In cities with political guilds, in particular, this ruling group was not only involved in local government but often had great influence within the craft organisations, as well. A new ruling elite slowly emerged in these cities, which strove on the whole for consensus and the conservation of acquired rights in both corporate organisation and city government.⁶³ One result of this development was a growing social and political gap in many guilds between guild management and common guild members, as well as between politically successful guilds and ‘minor’ guilds.⁶⁴ Generally speaking, guild leaders who acted as members of government, and who possibly also belonged to the ruling elite, were less able or willing to serve as representatives for protest initiatives arising from their own guilds. These developments meant that political craft guilds typically became less apt to act as vehicles for political protest and dissent, unless the protest concerned the interests of the guild as a whole (as an institution). In fifteenth-century Flanders, for example, a new ‘guild discourse’ of middle-class (master) artisans, organised in the established craft guilds, was voiced in literary works by members of the chambers of rhetoric (*rederijkerskamers*). Instead of political action, these authors recommended that artisans and lower-class workers in the city practise silence, endurance, and obedience to authorities.⁶⁵

61 Muller, *Rechtsbronnen* I, 42-43 (undated resolution).

62 Overvoorde and Joosting, *Gilden* I, 89-92. In other cities, butchers and butchers’ guilds were also relatively active in inner-city conflicts and revolts: see D. Nicholas, *The later medieval city, 1300-1500* (London 1997) 134, 139-140.

63 This process has been labelled in different regions as the advance of pacification politics, consociationalism, or consensus politics: see Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen*, 158-160, *passim*; Boone and Prak, ‘Rulers, patricians and burghers’, 106; Najemy, *History of Florence*, 182-187; Schreiner and Meier, *Stadregiment und Bürgerfreiheit*; compare Van Uytven, ‘Plutokratie’; Dumolyn and Haemers, ‘Patterns’, 379-380; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 769-772.

64 This mechanism is elucidated brilliantly in Najemy, *Corporatism and consensus*, 9-14, *passim*.

65 J. Dumolyn and J. Haemers, “‘Let each man carry on with his trade and remain silent’”. Middle-class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries’, *Cultural and social*

At the same time, the grounds for political protest did not disappear as craft guilds and artisan interests became part of local political establishments. A third and final development was the evolution of new cleavages within the community which did not necessarily correspond to corporate divisions of interests. To the contrary, they were more likely to disrupt the guild community from within. This is illustrated by the fact that protesters in many late medieval urban revolts, such as in Utrecht in 1346, cannot easily be identified with one or a few guilds, but often came from a wider range of guilds and backgrounds.⁶⁶ For this reason, researchers of revolts in German cities have come to prefer to speak in more encompassing terms like *Bürgerkämpfe* (citizen conflicts) and *innerstädtische Auseinandersetzungen* (intramural clashes) as opposed to the *Zunftkämpfe* (guild conflicts) favoured by older historiography, which tended to ignore the complex divisions of interests and to reduce conflicts to a simple contraposition of craft guilds versus patrician government.⁶⁷ In Ghent, too, historians have found that cleavages that arose within the corporate community along socio-economic lines and divided (sub)elites from a ‘proletarian basis’, became increasingly important in the fifteenth century.⁶⁸ As a result of the developments mentioned above, political protest in the later Middle Ages was more likely due to other divisions of power and interest: between city government and ordinary citizens, between consensus and popular politics, between ruling elite and commoners, or between rich and poor.⁶⁹ And more often than not, the craft organisations were on the side of the status-quo.

Conclusion: elite leadership of popular movements

What did these developments mean for the organisation of political action? Again, the case of Utrecht in the middle of the fourteenth century may serve as an example.

-
- history* 10 (2013) 169-189. The quotation in the title is derived from the title of an anonymous poem which survived in a sixteenth-century collection (*Elc doe sijn neringhe ende swijch al stille*).
- 66 See e.g. Lantschner, ‘Revolts and the political order’, 10-11, *passim*, who, instead of speaking of ‘guilds’ or other established entities within the city, which often were not politically united, prefers to think in terms of an unorderedly framework of ‘units of varying degrees of consolidation’ within an essentially ‘polycentric political order’ which would enter into ad hoc coalitions on the eve of revolt.
- 67 Following the influential arguments of K. Czok, see esp. K. Czok, ‘Die Bürgerkämpfe in Süd- und Westdeutschland im 14. Jahrhundert’, *Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte* 12/13 (1966/1967) 40-72; Idem, ‘Zunftkämpfe’. See also Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen*; Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 254-260.
- 68 J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Kortrijk-Heule 2004) 109-118.
- 69 Compare Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 412-414; Cohn, ‘Authority and popular resistance’.

According to the verdict after the battle in November 1346, those who had taken up arms against the city council had left their guilds and followed eight citizens in battle, and in exile.⁷⁰ In this case, leaving their guilds was probably not a voluntary act, but, in practice, it may have been the only choice they had. Small groups of guild members with dissenting views could have little hope of getting their guild leaders to defend their interests and march up to the city hall together with their guild brothers under the guild's banner. Or maybe they refused to march up with their guild to defend a cause that was not theirs, which could have been seen as a rebellious act in itself. In any case, they had to find other associations for cooperation, protection, and support. The actual arrangements and coalitions that resulted from this process may have been diverse and were often not successful. In general, however, the new challenges tended to encourage a leading role for elite figures – whether they were in- or outsiders to local government – who could attract a range of collectivities in the community ready for political action.

The advantages of elite leadership, or of close collaboration with elite leaders, were multiple. First of all, they were able to offer effective protection, support, and practical military leadership during a protest action, especially if they were knights versed in warfare. They could also provide arms and suitable clothing to those who did not have any (mainly lower class participants, as guild members and burghers usually had their own military equipment). In addition, with the help of their networks, they could continue to offer support and protection afterwards, in the event that the group lost and had to flee or was exiled.

Elite members, especially if they were settled in the countryside, but also when they came from high-standing local families, were more likely to escape the city's justice. Moreover, they were in an excellent position to conduct or even command negotiations for the group as a whole. These negotiations could not only concern the political goals of the protesters, but also practical questions regarding their legal rights, their positions, properties and families. Again, high connections within the regional nobility and at princely courts could help tip the power balance just enough in the advantage of the protesters, especially if the city had powerful enemies. In many cities, from Italy to Germany and the Low Countries, the fate of exiled rebels often became closely linked to regional and even international politics.⁷¹ Of course, the risk remained that the elite

70 The order of events does not appear clearly from the source text: did the act of following the eight 'commanders' on the day of battle automatically mean that they left their guilds, in the eyes of the guilds and the city council? Or did the collaborators consciously leave their guilds behind in order to join the protest group?

71 C. Shaw, *The politics of exile in Renaissance Italy* (Cambridge 2000).

participants would 'betray' the cause(s) of the rest of the group and attend their own concerns first.⁷² However, this risk did probably not outweigh the perceived advantages of working together on the eve of revolt.

How should we define this type of collaboration? It was essentially a contractual relationship, pragmatic in nature. Nevertheless, it may also have created some form of subordination and dependence in the shorter or longer run. In the case of coalitions between relatively well-organised political groups (e.g. guilds) and elite factions, there was less dependency and rather a purely political and military, strategic collaboration. As in the case of the Auer revolt in Regensburg, the bond may have been that of an oath-bound association or a formal alliance.⁷³ In the case of small, relatively powerless urban groups seeking protection and mediation, however, the relationship may well have been one of clientelism from the start. In some studies, part of the networks of dependency around elite faction leaders have been unravelled through the prosopographic method.⁷⁴

The main point to be made here, is that the incentive to collaborate with elite leaders arose from the need to join or create action groups that were able to organise violence in such a way that it could be used effectively and with as few risks as possible for the participants. The relationship between (groups of) commoners and elite members did not, therefore, necessarily stem from pre-existing ties of social or economic dependence, although a combination of political and social motives to follow an elite leader was of course possible as well.

We may conclude that a focus on the practical conditions for political organisation in the late Middle Ages, and on the central role that violence played in political action in general, makes it much easier to account for elite leadership in late medieval urban revolts, even if it seems paradoxical at first. To collaborate with, or even submit to, leaders from outside their own groups and interests could be a perfectly reasonable choice for politically conscious groups of citizens and craft guild members. It was an option that was likely to become more popular as craft organisations and urban governments in cities with craft guild participation typically became less open to bottom-up initiatives and more repressive towards political dissent.

In a schematic version of urban political development, three consecutive basic forms of political action and revolt could perhaps be discerned: first, the patrician feuding

72 Braekevelt et al., 'The politics of factional conflict', 28; Cohn, *Lust of liberty*, 127-128.

73 Bosl, *Die Sozialstruktur*, 86-87.

74 For example, Haemers, *De Gentse opstand*; Idem, 'Factionalism'; J.F. Padgett and C.K. Ansell, 'Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434', *American journal of sociology* 98 (1993) 1259-1319; D.V. Kent, *The rise of the Medici. Faction in Florence, 1426-1434* (Oxford 1978).

group or faction; second, the craft organisations; and third, diverse groups of craft guilds, artisans, and/or workers acting under shared or exclusive elite leadership. In reality, of course, these options overlapped and existed side by side, according to circumstances. What seems most remarkable, however, is that the leadership by elite members, even if it was a practical choice in the beginning, may in the end have had the opposite result of what the protest groups, struggling against consensus and oligarchy, stood for: the growth of ties of dependence and clientelism in the city.

Chapter 5

Urban politics and violence

Abstract

This contribution examines the function and use of violence by factions in the late-medieval city of Utrecht. In contrast to the existing perception that the power base of these groups consisted mainly of armed followers within the city, recruited on the basis of kinship, social networking, and patronage, this investigation into the violent outbreaks that occurred between 1400 and 1430 shows a slightly different picture. Firstly, faction leaders, whether operating from within the city or from outside (as exiles), were capable of organising a fairly high level of private violence in order to remove the reigning faction from power. Secondly, those who participated in violent coups not only consisted of Utrecht residents, but also, and frequently, of non-residents. Although it is difficult to determine the exact numbers and nature of these followings, it can be established that participants were recruited on the basis of existing bonds with the faction leaders (with a role perhaps also for tenants on country estates), personal or collective grievances (e.g. within the guilds), or, not surprisingly, for financial reward. The readiness to use violence for political ends fits the violent feuding culture shared by different levels of society in large parts of Europe, but mainly within the aristocracy. It is argued that a comparison with feuding groups, factions, and armed retinues elsewhere might allow a better understanding of the composition and functioning of the late medieval factions in Utrecht and the Low Countries as a whole.

This chapter was published as: J. Smithuis, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 241-253.

Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad.

Utrecht, 1400-1430

In veel laatmiddeleeuwse steden streden groepen met elkaar om de politieke macht. Machtswisselingen gingen vaak gepaard met geweld en straatgevechten. Ging het hier om 'volksopstanden' of om door de leiders zorgvuldig geplande militaire operaties?

De meeste wat grotere steden in de Nederlanden kenden in de late middeleeuwen het fenomeen van gewelddadige machtsgrepen door politieke groeperingen. Deze zijn onder de noemer van 'stedelijke factiestrijd' gebracht, ter onderscheiding van de 'landelijk' (op het niveau van het vorstendom) gevoerde 'partijstrijd'. Inmiddels weet men dat beide conflicttypen door elkaar liepen doordat stedelijke facties en edelen in de regio samenwerkten om bepaalde doelen te bereiken, zoals een hun welgezend landsbestuur.¹ Ook in de bisschopsstad Utrecht vonden regelmatig gewelddadige wisselingen van de macht plaats. De strijdende groepen werden genoemd naar leidende families in de stad, zoals de 'Lichtenbergers' of de 'Gunterlingen'. Het doel was steeds hetzelfde: beheersing van het stadsbestuur door de eigen groep, met uitsluiting van de tegenpartij. De verbinding naar het landelijke toneel lag hier nog meer voor de hand dan elders. Utrecht was het centrum van zowel vorstelijke als kerkelijke instellingen en de stad speelde een dominante rol in de politiek van het Nedersticht (ongeveer de huidige provincie Utrecht). Bezetting van sleutelposities in het Utrechtse stadsbestuur bracht dus ook regionaal politiek gewicht met zich mee, wat kan verklaren waarom zo regelmatig naar het gedurfde middel van de coup werd gegrepen: in de periode van 1300 tot 1500 vond bijna elke 15 jaar wel een machtswisseling (of twee kort na elkaar) plaats.²

Een geslaagde machtswisseling betekende dat de Utrechtse stadsraad, bestaande uit raadsleden, schepenen en oudermannen van de gilden³, in haar beleid werd 'bijgestuurd' door gerichte manipulatie van binnen- en/of buitenaf. Dit hield in dat de door de nieuwe machthebbers gemanipuleerde raad in de loop van dagen, weken of maanden, politieke tegenstanders ging uitsluiten van de macht door verbanning,

¹ Meest recent: Ter Braake, 'Parties and factions'; Haemers, *For the common good*.

² Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt'; Struick, *Utrecht*, h. 3 en 4; Burgers, 'Tussen burgerij en adel'.

³ De regeringsvorm waarin de gilden politieke medezeggenschap hadden, in Utrecht sinds 1304, was tamelijk uniek in de Noordelijke Nederlanden, maar kwam ook voor in de Vlaamse steden. Prak, 'Corporate politics'; Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, clx-cciii.

ontburgering, uitzetting uit de raad of andere maatregelen. Hier werd dus de strafrechtelijke bevoegdheid van de raad ingezet voor politieke doeleinden. Een deel van de tegenstanders werd al op de dag van de machtsgreep met geweld verdreven of nam zelf de wijk (zij waren ‘uitgezet’ of ‘geruimd’ naar middeleeuws taalgebruik). De opgevallen plaatsen in de raad werden vervolgens onbezet gelaten of opgevuld met wat waarschijnlijk partijgangers waren. Ondanks het feit dat het Utrechtse stadsbestuur jaarlijks opnieuw gekozen werd (via een getrappt systeem van loting en verkiezing vanuit de gilden), hoopte men dus via harde straffen tegenstanders uit te sluiten van deelname aan het politieke proces, in elk geval tijdelijk en soms voorgoed.⁴

Uit zowel de vonnissen als verhalende bronnen blijkt dat geweld en bewapening in de machtswisselingen doorgaans een bepalende rol speelden. Of het dan daadwerkelijk om geweld ging, of alleen om de dreiging of het machtsvertoon ermee, is uit de bronnen niet altijd op te maken. Duidelijk is wel dat bij een aantal coups doden en gewonden vielen. Regelmatig ook gingen ze gepaard met plunderingen door lieden die uit de chaos een slaatje dachten te kunnen slaan. De vraag is nu in hoeverre de Utrechtse factieleiders bij hun machtsgrepen uitsluitend rekenden op loyale, wapendragende aanhangers onder de Utrechtse bevolking of dat zij in staat waren tot meer grootschalige militaire operaties met bijvoorbeeld de inzet van huurlingen. Hoewel beide scenario's elkaar niet hoeven uit te sluiten, is er een groot verschil in benadering. Ze vergden niet alleen een uiteenlopende manier van voorbereiding, logistieke organisatie en financiële armslag, maar stelden ook heel andere eisen aan de persoonlijke betrokkenheid of motivatie van de deelnemers. Daarnaast veronderstelt het ‘militaire’ scenario dat burgers op de een of andere manier de mogelijkheid hadden om hun eigen milities op te bouwen, zoals machtige edelen dat soms deden. Op zijn beurt roept dit de vraag op in hoeverre dergelijke vormen van private oorlogvoering een geaccepteerd verschijnsel waren in de laatmiddeleeuwse samenleving.

In de geschiedschrijving overheerst de voorstelling dat machtsstrijd in de stad vooral een zaak was tussen stedelijke bevolkingsgroepen, die dus ook vanuit interne factoren en motivaties dient te worden verklaard. Hoofdrolspelers zijn in die visie altijd families uit de stedelijke elite die zich via vormen van patronage of andere afhankelijkheidsrelaties verzekerden van (gewapende) steun van mensen uit de lagere klassen of probeerden mee te liften op hetzij bestaande sociaaleconomische onrust hetzij op bepaalde politiek-ideologische tegenstellingen. Utrecht vormt op dit beeld geen uitzondering. Aanvankelijk werd de factiestrijd in Utrecht gezien als een institutionele strijd tussen raad en schepenbank. Dit inzicht is verlaten toen duidelijk werd dat er in de

⁴ Cf. Berents, *Misdaad*, 105-106.

late middeleeuwen geen grote tegenstelling tussen raad en schepenen bestond.⁵ Het beeld van de facties werd vervolgens bijgesteld aan de hand van literatuur over Italiaanse steden: men vermoedde nu dat de stedelijke groepen in Utrecht waren gebaseerd op verwantschap en andere banden van persoonlijke loyaliteit. Factiestrijd draaide in deze visie in eerste instantie om machtsconflicten tussen families (of geallieerde families) binnen de elite, waarbij de gilden fungeerden als een soort ‘derde groep’ waarvan de steun noodzakelijk was om een machtsgreep te laten slagen. De Utrechtse gilden zetten inderdaad hun steun aan facties strategisch in om meer inspraak in het bestuur van de stad te verwerven, wat hun van tijd tot tijd lukte.⁶ Of dit beeld van de Utrechtse facties klopt, is nog maar de vraag. Detailonderzoek naar de sociale achtergronden en netwerken van de Utrechtse facties zal daarover meer duidelijkheid kunnen geven.⁷

In deze bijdrage richt ik mij op de vier machtswisselingen en circa tien mislukte machtsgrepen die tussen 1400 en 1430 in of bij Utrecht plaatsvonden.⁸ Om deze beter te kunnen begrijpen is aansluiting gezocht bij het thema van ‘private oorlogvoering’ in de late middeleeuwen, dat wil zeggen al dan niet legale vormen van oorlogvoering door anderen dan landsheren of overheden. Voor andere delen van middeleeuws Europa, zoals het Duitse Rijk (de *Fehde*) en Engeland (*bastard feudalism*), bestaat over dit thema inmiddels een rijke literatuur, maar voor de Nederlanden is er nog weinig.⁹

Oorlog om Utrecht

De eerste decennia van de vijftiende eeuw werden in grote delen van de Noordelijke Nederlanden gemarkeerd door oorlogen en politieke twisten. De gewapende strijd om de macht in Utrecht kan dan ook niet los worden gezien van (inter)regionale ontwikkelingen

⁵ Muller, *Rechtsbronnen* IV, 7; Burgers, ‘Tussen burgerij en adel’, 28-31; Berents, *Misdaad*, 15-17.

⁶ Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 121-124, 162, 547; Struick, ‘Het bewind van de gilden’; Idem, *Utrecht*, 64, 91, 98, 100.

⁷ Dit is het onderwerp van mijn lopende promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden. Voor de methodologie vergelijk: Haemers, ‘Factionalism’.

⁸ Data (machtswisselingen met *): 11 juli 1413*, najaar/november 1414, maart 1415, 17 mei 1415*, 29 augustus 1415, najaar 1416, 27 maart 1425, 21 augustus 1425*, 29 oktober 1425, december 1425, 18 mei 1426*, 22 oktober 1426, 9 mei 1427, december 1427 (?), 9 april 1428. De bewoordingen in de stadsregisters (HUA, SA 13 en 16) laten niet altijd toe duidelijk te onderscheiden of er daadwerkelijk een poging tot machtsgreep is geweest, of alleen een plan of beschuldiging daartoe.

⁹ Samenvattend: Kaminsky, ‘The noble feud’; Netterstrøm and Poulsen, *Feud*. Zie voor Holland (dat overigens ook onderdeel uitmaakte van het Duitse Rijk): Glaudemans, *Om die wrake wille*, met name 33-65; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009) 401-418.

waarin Holland, Gelre en een serie vrije heerlijkheden in de grensgebieden tussen die vorstendommen een grote rol speelden.¹⁰ De eerste jaren (1401-1412) voerde de graaf van Holland oorlog tegen een van zijn voornaamste leenmannen, de heer van Arkel. Deze oorlog is mede in het licht te zien van de Hoekse en Kabeljauwse partijstrijd in Holland en Zeeland. De bisschop van Utrecht en het Utrechtse stadsbestuur (dat toen beheerst werd door de factie van de Lichtenbergers) kozen in deze oorlog de zijde van de graaf. Hun tegenstanders, door latere historici de ‘Lokhorsten’ gedoopt, verbonden zich met de hertog van Gelre en de heer van Arkel.¹¹ In juli 1413 wisten deze ‘Lokhorsten’, geholpen door ontevredenheid in de stad over de kosten van de oorlog, de Lichtenbergers uit Utrecht te verdrijven. Na twee mislukte machtsgrepen slaagden de Lichtenbergers er in mei 1415 in om de macht in Utrecht te heroveren. De daarop verbannen ‘Lokhorsten’ lukte het vervolgens tien jaar lang niet om terug te keren in de stad, ondanks herhaalde pogingen.

Intussen was het politieke toneel in de regio grondig veranderd door het overlijden van de Hollandse graaf Willem VI in 1417. Een strijd om de opvolging ontbrandde, waarin Willems jongere broer, de Kabeljauwsgezinde Jan van Beieren, het overwicht wist te krijgen op Jacoba van Beieren, Willems enige dochter. Haar lot was met Hoeksgezinde edelen en steden verbonden. In 1419 en 1420 verbond Jan van Beieren zich formeel met hertog Reinald IV van Gelre en een aantal edelen, en werd hij ruwaard (landsheer zonder de grafelijke titel) van Holland en Zeeland. Utrecht werd toen een belangrijk doelwit van de Hollands-Gelderse (Kabeljauwse) alliantie, omdat de stad Jacoba van Beieren militair had bijgestaan. Een tweejarige oorlog volgde, waarin de verbannen tegenstanders van de Lichtenbergers naast Hollandse en Gelderse troepen actief waren met roof- en strooptochten, zonder echter Utrecht zelf te kunnen naderen. Een verzoening met Holland kwam tot stand in 1422, maar niet met de ballingen, die nog op een succesvolle machtsgreep in Utrecht hoopten.¹²

Het overlijden van bisschop Frederik van Blankenheim in oktober 1423 maakte de situatie voor de Lichtenbergse machthebbers in Utrecht opnieuw hachelijk. De keuze van een nieuwe bisschop en landsheer, traditioneel het voorwerp van politiek gekonkel, raakte

¹⁰ Voor het hiernavolgende o.a.: M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990); Schmedding, *De regeering*, 91-105; M.P. van der Linden, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (+/- 1260-1490)* (Assen 1957) 80-90; Berents, *Misdaad*, 102-105.

¹¹ Dit in tegenstelling tot de Lichtenbergers, welke partijnaam wel in de contemporaine bronnen voorkomt, hoewel niet frequent.

¹² Schmedding, *De regeering*, 140-167; zie voor de Hollandse ontwikkelingen ook: Th. van Riemsdijk, *De opdracht van het ruwaardschap van Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië* (Amsterdam 1906).

onmiddellijk verbonden met de strijd om de macht in de stad en het Sticht. Dit leidde tot het zogenoemde Utrechtse schisma (1423-1449).¹³ De ene bisschopskandidaat, Rudolf van Diepholt, had daarin de voorkeur van de Lichtenbergse machthebbers in Utrecht en een meerderheid onder de Stichtse standen. Hij stond tegenover de kandidaten van achtereenvolgens Jan van Beieren (Walraven van Meurs) en, na Jans dood in 1425, zijn erfgenaam hertog Filips van Bourgondië (Zweder van Culemborg).¹⁴ Uiteindelijk werd Zweder van Culemborg in 1425 door de paus benoemd.

Zweders officiële intocht in Utrecht in augustus van dat jaar bracht een machtswisseling in de stad teweeg doordat een aantal ballingen met hem terugkwam. Opnieuw was het succes van korte duur, want de Lichtenbergers wisten minder dan een jaar later, in mei 1426, gewapend de macht te heroveren.¹⁵ Nadat Zweder van Culemborg was verdreven, werd de bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt, in afwachting van een kerkelijk proces in Rome, tot ruwaard van het Sticht benoemd door de standen. Het nu door Bourgondië geregeerde Holland en ook Gelre namen hiermee geen genoegen en de oorlog met Utrecht werd hervat. De Lichtenbergers wisten ook ditmaal stand te houden. Rudolf van Diepholt werd ten slotte in 1432 bisschop met de steun van Filips van Bourgondië, die vrede wilde in zijn landen. Het zou tot 1449 duren voor er weer een machtswisseling in Utrecht plaatsvond.

Uit dit korte overzicht blijkt dat gedurende een groot deel van de periode 1400-1430 in het Nedersticht en omstreken een toestand van oorlog heerste. Zo een bijna voortdurende staat van oorlog, hoewel vaak op kleine schaal gevoerd, wordt in de literatuur ook wel *guerre guerroyante* genoemd. Dit betekende niet dat er geen perioden van rust en vrede waren. De laatmiddeleeuwse oorlogvoering kenmerkte zich door korte campagnes te paard of te voet, in de vorm van belegeringen, raids en strooptochten. Dit had zowel te maken met de hoge kosten van huurlingen als met de afhankelijkheid van goede weersomstandigheden.¹⁶

De Utrechtse factiestrijd en de oolog van Utrecht met zijn ballingen lijken naadloos in dit beeld van de *guerre guerroyante* te passen. Om dat in te zien is het om te beginnen nodig om onderscheid te maken tussen een aantal aspecten van de gewapende

¹³ Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, 126-163; Smithuis, *Het Utrechtse schisma*.

¹⁴ Ibidem, 21-29.

¹⁵ Zoals o.a. beschreven door een anonieme Utrechtse tijdgenoot in het *Nederlandse Beke-Vervolg*: Bruch, *Croniken*, 390-391.

¹⁶ S. Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004); Waale, *Arkelse oorlog*, 148-150 en *passim*; cf. M. Prestwich, *Armies and warfare in the Middle Ages. The English experience* (New Haven/Londen 1996).

factiestrijd.¹⁷ Aan de ene kant was er het geweld van de zijde van de heersende factie, die zich de beschikbare publieke geweldsmiddelen zoveel mogelijk toe-eigende – nog los van het gerechtelijke geweld van doodstraffen en verbanningen ten aanzien van politieke tegenstanders. Het autonome stadsbestuur van Utrecht kon zelfstandig besluiten tot een oorlog¹⁸ en zorgde daarnaast voor de verdediging van de stad. Binnen de stad bestond er een waakdienst van burgers op de muren en bij de poorten. In tijden van politieke crisis en dreiging door ballingen vaardigde de stadsraad ordonnanties uit om de verdediging van de centrale Plaats en van de stadspoorten te versterken. Men gebruikte hiervoor, net als bij brand, de klokslag om mannelijke inwoners uit alle kwartieren op te roepen.¹⁹ Buiten de stad had de raad de beschikking over het stadsleger.²⁰

Het Utrechtse stadsleger bestond in de late middeleeuwen uit maximaal drie afdelingen of ‘bataljes’ die op basis van de gilde-indeling waren samengesteld. Hierbij sloot zich het vrijwillige, semi-professionele leger van de schutters aan, en de ten dienst geroepen burenen van de Utrechtse buitengerechten. De gildeleden gehoorzaamden hun oudermannen, terwijl het hele stadsleger onder bevel stond van enkele door de stad aangestelde hoofdmannen. In geval van nood kon ook de hele weerbare mannelijke bevolking worden opgeroepen. De gildeleden moesten in de regel voor hun eigen bewapening zorgen (in de vorm van een harnas of pantser en wapens). Ze kregen geen soldij en hadden ook geen aandeel in de buit. Hoewel stedelijke contingents elders meestal uit voetvolk bestonden, was er in Utrecht ook een paardendienst. Deze was voorbehouden aan de rijkere burgers die zich een rijdier konden veroorloven; zij konden ook een plaatsvervanger sturen.²¹ Indien nodig, vulde de stad het leger aan met huurlingen.²²

Aan de andere kant staat het geweld van de onderliggende factie. De private geweldsmiddelen die zij inzetten bij machtsgrepen in Utrecht, staan hier centraal. De verjaagde groep was zoals gezegd ook buiten de stad actief, door roof- en strooptochten die tijdens oorlogen vanuit bevriende kastelen, steden of landen ondernomen werden, of door deelname aan veldtochten van bondgenoten tegen Utrecht. Dit aspect van de factiestrijd, dat geheel buiten Utrecht werd gevoerd, laten we hier verder rusten. In het navolgende wordt verder ingegaan op de totstandkoming van de machtsgrepen in of aan

¹⁷ Met het politieke spel (patronage, netwerken, politieke manipulatie) dat uiteraard ook een essentieel onderdeel was van de machtsverwerving van een factie, houdt deze bijdrage zich niet bezig.

¹⁸ Bijvoorbeeld tijdens de Arkelse oorlog: Schmedding, *De regeering*, 93.

¹⁹ Voorbeelden: HUA, SA 16-5, f. 173v (1413); 16-6, f. 17v-18r (1414); 16-8, f. 60r (1426).

²⁰ Overvoorde en Joosting, *Gilden I*, cciv-ccx.

²¹ HUA, SA 16-7, f. 130r; 13-3, f. 129v-130r, 131r; 16-8, f. 69v, 81r, 122v; cf. Boffa, *Warfare*, 70-71.

²² Waale, *Arkelse oorlog*, 166, 171. De stadsregisters bieden van de inzet van huurlingen meerdere voorbeelden.

de poorten van Utrecht, op hun leiders en deelnemers, en op de vraag hoe hun gewapende inzet verworven werd.

De leiders en hun kring van getrouwen

De Utrechtse facties waren opgebouwd rond een kern van enkele leiders waaromheen zich (in concentrische cirkels van nabijheid) hun aanhang schaarde.²³ Deze kern vormde een niet altijd duidelijk afgebakende leidersclique. In de periode 1400-1430 ging het aan Lichtenbergse zijde in elk geval om Beernt Proys met twee van zijn zonen, om Jan en Jacob van Lichtenberg (de laatste was proost van het kapittel St-Pieter), Jan van Clarenborch, Wouter Grawert en heer Jan van Renesse van Rhijnauwen.²⁴ Tot de leiders van de andere factie behoorden in elk geval de drie broers van Lochorst: Herman, Gijsbrecht en Jacob, van wie Herman deken van het domkapittel was en Gijsbrecht kanunnik.²⁵ Zij waren de hele periode actief, grotendeels buiten Utrecht. In de crisis van 1413-1415 traden daarnaast Jan van den Spiegel, IJsbrand van der Aa en Gerrit en Jan van Damassche als leiders op.²⁶

Al deze factieleiders hadden met elkaar gemeen dat ze afkomstig waren uit de toplaag van de stedelijke en Nederstichtse elite. Hun families beschikten over grote stenen huizen in de stad en met enkele uitzonderingen ook over landgoederen met

²³ Cf. Boissevain, *Friends of friends*, 192-200; R.W. Nicholas, 'Factions: A comparative analysis', in: S.W. Schmidt e.a. (eds.), *Friends, followers, and factions. A reader in political clientelism* (Berkeley 1977) 55-73; Haemers, 'Factionalism', 1016-1017.

²⁴ C. van Donkersgoed, 'Beernt Proys (ca. 1355-1425), stadsbestuurder', in: J. Aalbers e.a. (eds.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, 5 dln. (Amsterdam/Utrecht 1994-1998) I, 137-140; L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, 2 dln. (Utrecht 2008) I, 120-124 (over Jacob van Lichtenberg). Jan van Clarenborch overleed in 1416, en Wouter Grawerts zonen waren in de crisis van 1425-1426 actief. De Gra(u)werts zouden echter in de jaren 1440 tegenstanders van de Lichtenbergers worden. Heer Jan van Renesse van Rhijnauwen was een edelman uit een van oorsprong Zeeuws geslacht waarvan een tak zich rond 1300 in Utrecht vestigde.

²⁵ P.C. Molhuysen e.a. (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 dln. (Amsterdam 1911-1937) II, k. 829-833; Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel en de kanunniken van Oudmunster te Utrecht, 1347-1528* (doctoraalscriptie UU 1983) 522-530, 784.

²⁶ Deze laatsten komen niet meer expliciet voor in de crisis van 1425-1426, maar dit hoeft niet te betekenen dat zij niet meer actief waren in hun factie. Gerrit van Damassche was in elk geval in 1434 nog een van de ballingen wiens goederen door de stad 'beheerd' werden (HUA, SA 641-2). In de vonnissen van 1426 komen ook andere namen voor, maar het is onduidelijk wie er toen evt. nog leidersrollen op zich namen. De theorie dat de factie 'Van Dorsschen' die van de 'Lokhorsten' tijdens het Utrechtse schisma vervangen zou hebben, is m.i. niet overtuigend: G.E.A.L. Rubens, *De Lichtenbergers en hun tegenstanders: Factiestrijd in Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie UU 1986) met name 32-36.

kastelen in het Nedersticht.²⁷ Zij kwamen voort uit oude families van ministerialen (oorspronkelijk onvrije dienstlieden van de bisschop), die bij gebrek aan oude adel de kweekvijver vormden van de Nederstichtse ridderschap. Sommige families (bijvoorbeeld Lichtenberg en Proys) hadden waarschijnlijk een burgerlijke achtergrond en verwierven later dienstgoed in het Nedersticht, terwijl andere families afkomstig waren van het omliggende platteland maar al vroeg het burgerschap van de stad verwierven (bijvoorbeeld Lochorst en Van der Aa). Een duidelijk onderscheid tussen ‘stadspatriciaat’ en ‘plattelandsadel’ bestond er dus niet in het Utrechtse.

In de veertiende eeuw begon zich evenwel onder de ministerialen een groep af te tekenen van ‘welgeboren’ of riddermatige dienstlieden, die onder andere de landsheerlijke functies van schout, kastelein en maarschalk gingen monopoliseren. Het feit dat een aantal factieleiders dergelijke functies vervulde, wijst dus op hun adellijke status, hoewel zij meestal geen knaap- of riddertitel droegen.²⁸ De meeste factieleiders verkozen hun machtsbasis in de stad uit te bouwen: op één Van der Aa en de Renesses na traden zij in deze periode niet op als leden van de ridderschap bij Statenvergaderingen, maar doorliepen zij een politieke carrière in Utrecht (voor de tegenstanders van de Lichtenbergers kwam deze carrière wel vroegtijdig ten einde).²⁹ Daarnaast probeerden zij voor hun telgen posities in de Utrechtse kapittels te verwerven, die naast prestige ook politieke invloed brachten. Het feit dat niet minder dan drie factieleiders, leden van de families van Lichtenberg en Lochorst, in deze periode tot de (hoge) kapittelgeestelijkheid behoorden, zegt in dit kader genoeg. Hoewel nog weinig onderzocht, vormden ook de kapittels gremia waarbinnen zich een deel van de Utrechtse factiestrijd afspeelde.³⁰

Bij de meeste machtsgrepen in Utrecht waren vermoedelijk de factieleiders niet in persoon aanwezig, vanwege de risico’s die aan deelname kleefden. Liever keerden ze in triomf terug naar de stad nadat een coup was geslaagd. Persoonlijke deelname is wel aantoonbaar bij de machtswisseling van 1413, waar domdeken Herman van Lochorst en zijn broer Gijsbrecht zelf (gewapend!) bij waren, en die van 1426, die geleid werd door heer Jan van Renesse van Rhijnauwen. Een belangrijk deel van hun rol zal zich achter de

²⁷ Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 313-373 en *passim*; Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden*; Van Vliet, ‘De stad van de burgers’.

²⁸ Bijvoorbeeld Jan van Clarenborch, Beernt Proys, diens zoon Jan Proys van Lichtenberch, Jacob van Lochorst, Jan van den Spiegel (waarschijnlijk de vader), Peter Grawert: zie o.a. HUA, Bisschoppen van Utrecht 25, *passim*; HUA, SA 672, f. 28v, 34r; cf. Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, 52.

²⁹ HUA, Bisschoppen van Utrecht 26, f. 190r; Van den Hoven van Genderen, *Kapittel-generaal*, 46-48, 93-94; jaarlijkse lijsten van de verdeling van stedelijke ambten zijn te vinden in de Raadsdagelijkse Boeken (HUA, SA 13).

³⁰ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de Kerk*, 341, 363-378.

schermen hebben afgespeeld, in het smeden van allianties met hoge heren en het verkrijgen van voldoende financiële middelen. Het is ook onduidelijk of zij tijdens perioden van ballingschap persoonlijk de leiding namen bij aanvallen of strooptochten buiten Utrecht. Aan militaire ervaring hoefde het de factieleiders zeker niet te ontbreken; een aantal is bijvoorbeeld aangesteld geweest als kastelein-maarschalk of hoofdman van het stadsleger.³¹

In het praktisch organiseren van machtsgrepen en aanslagen zullen de leiders echter ook gebouwd hebben op hun naaste medewerkers, hun ‘magen en vrienden’. In middeleeuwse bronnen is het belang van verwantschap voortdurend voelbaar. In zaken van bloedwraak was de ‘maagschap’ (formeel de bloedverwanten tot en met de vierde graad) automatisch betrokken. Politieke macht in het algemeen was eerder een zaak van de familie (*Hausmacht* op zijn Duits) dan van persoonlijke ambitie. Zoals elders werd dus de eerste kring rond factie- en partijleiders gevormd door hun verwanten, of wat de bronnen tautologisch ‘magen en vrienden’ noemen. Bij deze eerste kring hoorde ook het ‘huishouden’ of ‘dagelijks gezin’ van de factieleiders, dat wil zeggen hun inwonende familieleden en dienaren.³²

Naaste mannelijke verwanten werkten nauw samen binnen de leiderscliques. Het geval van Beernt Proys wijst er echter op dat niet alle naaste verwanten even actief hoefden te zijn en dat ook binnen deze kring vijandschap kon ontstaan. Van Beernt zijn negen kinderen bekend die we lang niet allemaal tegenkomen in verband met factietwisten. Bovendien nam één van hen, zoon Arend Proys, in april 1428 om verder onbekende redenen de wapens op tegen zijn verwanten. Dit verzet tegen zijn familie werd hem extra zwaar aangerekend en toen hij gepakt werd in 1429 kreeg hij dan ook de doodstraf.³³ Bij Beernt Proys liep de verwantschap met de Lichtenbergers via zijn tweede echtgenote Goede van Lichtenberg. Het belang van naaste verwantschap, met name de hulp die men onderling verplicht was te geven, werd onderkend door de Utrechtse stadsregering. Niet zelden werden kinderen, echtgenoten of in het algemeen ‘naaste magen’ van tegenstanders na een machtswisseling al dan niet preventief verwijderd uit de raad of de stad.³⁴

³¹ Aanstellingen tot hoofdman van het stadsleger, bijvoorbeeld: Waale, *Arkelse oorlog*, 253; HUA, SA 13-1, f. 54r-v; 16-4, f. 106v; 16-5, f. 160r; 16-8, f. 67r. Over gewapend optreden van de geestelijke gebroeders van Lochorst: Van den Hoven van Genderen, *Het kapittel*, 526-530.

³² Over de precieze inhoud en reikwijdte van deze begrippen in de Noordelijke Nederlanden is al het nodige geschreven, zonder dat er een duidelijke consensus is ontstaan. Bijvoorbeeld P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Over het gezin’, *Madoc* 10 (1996) 235-249; Brand, *Over macht*, 273-302.

³³ HUA, SA 16-8, f. 125r, 128r, 164r.

³⁴ Bruch, *Croniken*, 294; HUA, SA 16-6, f. 29r; 16-8, f. 180v.

Hoewel meer onderzoek nodig is, lijken de Utrechtse bronnen er op te wijzen dat verwantschap verder dan de tweede graad minder betekenis had in de facties. Dit is begrijpelijk als we bedenken dat men binnen de Utrechtse elite veelal onderling trouwde en dat (verre) (aan)verwanten dus ook in de facties tegenover elkaar moeten hebben gestaan.³⁵ Logisch is het dus om te veronderstellen dat de verbondenheid met een factieleider evenzeer op vriendschap of persoonlijke keuze gebaseerd was als op verwantschap. Hetzelfde gold *a fortiori* voor onderlinge relaties tussen factieleiders, waarbij ook zuiver strategische overwegingen een rol konden spelen.³⁶

De steun die deze naaste medewerkers gaven, nam de vorm aan van ‘raad en daad’. Zij speelden zowel in de voorbereiding en planning (als raadgever) als in de uitvoering van machtsgrepen (door gewapende deelname) een rol. Ook vrouwen stonden hun mannetje. Uit verschillende vonnissen blijkt dat echtgenotes en dochters heen en weer reisden tussen Utrecht en de plaatsen waar hun verbannen mannen en vaders zich ophielden, om met hen te spreken en boodschappen (met strategische informatie?) te vervoeren. Dit leidde er in tijden van verhevigde onrust vaak toe dat deze vrouwen *en groupe* uit de stad werden gezet.³⁷

Een belangrijke rol speelden ook de knechten of dienaren van de factieleiders. Een voorbeeld is de knecht van Jan van den Spiegel, die in 1415 onbedoeld de aanstoot gaf tot de machtswisseling door een stadsdienaar te beledigen; of heer Jan van Renesse van Rhijnauwen die samen met de knechten die op dat moment bij hem waren, de stad werd uitgezet in 1425.³⁸ Deze knechten verbleven vermoedelijk altijd in de directe omgeving van hun meester, woonden bij hem in huis en vormden een soort lijfwacht (of knokploeg) om hem heen. Een idee van de omvang van dergelijke entourages geeft wellicht het groepsvonnis uit 1415, dat gericht is tegen zeven knechten van domdeken Herman van Lochorst, drie van Jan van den Spiegel, twee van IJsbrand van der Aa, en één ‘knaap’ van Gerrit van Damassche. Een ander voorbeeld is het vrijgeleide, in 1414 verleend door de Hollandse graaf aan een aantal Lichtenbergse ballingen: daarin wordt heer Jan van Renesse vergezeld van acht knechten, de proost Jacob van Lichtenberg van

³⁵ De Meyer en Van den Elzen, ‘Het huwelijk van burgers’, 17.

³⁶ Cf. vergelijkbare bevindingen elders: Xhayet, *Réseaux de pouvoir*, 452-453; E. Muir, *Mad blood stirring. Vendetta and faction in Friuli during the Renaissance* (Baltimore/Londen 1993) 46-47; D.L. Smail, ‘Faction and feud in fourteenth-century Marseille’, in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 113-133.

³⁷ HUA, SA 16-6, f. 109v, 120v; 13-4, f. 28r-29r; 16-8, f. 116v.

³⁸ Bruch, *Croniken*, 298-299; HUA, SA 16-8, f. 20v.

drie, Beernt Proys met drie van zijn zonen kreeg eveneens een geleide met drie knechten, en de overigen werden vergezeld van één of twee knechten.³⁹

Typerend voor de groepskwaliteit van de magen, vrienden en knechten om factieleiders heen is het dragen van uniforme kleding of mutsen (*caproenen*). Volgens de ordonnanties die de stadsraad vanaf 1399, en opnieuw in 1409, 1414 en 1425 uitvaardigde, mochten inwoners van Utrecht geen kleding of mutsen van kerkelijke prelaten, heren of burgers dragen, tenzij zij deel uitmaakten van diens ‘huysghesinde’ en ‘daghelix in horen cost’ waren (blijkbaar was dit synoniem).⁴⁰ Bovendien mochten maagschappen (*maesscappen*) vanaf 1409 met niet meer dan zes personen gezamenlijk verschijnen in bepaalde ‘cledere of caproen’. De symbolische en politieke waarde van uniforme kleding of livrei ter binding aan een factie- of partijleider is genoegzaam bekend. In Utrecht is de symbolische waarde goed af te lezen uit een vonnis uit 1379, waarin een man voor vijftig jaar uit de stad werd verbannen, omdat hij ‘eens knechts caproen’ in de gracht had geworpen ‘daer onrust of ghecomen mochte hebben in der stat’.⁴¹ Wat echter ook in de Utrechtse wetgeving opvalt, is dat bepaalde personen livrei, die in principe bestemd was voor hun eigen huisgezin, probeerden uit te delen onder grotere groepen aanhangers, en dat het stadsbestuur dit wilde tegengaan.

Gewapende aanhang

Zo komen we dan bij de bredere kring van aanhangers van de factieleiders. Het is mogelijk om deze groep op verschillende manieren te bestuderen. Aangezien hier is gekozen voor een invalshoek waarin machtsgrepen en geweld centraal staan, beperk ik mij tot de gevallen waarin sprake is van gewapende steun, en laat ik hier de mensen die op andere wijze steun verleenden terzijde. Vooropgesteld moet worden dat er over *aantallen* gewapende deelnemers moeilijk iets te zeggen is: de vonnissen betreffen waarschijnlijk niet alle tegenstanders, terwijl een beschuldiging als deelname aan een ‘vergadering’ op zowel gewapende als ongewapende steun kan duiden. Sommige vonnissen na een mislukte machtsgreep spreken van ‘groot vergaderd volk’ of ‘veel gewapende lieden’, en laten de getalsmatige invulling daarvan aan onze fantasie over. Bij andere vonnissen krijgt men dan weer de indruk van tamelijk kleine opzetten, die door de

³⁹ HUA, SA 16-6, f. 60r-v (één persoon misschien nog als knecht te identificeren); Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 297.

⁴⁰ HUA, SA 16-2, f. 229v; 13-2, f. 28r; 16-6, f. 5v; 16-8, f. 9v-10r.

⁴¹ HUA, SA 227, f. 80.

machthebbers in de stad gemakkelijk onderdrukt konden worden. Een grove schatting op basis van de vonnissen, vergeleken met wat bekend is over de omvang van het gros van de middeleeuwse oorlogshandelingen, is echter dat het per geval om niet veel meer dan enige tientallen deelnemers gegaan zal zijn.⁴²

Binnen de stad Utrecht maakten zowel burgers (oftewel: gildeleden⁴³) als inwoners zonder burgerrecht deel uit van groepen gewapende aanhangers. Zij werden bijvoorbeeld gevonnist wegens het rondlopen met verboden wapens of betrokkenheid bij gevechten. Een andere categorie vormden de personen die werden gestraft voor het ‘omlopen’ of ‘omgaan’ in de stad om mensen te ‘bidden’ tot het meedoen aan ‘vergaderingen’ of andere activiteiten. Dat in korte tijd veel mensen gemobiliseerd konden worden, blijkt uit een doodvonnis naar aanleiding van de mislukte machtsgreep van 29 augustus 1415. Hierin werd Willem uten Gaerde ten laste gelegd dat hij daar ‘des avonts tevoeren lude om toegesproken ende versocht heeft, ende voert gebeden heeft meer lude toe te spreken’.⁴⁴ Dit werven van aanhangers in de stad gebeurde ook bij machtsgrepen die van buiten de stad, door ballingen, werden gepland. Vermoedelijk was een geslaagde machtsgreep niet zonder steun binnen de stad mogelijk.⁴⁵

In welke mate men in Utrecht gericht mensen benaderde die in een afhankelijkheidsrelatie stonden tot factieleiders (patronage, sociaaleconomische binding, buurtgevoel?), of ook mensen die voor de gelegenheid werden geworven, is lastig vast te stellen.⁴⁶ De meest waardevolle en betrouwbare steun was zeker te verwachten van gemotiveerde mensen die konden beschikken over goede wapens en harnassen. Deze waren te vinden onder de middenklasse van de gildeleden die zoals gezegd over een eigen uitrusting voor het stadsleger moesten beschikken. Het bezit van harnassen en wellicht ook van paarden lijkt onder de Utrechtse burgerij wijdverspreid te zijn geweest.⁴⁷ In de vonnissen zijn de ambachtsslieden te herkennen aan de benoeming van hun beroep achter

⁴² In het algemeen zijn de politieke vonnissen na een machtswisseling in te delen in bestraffingen naar aanleiding van verbale uitingen gericht tegen het stadsbestuur of bepaalde personen (‘onredelijke woorden’ en allerlei varianten), opzetten van of meedoen aan ‘vergaderingen’ of oplopen, medeplichtigheid aan of kennis van (de voorbereiding van) machtsgrepen en een vage restcategorie van ‘steun aan de verkeerde partij’. De totale aantallen gevonniste personen per crisis (die over enkele jaren verspreid gegeven konden zijn) lopen sterk uiteen van ca. 50 tot 150 à 200; deze getallen geven uiteraard alleen een indicatie van de omvang van de verliezende partij.

⁴³ In Utrecht waren alle burgers verplicht lid van een Gilde.

⁴⁴ HUA, SA 16-6, f. 65r.

⁴⁵ Zie ook Berents, *Misdaad*, 105.

⁴⁶ Zie voor een alternatieve benadering van factierecrutering (mensen die zelf aansluiting zochten vanwege de mogelijkheden die dit bood op wraakneming in eigen conflicten): Smail, ‘Faction and feud’.

⁴⁷ Cf. Boffa, *Warfare*, 141, 143-144, over het gevaar van goed georganiseerde en bewapende gildeleden voor de heersende oligarchieën in de Brabantse steden.

hun naam. Voor velen geldt dat zij zelden of nooit in aanmerking kwamen voor ambten in het stadsbestuur. Hun namen wijzen vooralsnog niet op concentratie van steun binnen bepaalde gilden. Er wordt evenwel beweerd dat Zweder van Culemborg tijdens zijn kortdurend bewind als bisschop met name door het gilde van de vleeshouwers werd bijgestaan, die misschien op beroepsmatige wijze de stad met hun messen en bijlen onveilig maakten.⁴⁸ Daarnaast was steun onder de stedelijke schutterij om voor de hand liggende redenen waardevol. Toch worden de schutters in de bronnen niet vaak genoemd. Alleen in 1413 en 1422 was er specifiek sprake van onrust onder de schutters, die bovendien in 1422 niet direct met factietwisten op dat moment te verbinden is.⁴⁹

Dat algemene onvrede hielp om een machtswisseling te laten slagen blijkt zeker in 1413 en 1415, toen de stad werd geplaagd door financiële en economische problemen. Het wijst ook op het bestaan van gelegenheidssteun aan facties, aangedreven door ontevredenheid onder de gildeleden of de armere bevolking. De geworven aanhangers werden soms door de facties zelf bewapend.⁵⁰ Maar steun werd ook gegeven om geld, zo blijkt uit het raadsbesluit van 20 januari 1429, waarin een premie werd gezet op de hoofden van negen ballingen. Zij zouden onder andere veel ‘ermer knechte ende onnoselre lude’ uit Utrecht mee hebben getrouwd en hen hebben ingezet in overvallen op de stad. Deze lieden hadden zich door de ballingen laten ‘copen ofte myeden’ (dat wil zeggen inhuren). De raad verleidde hen om hun leiders te verraden met een beloning van 100 gulden en daarbij ‘hoir brueken [overtredingen] qwijt, hoir stad ende borgerescap weder’.⁵¹

Er zijn tal van aanwijzingen dat een deel van de gewapende aanhang *buiten* de stad geworven werd. In de Utrechtse bronnen worden deze militanten gekenschetst als ‘vreemd volk’ of ‘vreemde lieden’. Het voorkomen van niet-Utrechtenaren in machtsgrepen blijkt in elk geval in 1414, 1416, 1426, 1427 en de jaren daarna, en waarschijnlijk ook in 1425. Het middel werd dus veelvuldig en door beide facties ingezet. Inzet van ‘vreemd volk’ bewijst vooral van (verbannen) factieleiders in staat waren om ook buiten Utrecht milities op te bouwen met het doel de macht in de stad te heroveren. Gezien de machtsposities die factieleiders op het platteland bezaten door het bezit van landgoederen en kastelen, is het mogelijk dat zij hier aanhang hebben gemobiliseerd – pachtboeren bijvoorbeeld – op basis van bestaande banden. Een anonieme Utrechtse

⁴⁸ Burman, *Utrechtsche jaarboeken* I, 324, 432-433.

⁴⁹ HUA, SA 16-5, f. 163v; 16-7, f. 149r-v; cf. Van den Hoven van Genderen, ‘Op het toppunt’, 161.

⁵⁰ HUA, SA 16-6, f. 61r.

⁵¹ HUA, SA 16-8, f. 145v-146v.

kroniek stelt dat voor het jaar 1449 trouwens ook met zoveel woorden.⁵² Voor met geld geworven steun, mogelijk van ‘professionele’ huurlingen, kan het hierboven genoemde raadsbesluit van 20 januari 1429 als aanwijzing dienen: het spreekt van het ‘inhuren’ (*mieden*) van mensen zowel binnen de stad als daarbuiten. Een ander geval van een waarschijnlijk met geld geworven militant is de man die in het najaar van 1416 de stad waarschuwde voor een overval. Waar deze Jan Lubbrechtsz vandaan kwam, is onduidelijk, maar feit is dat hij door Jacob van Lochorst of een andere balling meegevraagd was op een tocht met boten zonder te weten waarvoor zijn inzet nodig was. Toen hij uiteindelijk hoorde wat de bedoeling was, namelijk Utrecht overvallen en ‘goede lude’ doodslaan, besloot hij letterlijk uit de boot te stappen en zich naar Utrecht te spoeden, waar hij rijkelijk werd beloond voor zijn informatie.⁵³

Ten slotte werkten Utrechtse facties regelmatig samen met andere machten in de regio, die over soms aanzienlijke geweldsmiddelen konden beschikken. Voor ballingen, maar soms ook voor de heersende factie in de bisschopsstad, was externe ondersteuning van levensbelang om de macht in Utrecht te herwinnen dan wel te behouden. Niet alleen sloten factieleiders allianties met landsheren zoals die van Holland en Gelre, maar ook met edelen en (facties binnen) andere steden. Een bijzondere rol in dit verband speelden bezitters van hoge heerlijkheden in de grensgebieden tussen de verschillende vorstendommen, zoals de heren van Arkel, Montfoort, Vianen, Egmond-IJsselstein, Gaasbeek (Abcoude, Wijk bij Duurstede), Culemborg, Buren enzovoort. De meesten van hen waren zeer actief in de diverse regionale politieke conflicten en konden in grote mate zelfstandig optreden, als verdragspartner en met hun eigen legertjes.⁵⁴

Bij drie van de vier geslaagde machtswisselingen in de periode 1400-1430 lag directe of indirecte steun van buitenaf mede aan de basis van het succes van de coup. In de aanloop naar 1415 kregen de Lichtenbergse factieleiders hun tegenstanders in de houdgreep door de graaf van Holland te bewegen tot een economische blokkade en hulp en bescherming bij aanslagen op Utrechtse burgers en goederen.⁵⁵ Bisschop Zweder van Culemborg kon bij zijn intocht in Utrecht profiteren van de intimiderende macht die van de Bourgondische hertog uitging, en van de bescherming van de heer van Gaasbeek. Na hun verdrijving uit Utrecht vonden Zweder en de andere tegenstanders van de

⁵² L. Orthel (ed.), *Utrechtse kroniek 65-1477* (doctoraalscriptie UU 1987) 65, r. 17, waar sprake is van ‘lantlude die der Pruessinger vriende waren’.

⁵³ HUA, SA 16-6, f. 121r-v.

⁵⁴ P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Ridders en hun ruiters. Het krijgsbedrijf in Holland en Brabant gedurende de veertiende eeuw’, in: M. Damen en L. Sicking (eds.) *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 327-349; Van der Linden, *De burggraven van Montfoort*.

⁵⁵ Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 297, 306-308, 334-335, 340-341.

Lichtenbergers een toevluchtsoord in Gelre (Arnhem), Holland (Dordrecht) en de stadjes en kastelen van de heren van Gaasbeek en Culemborg. Bij de inval in Utrecht van 1426 door heer Jan van Renesse van Rhijnauwen was de bevriende heer van Buren persoonlijk met zijn gevolg aanwezig. In de oorlogen van 1420-1422 en 1426-1430, ten slotte, konden beide facties profiteren van (of lijden onder) gezamenlijke militaire ondernemingen op verschillende fronten, ook bij machtsgrepen in of bij Utrecht.⁵⁶

Om de resultaten tot nu toe kort samen te vatten: de groepen die betrokken waren bij gewelddadige machtsgrepen in de stad bestonden globaal uit vier categorieën deelnemers. Allereerst de deels door nauwe verwantschap, deels door strategische allianties verbonden leiders binnen de leidersclique van elke factie, die zonder uitzondering deel uitmaakten van de toplaag van de elite; ten tweede hun magen, vrienden en knechten die als naaste medewerkers van de leider te herkennen waren aan hun kenmerkende kledij of mutsen⁵⁷; ten derde Utrechtse inwoners uit de middenklasse van de gildeleden of de armere bevolking, die geworven werden op basis van diverse bestaande banden met de leiders of via geldbetaling; en ten vierde gewapenden van buiten Utrecht, van wie de identiteit en motivatie tot deelname over het algemeen moeilijker vast te stellen is. De gewapende gevolgen en legers van diverse bondgenoten (landsheren, hoge edelen, geallieerde steden) vormden ten slotte een zeer belangrijk element in de Utrechtse machtsstrijd, maar deze deelnemers behoorden uiteraard niet tot de factie als zodanig.

Een machtsgreep in de praktijk

Hoe verliep nu een machtsgreep in de praktijk? Het maakte een groot verschil of een coup binnen de stad kon worden opgezet of van buitenaf ondernomen moest worden. Beide scenario's kwamen voor. Het tweede geval was moeilijker omdat de stedelijke verdedigingswerken (muren en poorten) overwonnen moesten worden voordat de groep zich naar het politieke centrum (in Utrecht de Plaats) kon begeven. Uit de gegevens blijkt dat de ballingen indien mogelijk gebruik maakten van een list om binnen te komen en daarnaast steun binnen de stad trachtten te mobiliseren om zwakke plekken in de

⁵⁶ Expliciet genoemd ('vijanden van de stad en het Sticht') onder andere bij de mislukte coups in maart 1425, oktober 1426, april 1428.

⁵⁷ Het gebruik van dergelijke kledij en van familienamen in de Utrechtse factiestrijd zou kunnen wijzen op de familie als eerste organisatie-eenheid binnen de factie, en niet de leidersclique als zodanig. Daarbij namen één of enkele familieleden dan wel duidelijk het voortouw en lijkt de 'familie' in beperkte zin te moeten worden opgevat. Cf. Orthel, *Utrechtse kroniek*, 47. Over het jaar 1413: *In den jaer MCCCC ende XIII in julio XII dage worden die Lichtenbergers, die van Clarenborch, die Pruesingher ende die Grawerdingher tezamen uter stat van Utrecht verdreven.*

stadsverdediging te creëren. Zo gaat het verhaal dat het legertje van heer Jan van Renesse en zijn bondgenoten op 18 mei 1426 verkleed ging als monniken en zo de poorten passeerde. In dit geval waren tevens vooraf afspraken gemaakt met ‘vrende van bynnen’ om de machtsgreep te coördineren.⁵⁸ Duidelijk is ook het geval van de inkomst van bisschop Zweder van Culemborg in augustus 1425, waarbij ballingen ongezien in de drukte konden meeglippen.⁵⁹ Daartegenover staat dat de meeste van buitenaf ondernomen acties tegengehouden werden bij de stadspoorten of eerder al strandden. Indien dergelijke pogingen tot machtsovername in oorlogstijd en met behulp van vijandelijke (bijvoorbeeld Hollandse of Gelderse) troepen plaatsvonden, zoals in de periode van 1426 tot 1430, riepen zij waarschijnlijk al meteen verzet op bij de Utrechtse bevolking, die trots was op haar autonomie. Numeriek overwicht van de tegenstanders maakte dan misschien weinig uit.

Voor het welslagen van een machtsgreep was steun van binnen de stad onontbeerlijk. Bij de mislukte aanslag in het najaar van 1414 was het voor de ‘Lokhorsten’ in Utrecht waarschijnlijk kantje boord geweest. Op dat moment zaten de Lichtenbergse ballingen in Holland, onder de bescherming van graaf Willem VI, maar zij hadden nog medestanders in de stad, en zelfs in de stadsraad. Op 12 november werd Herman Woudman, die de ballingen in een latere klacht hun ‘neve’ noemden, ter dood veroordeeld omdat hij wist dat de ballingen ‘mit groten vergaderden volke’ (elders ook ‘voil vreemder luden’ genoemd, dus gewapend volk van buiten de stad) een overval planden, ‘ende Herman binnen onser stat tot diere verraderien ende overvalle inset, hulpe ende opset verworven ende gemaect had’. Twee stadsraden, die hiervan ook wisten en in hun huis of elders bijeenkomsten hadden georganiseerd, werden tot honderd jaar ballingschap veroordeeld. Dezelfde dag werden preventief nog negen naaste verwanten van ballingen uit de raad verwijderd en besloten de overige raadsleden dat alle nieuw gekozen raadsleden moesten zweren de ballingen niet te helpen.⁶⁰ Het contact tussen ballingen en medestanders in de stad moest uiteraard in het geheim geschieden. Zoals gezegd werden hier regelmatig echtgenoten, dochters en dienstboden voor ingezet, zolang zij in de stad mochten verblijven.⁶¹

De meeste machtsgrepen werden zorgvuldig gepland en voorbereid. In een enkel geval slechts zijn er aanwijzingen dat een incident in de stad de aanleiding gaf tot een min of meer spontane opstand tegen de heersende factie. Zo vertelt het *Nederlandse Beke-*

⁵⁸ Burman, *Utrechtsche jaarboeken* I, 325; Bruch, *Croniken*, 390-391.

⁵⁹ Ibidem, 377; cf. Orthel, *Utrechtse kroniek*, 62 (over 1449).

⁶⁰ HUA, SA 16-6, f. 28v-29r.

⁶¹ Zie noot 37.

Vervolg dat de machtswisseling in mei 1415 begon met de belediging van een stadsdienaar – we zouden nu zeggen: een gemeenteambtenaar – door een knecht van Jan van den Spiegel. De stadsdienaar zou vervolgens verhaal hebben gehaald met zijn maten, wat een oploop veroorzaakte in de stad, die leidde tot de verdrijving van de gebroeders van Lochorst, Jan van den Spiegel en andere factieleiders.⁶² Tegenover dit verhaal staat echter het gegeven dat de Lichtenbergse ballingen al twee jaar hun terugkomst beraamden, en dat zij hiertoe al die tijd hun aanhang in de stad hadden warm gemaakt. Het verhaal van de oploop in 1415 zou ook door de auteur ‘geromantiseerd’ kunnen zijn om de verontwaardiging over het wanbeleid van de ‘Lokhorsten’ dikker aan te zetten.

Een gemeenschappelijk element in de vele gewelddadige acties die plaatsvonden in het kader van factiestrijd was het belang van de Plaats, het centrale plein waaraan de Utrechtse bestuursinstellingen gelegen waren. De meeste oplopen of gevechten vonden daar of in de directe nabijheid ervan plaats. Dit zorgde ervoor dat de stedelijke machthebbers bij ongeregelheden steevast als eerste de Plaats wilden beheersen, bijvoorbeeld door via de klokslag alle inwoners gewapend naar dit plein te sommeren. De Plaats vormde dus het brandpunt van het Utrechtse politieke leven. Wie het centrale plein controleerde, had de macht in handen. Iets dergelijks is ook voor de Brabantse steden geconstateerd.⁶³ Daarnaast waren de personen en huizen van tegenstanders (met name de factieleiders) doelwit van gewelddadige actie. In hoeverre het plunderen of bestormen van huizen, zoals in augustus 1425 bij de intocht van bisschop Zweder van Culemborg gebeurde, het resultaat was van georkestreerde actie of ongeplande excessen, is niet helemaal duidelijk.⁶⁴ Op grond van de bekende gegevens staat wel vast dat de doelen bij een machtsgreep niet willekeurig, maar op basis van strategische overwegingen gekozen werden.

Tussen geweldscultuur, recht en vrede

Dat de organisatie van geweld, naast het opbouwen en onderhouden van sociale netwerken, een grote rol speelde in het verwerven en behouden van politieke macht in de laatmiddeleeuwse stad, mag inmiddels duidelijk zijn. De factiestrijd in Utrecht in de

⁶² Bruch, *Croniken*, 298-299. Bij de inkomst van Zweder van Culemborg op 21 augustus 1425 gaf een incident met een balling die gevangen werd genomen door het stadsbestuur de aanzet tot de gevechten en plunderingen die de machtswisseling inluidden: HUA, SA 16-8, f. 56r.

⁶³ Boffa, *Warfare*, 68.

⁶⁴ Orthel, *Utrechtse kroniek*, 135; HUA, SA 16-8, f. 27v (rechtspraak over gestolen goed).

eerste decennia van de vijftiende eeuw biedt hiervan een duidelijk voorbeeld. Utrechtse factieleiders deden in veel opzichten niet onder voor prominente adellijke heren. Zij bewoonden versterkte huizen en onderhielden in livrei gestoken entourages van magen, vrienden en dienaren. De laatste werden, indien nodig, uitgebreid en ‘omgebouwd’ tot privégeertjes, die konden worden ingezet voor de realisatie van politieke ambities, door middel van gewapende intimidatie of daadwerkelijke inzet van geweld. Hoewel Utrechters in de geweldsorganisatie waarschijnlijk de belangrijkste rol speelden, werden daarnaast ook vaak militanten van buiten de stad ingezet. Dit hele verschijnsel verdient meer onderzoek, want zelfs over elementaire zaken als de omvang, verwevenheid, duurzaamheid en wijze van rekrutering van dergelijke privé-milities door factieleiders is nog betrekkelijk weinig bekend.

Verwante fenomenen elders bieden goed vergelijkingsmateriaal, dat het verdere onderzoek naar de Utrechtse casus kan sturen.⁶⁵ In Engeland is er bijvoorbeeld veel onderzoek verricht naar de samenstelling en rekrutering van laatmiddeleeuwse adellijke *retinues* of *affinities*, die niet alleen in vreedstijd een rol speelden in de bestuurlijke organisatie van het land, maar ook als basis dienden voor de samenstelling van private legers bij politieke conflicten. Niet alleen de hoge adel beschikte over dergelijke gevolgen, ook de *gentry* deed hier (op kleinere schaal) aan mee.⁶⁶ Aan de oostkant, in Duitsland, bestaat er sinds Otto Brunners *Land und Herrschaft* (1939) een rijke onderzoekstraditie over de wijze van vetevoering door edelen met hun ‘magen en vrienden’. Deze vetecultuur deelden zij met de territoriale vorsten (als zeer machtige edelen) en zelfs met boeren. Alle mogelijke politieke conflicten werden vervolgens ook in termen van vetevoering uitgedrukt. Hoewel de Noordelijke Nederlanden deel uitmaakten van het Heilig Roomse Rijk, zijn de resultaten van dit Duitse onderzoek nog maar mondjesmaat gebruikt voor de studie van de hier heersende factie- en partijstrijd.⁶⁷

Voor de hand ligt ook een vergelijking met vetevoerende groepen en facties in Italiaanse steden en stadstaten.⁶⁸ Het loont de moeite om zich rekenschap te geven van de overeenkomsten én verschillen tussen al deze fenomenen, die zich over grote delen van laatmiddeleeuws Europa uitstrekten. Blijkbaar speelden zij een belangrijke rol in de

⁶⁵ Vergelijk voor Vlaanderen ook Haemers, *De Gentse opstand*.

⁶⁶ M. Hicks, *Bastard feudalism* (Londen/New York 1995).

⁶⁷ Zie naast de in noot 9 genoemde literatuur Brunner, *Land und Herrschaft*.

⁶⁸ Bijvoorbeeld Muir, *Mad blood stirring*; F. Ricciardelli, *The politics of exclusion in early Renaissance Florence* (Turnhout 2007); W.P. Blockmans, ‘Vete, partijstrijd en staatsmacht: Een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)’, in: J.W. Marsilje (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.

evolutie van bestuurlijke instituties ('staatsvorming') en in de sociale transitie van die tijd.⁶⁹

Een noemer waaronder bovengenoemde verschijnselen samengevat kunnen worden, is die van een 'geweldscultuur'. In de late middeleeuwen was de inzet van geweld door private personen en groepen een veel voorkomend en tot op zekere hoogte geaccepteerd verschijnsel, met name als het ging om de handhaving van de eigen 'rechten'. Dit ging samen met een wereld waarin de overheid nog niet voldoende macht had om een geweldsmonopolie af te dwingen. De staat was echter evenmin afwezig. Tegenover de geweldscultuur stond ook in deze periode het duidelijk traceerbare streven bij bestuurlijke instituties van steden en territoriale vorstendommen om geweld te voorkomen of in te dammen. Dat streven kwam wat betreft het Utrechtse stadsbestuur op uiteenlopende wijzen tot uitdrukking. Het varieerde van arbitrage in potentieel explosieve private conflicten, herhaalde verboden op wapendracht in de stad, de genoemde beperkingen op de livredracht, het opleggen van tijdelijke vredes of 'oorveden' (dit waren eden om geen wraak te nemen, vaak afgenomen van ballingen) tot het streng bestraffen van overtreders van de stedelijke regelgeving. De Utrechtse stadsraad was hierin echter ook deels een speelbal van de facties, waardoor de maatregelen vooralsnog geen blijvend effect hadden.

Bij de factieleiders zien we daarnaast voortdurend een behoefte om hun gewapende strijd te rechtvaardigen en met juridische argumenten in te kleden, een bewijs dat de inzet van geweld aan rechtsregels en rechtsgevoel was verbonden en niet per se in tegenspraak was met de bestaande instituties.⁷⁰ Zo was het de gewoonte van ballingen om hun behandeling door de stadsraad formeel aan te klagen bij de stad, de bisschop en/of de Staten van het Nedersticht, alvorens zij verdere actie ondernamen.⁷¹ Ook trachtten zij hun 'oorlog' te ondernemen onder protectie van hogere heren. Zo droegen in 1414 vier Lichtenbergse ballingen hun stenen huizen in Utrecht in leen op aan de graaf van Holland, waardoor zij als grafelijke leenmannen erkend werden. Terzelfdertijd nam de graaf hen ('onze mannen en hun vrienden') in zijn bescherming en gaf hij hen toestemming om acties te ondernemen tegen Utrechtse burgers en goederen.⁷² Hun tegenstanders, die verdreven werden uit Utrecht in 1415, wisten daartegenover de steun te

⁶⁹ Cf. Zmora, *State and nobility*.

⁷⁰ Ook dit is in de internationale literatuur veelvuldig geconstateerd, zie bijvoorbeeld Kaminsky, 'The noble feud'; Netterstrøm, 'Introduction', 21, 52, 58-59.

⁷¹ Bijvoorbeeld Bruch, *Croniken*, 294-295, die de nadruk legt op de juridische procedures die tot het einde toe gevolgd werden.

⁷² Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 306-309; cf. J.E.A.L. Struick, "'Om ijdel woorden wille'", *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 35-60.

winnen van niemand minder dan Roomskoning Sigismund, toen deze in 1417 Nijmegen bezocht. In 1420 legde Sigismund zelfs de Rijksban (*Acht*) op Utrecht, wat de ballingen het middel gaf om gerechtvaardigd oorlog te voeren tegen hun vijanden.⁷³ Tijdens het Utrechtse schisma (1423-1449) zouden pauselijke banvonnissen op Rudolf van Diepholt en de stad Utrecht voor een vergelijkbaar resultaat zorgen.

Hoewel het vreemd lijkt in deze moderne tijd om een stedelijke bestuurder als leider van een gewelddadige factie te zien, bepaalden dus vele factoren het succes van een politiek leider in de laatmiddeleeuwse stad. Niet alleen een veelbelovende afkomst en positie, het talent om mensen aan zich te binden, politiek-strategisch inzicht en diplomatieke behendigheid waren van belang, maar daarnaast ook een behoorlijke dosis durf en ondernemingszin, én de bereidheid om politieke ambities zonodig met geweld kracht bij te zetten.

⁷³ Schmedding, *De regeering*, 143; J.F. Böhmer and W. Altmann (eds.), *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437)*, 2 dln. (Innsbruck 1896-1900) I, nrs. 2254, 4016, 4034, 5208, 5209.

Conclusion and discussion

The object of my thesis was to explore the development of urban politics in the city of Utrecht in the period of about 1250 to 1450. Three issues were specifically addressed, notably the development of the city's political institutions, seen from the viewpoint of social and political groups seeking representation and influence; the development of political discourse and urban historiography; and the role of violence in urban politics. The aim was foremost to uncover dynamic processes within the period under consideration, and not to present a static view of 'late medieval' institutions, practices or political culture in Utrecht. Late medieval urban government was in constant change, and in this period, particularly from the late fourteenth century, some outlines of early modern urban politics could be discerned. The main traits of development that have been distinguished in the chapters will be brought together here and some paths for further research will be discussed.

In general, this study argues that the case of Utrecht deserves to be more fully integrated into the historiography of craft guilds and urban politics in the late medieval Low Countries. Within this area, Utrecht was no anomaly but formed an integral part of the developments that have generally been distinguished in the cities of the Southern Low Countries (and likewise in the German Rhine area). Differences in urbanisation, demography and economic structures, such as often observed between the Northern and Southern Low Countries, definitely played a role. They can in general explain differences in development between smaller towns and larger cities. However, there was no geographical division at work with regard to the susceptibility of middle-sized cities, such as Utrecht, to political conflict and the development of a more representative urban government. In these cases, political and other factors, such as the specific political set-up of medieval episcopal cities, should be integrated more fully into models of explanation.

As an old episcopal centre and the largest city of the Northern Netherlands, Utrecht was in many respects unique in this region, but not in comparison with other, often likewise middle-sized episcopal cities in Northwestern Europe. If this study helps to understand Utrecht's normality and at the same time uniqueness in the development of its urban politics (because every town or city was fundamentally different), it will already have achieved an important goal.

Development of political institutions

One of the aims of my research was to assess how Utrecht's city government in the late Middle Ages evolved on the spectrum between a closed or 'oligarchic' government and a more open, representative government, and what the factors were behind this evolution. The analysis in the first two chapters aimed specifically to establish how the relationships between the guilds and the city's old merchant and ministerial elite (the knightly 'patricians'), and between the craft guilds themselves, translated into the development of political institutions, the distribution of power and the development of a ruling elite in the period between 1250 and 1450.

The analysis of chapter 1 focused on formal election arrangements and on the partly unwritten rules about the distribution of seats in the city council and in superior positions like those of the mayors and the superior guild elders (*overste oudermannen*). It also assessed the actual access to positions of power at an individual or family level, considering questions such as the mobility rate among magistrates.

This chapter showed first of all that there were major changes in the composition and accessibility of Utrecht's city government in the period under scrutiny. The most drastic transformation took place with the introduction of the guild ordinance of 1304. This ordinance gave rise to a political community that (according to the constitution of 1340-1341) consisted of all the guild members with citizen rights, and therefore included for the first time the middling groups of independent artisans, traders and retailers in the city. Even the old patrician families and newer families with a ministerial status were gradually incorporated into the craft guild system from 1307, and did not form their own corporation or electoral college as they often did elsewhere (compare for instance the *poorterij* in Southern cities).

The second most striking development was the creation, in the course of the fourteenth century, of a 'council elite' (*Ratselite* in German). This new ruling elite had already emerged by 1402, when the first yearly lists of city magistrates started to appear. At first sight, the elite was made up of members of old patrician families and of newly integrated ministerial families from the countryside, as well as members of families with an artisan or petty trading background that had moved up in their guilds. Knightly families, therefore, gained positions of power again, but now from within the craft guilds and only after their adaptation to the new dominant, corporate system. In practice, the council elite occupied most of the seats in the city council and the superior positions, and tended to have much longer careers in government than their fellow citizens. The analysis

of rates of mobility showed that the fifteenth-century city government of Utrecht in this respect closely resembled the governments of neighbouring smaller towns in the Northern Low Countries that are usually called ‘oligarchic’. Especially in the election to superior positions, family background proved to be more important than guild representation. However, the open system of guild representation and elections in Utrecht remained largely intact throughout the period and until 1528. In addition, the membership of the guilds (with citizen rights) had a constitutional right to be consulted in a number of important matters. This constitutional framework made Utrecht’s city government fundamentally more open and representative than many other towns without guild representation.

The third conclusion of chapter 1 concerned the distribution of power between the political guilds. The development of a council elite went hand in hand with a guild system which gave some guilds much better opportunities than others to acquire positions of power and influence in local government. Partly, this hierarchical system was regulated via the formal distinction between fourteen major and seven lower guilds. This distinction was first mentioned in 1341, but it reflected general attitudes towards artisanship and trading, as well as local differences in economic importance. The difference between major and lower guilds regulated to a certain extent the possibility to obtain seats in the council. But there was also an informal hierarchy. Within the set of fourteen major guilds, especially, those representing trades and handicrafts that were more active on regional or longer-distance markets such as the textile merchants (*wantsnijders*), regional traders and producers-retailers of luxury goods (e.g. *riemsnijders*), turned out to have more, and more influential, representatives in the city council than those primarily active on the local market with common commodities, such as the bakers or the butchers. This informal ‘hierarchy of guilds’ in Utrecht went against the professed equality of the (major) guilds.

Differences in access to power and influence between the craft guilds were prone to lead to political competition and tensions, as may be shown by the instances of revolt, amongst others by the butchers. In addition, there could be tension within craft guilds about the representation of different socio-economic interests at the level of the guild leadership and the choice of other representatives in the city council. These types of internal tensions were not studied within the framework of this thesis, but this would be highly desirable to better understand the actual power distribution in the city between economic sectors and social groups. However, the importance of the guild hierarchy in Utrecht should not be overrated either. Contrary to other cities where some guilds were completely excluded from representation (e.g. the fullers in Ghent and the minor guilds in

Florence), all Utrecht guilds (major and lower) had the same number of elders in the assembly of elders and all elders were involved in the election of the superior elders. This may have reflected the relative equality between different trades and crafts. Furthermore, chapter 1 showed also that one should be careful to simply equate guild representation in Utrecht with the representation of socio-economic groups or interests, as the guilds developed into political institutions that also welcomed members from outside the trade or craft. However, this development was arguably less far-reaching in lower guilds as well as in major guilds with a large hereditary membership such as the bakers or butchers.

Many of the conclusions in the first chapter pertained to the period from about 1340, when the city laid down its constitution in the *Stadsboek*. The function and composition of the city council itself was registered first around this time. For the period before, the lack of administrative sources makes it more difficult to draw conclusions about the government's development and composition. Neither the guild ordinance of 1304, nor any other written source from before the 1340s, provides any information about basic facts & figures, be it the number of craft guilds involved in the ordinance or even what their names were (with the sole exception of the bakers who were mentioned in the 1304 ordinance). Still, from the relative stability of the local guild system, it could be posited that Utrecht probably counted 21 'common guilds' from the start. This contrasts with cities such as Liège, where the number of political guilds varied considerably in the course of the fourteenth and fifteenth century.¹

How Utrecht's political institutions may have developed in the less well-known period between 1304 and 1340, and what factors were behind the creation of the dominant guild system in Utrecht, is the subject of chapter 2. A starting point for my analysis was to look beyond the short episode of 'guild revolution' and its accompanying crisis, and examine the longer term before and after in which local political institutions and practices changed more gradually. In this case, this meant studying their advance in urban politics from the moment the craft guilds are first mentioned in the sources, in the 1260s, until the proclamation of the guild constitution around 1340.

The analysis of this chapter showed first of all that the integration of the citizenry and the guild community, in practice and through the guilds' discourse or communication strategy, was an important factor in the guilds' advance from the late thirteenth century onwards. On the one hand, the guilds' elders made use of the existing communal discourse, claiming to represent the interests of the citizenry as a whole towards the ruling elite of patrician families. On the other hand, they offered non-patrician citizens a chance

¹ Xhayet, 'Le rôle politique', and compare for other cities Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 809-811.

to organise themselves politically and be mobilised via the guild militias. The existence of these militias can be demonstrated in Utrecht from 1307, but they probably emerged in the thirteenth century, as they did in many other cities. Furthermore, the organisation of the craft guilds facilitated the institutionalisation of their political influence, through the assembly of the guild elders as well as the *morgenspraken*. The militias, in their turn, made it possible for the guilds to take over local defense systems and the organisation of the nightwatch. This take-over also conveyed the message that the guilds defended the interests of the citizenry as a whole.

Secondly, it could be shown that external political actors and circumstances were of paramount importance for the political chances of the craft guilds in Utrecht. Not only around the crucial year of 1304, but also in the first decades thereafter, the guilds were able to profit from the relative weakness of the bishop, from recurring periods of war and financial crisis, and from the existence of different political actors within and outside the city in order to be integrated into and ultimately take over local government. In particular, they were able to take advantage of the traditional bonds between patrician families in the city (in this period mostly the Lichtenberg family), ministerials in the countryside and the count of Holland. By fighting them in the city government and in military confrontations in the countryside, such as in 1304-1305 and the 1330s, the guilds found a common enemy. This supported their message that they strived for the common good and interests of all the citizens, unlike the patrician families who were susceptible of outside influence. Also, after first enjoying the military protection of the Flemish in 1304, from 1305 onwards they found an ally in the bishop of Utrecht, who recognised and enlarged the guilds' role at multiple occasions in order to strengthen his own position. It was mostly the political context and contingencies, therefore, both locally and regionally, that made the dominant position of the guilds in Utrecht possible.

The guild ordinance of 1304 brought important institutional changes, such as the guild elders' role in electing the city's councillors as well as a high degree of autonomy for the 'common guilds'. However, the major changes took place in the years and decades afterwards, again under the influence of political circumstances and in a largely informal way. Among these changes, the creation of the city council in which the guild elders were fully integrated by 1340, and the emergence of the two mayors and two superior guild elders were especially important. The constitution of 1340-1341 formalised these changes and defined the political community as the assembly of the membership with citizenship in the 'common guilds'. At this point, the transformation of the Utrecht craft guilds into full-blown political institutions was complete.

A striking observation for the period before 1340 is that the Utrecht craft guilds apparently emerged and acted as a political unity, witness the fact that there is only mention of the common guilds (*ghemene ghilden*) and the common guild elders (*ghemene oudermanne*), never of specific guilds. This may partly be due to a lack of sources, but it also seems to have been part of a conscious political and discursive strategy of the guilds that was an important factor for success.

In short, the findings of the first two chapters suggest that the advance of the craft guilds was in many ways a watershed in the history of political institutions in Utrecht. Not only did they have an impact on the development of these institutions, but also on that of political practices and political discourse, as well as on the rise of a new ruling elite in the city. In this council elite, a number of individuals and families originating from the (mostly major) guilds were able to take part, forming a kind of ‘guild elite’. In all, notable socio-political processes were at work leading from a government controlled by a knightly patriciate, first to a relatively stable and representative, guild-dominated government, and then, gradually, to a government dominated by a new ruling elite. These were long-term processes reaching from the first political activities of the craft guilds in the 1260s until the late fourteenth century, when the new council elite was taking form.

This study does not concur with researchers who argue that the advent of the political guilds did not generally change the essentially closed or ‘oligarchic’ character of late medieval urban government.² Against a reductive view of ‘alternating elites’, it can be shown for the case of Utrecht that political institutions, practices and ideology changed fundamentally towards formal representation of the non-elite citizenry in urban politics. This did not prevent new ruling elites from taking shape, such as Utrecht’s council elite, nor that some guilds, by tradition or practice, became more influential than others. However, the topic of oligarchy and oligarchisation should be studied preferably in the context of the ruling elite’s behaviour (e.g., towards popular protest) and be judged against local constitutional frameworks, and not by the small number of those elected into government positions only. As Heinz Schilling and others noted, the rule of small elites was in itself not incompatible with corporate ideas of government, as long as the elite did not claim all power or close itself off completely.³

² Farr, *Artisans in Europe*, 164-190, at p. 180: “None of the German revolts was about equality, and everywhere oligarchy endured, even if the personnel changed in and in some cases widened”; Watts, *The making*, 109-112.

³ Schilling, ‘Civic republicanism’, 28-30 and *passim*.

At this point it is too early to draw conclusions about processes of oligarchisation in Utrecht's city government, even though it might be presumed on the basis of the city council's attitude towards the butchers' guild in the 1430s that something like it was set in motion. More research needs to be done, however. It could focus on, for instance, the actual influence of the assembly of the membership of all the guilds (*gemene morgenspraak*) vis-à-vis the city council in the fourteenth and fifteenth century. In general, more research should be directed towards the social and economic power base of council elite members and families, and to their power networks, both within city government circles, and outside, also after 1450. This type of research is usually based on prosopography.

Political discourse and urban historiography

Chapter 2 suggested that discourse and conflict (within and outside the city) were deployed strategically by the advancing craft guilds in Utrecht to impose their views on the organisation of Utrecht's city government. They were also eager to lay down the new arrangements in the *Stadsboek*, which functioned as a kind of constitution for Utrecht's city government in the two centuries to come. The project to register constitutional arrangements went together with the further development and archiving of other registers by the city council. The fourteenth century marked the beginning of the city's more systematic recordkeeping.⁴ Could the endeavour to register the new power relations in the city and the administration of the city council also have spurred the development of an urban historiography in Utrecht? This was the subject of chapter 3.

Chapter 3 aimed specifically to examine the chronicle known as the Dutch Beke (*Nederlandse Beke*). This regional history of the Sticht (princebishopric) Utrecht and the County of Holland was produced in or near Utrecht around 1393 as a translation and continuation in the vernacular of Johannes de Beke's original *Chronographia*. As Antheun Janse already found, the Beke continuation was adapted to fit the interests of an elite, lay audience in Utrecht, and probably written by someone in or near the city government.⁵ Janse hypothesised that the author was Utrecht's town clerk Jan Tolnaer Jr (†ca 1403). This chapter aimed to take the analysis further. Did it convey a specifically urban or civic discourse and did it aim to create a collective memory of the city of

⁴ For this process, see in general Muller, *Rechtsbronnen* IV.

⁵ Janse, 'De *Nederlandse Beke*'.

Utrecht, or of its ruling group? And could more be said about the probable context of origin, its author and primary audience?

The analysis in this chapter showed that the author of the Dutch Beke indeed voiced an urban standpoint throughout the chronicle. He consistently positioned citizens and the city of Utrecht as loyal and indispensable supporters of the bishop and ascribed positive values to them. The role of the city also becomes more prominent as the chronicle moves on. Especially in the continuation (relating events between 1346 and 1393), the city and its citizens play an increasingly crucial role in defending the interests of the bishop and the Sticht in political, military and financial matters. The author also paid specific attention to (military) initiatives of the city's army in the countryside and their military leaders. In his view, the interests of city, bishop and territory coincided, showing in this respect similarity to contemporary town chronicles of other German cities.

In his addition to Beke's original chronicle the continuator clearly wanted to pay more attention to the history of the city. His interpolations and additions are mostly concerned with fourteenth-century events that took place in the territory and city of Utrecht. A relatively large part of this is concerned with strife between elite (knightly) families and 'parties' in the city. It could be shown that the author chose a distinctive discursive strategy in these episodes. On the one hand, the author linked party strife and internal discord in general to chaos, unrest and weak or absent episcopal rule. On the other hand, he consistently framed only one of the Utrecht parties within the negative discourse of party strife, mentioning almost exclusively their unlawful violence and repeated expulsion from the city. This was the party of Lambert de Vries (in 1304) and their political heirs, popularly known as the Gunterlingen. Their opponents, the Lichtenbergers, are never mentioned in the Dutch Beke as a party; on the contrary, members of this family appear only as high-status, knightly men who knew how to feud and make war, but who fell victim to acts of illegitimate violence.

The one-sided attitude of the author towards the Utrecht parties could be shown to closely follow the official discourse of the city council in the last decades of the fourteenth century. Shortly after a violent clash in 1379 and 1380, the Gunterlingen were exiled from the city and their supporters made non-electable to the city council (in 1384). At the time that the Dutch Beke was finished, around 1393, this policy was still valid, but the times were unstable and consensus was shaky. It is probable, therefore, that the Dutch Beke's narrative construction was expressly meant to support and legitimise the actions of the city's ruling group and the victorious Lichtenbergers.

Another conclusion from the author's rendition of local political conflict is that he focused almost exclusively on conflicts within the knightly elite, and much less on the larger context of protest and revolt within the city. This contrasts with archival sources and the rendition of events in other continuations of the *Chronographia*, such as the contemporary Latin Continuation V. These continuations describe the clashes around 1346 and 1380 as conflicts between large groups of citizens in which guilds and guildsmen played an important part. Despite the lack of interest in popular politics, however, the author of the Dutch Beke could also be shown to support the rule of the craft guilds in the city and thus to follow the official corporate discourse of the city in that respect too.

The analysis of the Dutch Beke strengthened the hypothesis that this chronicle was written in Utrecht government circles and that its aim was at least partly to shape the collective memory of local events for the purpose of supporting and legitimizing the city council's consensus and policies. The Dutch Beke may thus be seen as the tentative beginnings of urban historiography in the city of Utrecht. The evidence that the author used criminal records, as well as the probable partisanship of the town clerk Jan Tolnaer Jr make it more plausible that he was the author of the Dutch Beke, even though there is no hard evidence for this identification. It was argued that the author targeted his chronicle primarily at a select group of ruling families in Utrecht with ministerial status and a knightly lifestyle (among whom the family of Lichtenberg figured prominently). Apart from being interested in a mix of local and regional history of elite politics and knightly warfare, these families were also able to pass on the chronicle to their aristocratic relatives and contacts in the countryside and at the courts of neighbouring territories, enabling perhaps in this way the wide dissemination and popularity that the Dutch Beke would enjoy in the years and decades to come.

In all, it can be concluded from the findings in chapter 2 and 3 that the corporate discourse, which was built on older communal discourse, became dominant in Utrecht in the first half of the fourteenth century. This conclusion coincides with findings for cities elsewhere where craft guilds acquired a role in local politics.⁶ The corporate discourse was also embraced by the author of the Dutch Beke around 1393, who presented the craft guilds with local pride, even though he did not give the subject much thought. The same accounts, *mutatis mutandis*, for Utrecht's former patrician and other knightly families, who probably constituted the Dutch Beke's primary audience. However, the findings on

⁶ See e.g. Black, *Guilds and civil society*, 66-70.

this late-fourteenth-century chronicle also suggest that not only the craft guilds continued to shape urban political discourse, but that it was also molded towards the end of the fourteenth century by the ruling families or ‘parties’ in the city council in order to serve their own political interests. Follow-up research is necessary to see how Utrecht’s political discourse evolved further in the fifteenth and early sixteenth century. In general, the findings on the Dutch Beke presented here suggest that more research can be done on the development of urban historiography in Utrecht.

Violence and political groups in urban politics

As the Dutch Beke and archival sources amply document, late medieval Utrecht knew recurrent outbreaks of political conflict and party strife within its walls. In these clashes popular politics apparently coincided with elite feuding and faction strife in order to claim power and influence in the city council. Similar coalitions or parties have been found in many late medieval towns and cities all over Europe and seem to be an essential characteristic of the period of the late Middle Ages. Sometimes such conflicts are called ‘endemic’ for this period, but in my view this label does not have added value for the explanation or clarification of the phenomena studied. An example of the violent tradition in Utrecht is the opposition between the Gunterlingen and Lichtenbergers in the fourteenth century, which seemed to divide the whole urban community. The backgrounds to the formation of these groups and coalitions, and the role of violence in urban politics in general, were studied in the last two chapters.

The analysis of chapter 4 focused primarily on providing an explanation for the frequent participation of elite families and factions in popular revolts, and the apparent growth of elite leadership in violent political encounters in the course of the fourteenth and fifteenth century. For the purpose of this chapter, the ‘conundrum’ was analysed at a more structural level, arguing that it was the shifting conditions of organising political action in this period that made elite leadership more attractive and common.

First of all, it was argued that the organisation of violence was a necessary precondition for success in politics, not only in the countryside, where the violence was denominated as feuding or warfare, but also in urban politics. The many examples of violent political strife in the city and how these were dealt with indicate that people in the countryside and in cities shared a similar culture of violence. Violent outbursts of faction strife, revolts and armed assemblies in the central market square (the *Plaets* in Utrecht)

went hand in hand with peaceful bargaining and consultation, and both could be considered normal forms of political action in the medieval city. The ability to form coalitions, mobilise supporters and make violent threats could in this context be considered equally important as the ability to use violence itself, since the former could deter the opponent into complying with one's demands. Hence, the prevailing culture of violence may provide an explanation for the ubiquity of broad coalitions in urban politics, in Utrecht as elsewhere in the Low Countries or Germany. In German historiography, similar observations in the past have led to the introduction of the terms *Bürgerkämpfe* or *innerstädtische Auseinandersetzungen* instead of the older *Zunftkämpfe*.

Secondly, the culture of violence was reflected in the most common forms of medieval political organisation: those of the elite family or faction with its armed supporters; neighbourhood militias; and brotherhoods of the early communes and guilds. Following Otto Oexle's argument, the latter were based on an oath-bound association (*coniuratio*) which aimed to establish solidarity between equal members promising each other (physical) protection and support. The goals of these associations were as much political as they were military. The same goes for the groups of protesting commoners who were bound together in 'unities' (*eninge*) or alliances and held illegal 'meetings', in the words of later medieval urban authorities. Such terms are also indicative of oath-bound associations that aimed at mutual protection and solidarity.

Thirdly, as political success was dependent on the ability of political groups to organise violence, the possibilities for non-elite citizens (i.e. those outside the political establishment) to do this successfully were arguably limited. This chapter argued that their chances in the late medieval city became even worse as time went on. As has been observed in many cities, later medieval urban governments in Europe typically developed along this path: they acquired more governing and judicial powers as they became more autonomous, and as a result, they increasingly demanded obedience from their citizens and 'subjects', and started to criminalise popular dissent and armed protest along the way. This development has generally been observed in cities in the Low Countries and Germany from the later fourteenth century onwards. In cities where craft guilds were integrated in local government and these governments became more stable, additional evolutions took place. As the leadership of craft guilds became part of the establishment, they became less apt to act as vehicles for popular protest, but tended to take sides with the privileged (guild) elite instead. Consensus-building within the city government and elite formation thus went hand in hand with the exclusion of those outside the establishment and the loss of craft guilds as agents for popular politics.

Meanwhile, as the conditions for the organisation of popular politics became less favourable, dissatisfied guildsmen, citizens and groups of other urban dwellers had to find other ways to get into action and organise themselves politically while keeping the risk of repression as low as possible. Finally, it was argued that this context stimulated elite leadership of popular protest and revolts. Elite leaders, whether they came from within or outside the urban elite, could offer effective protection, practical military leadership, and a more favourable negotiating position towards authorities. The observed forms of collaboration with, or subordination to, elite leaders could thus stem primarily from the practical goal of forming successful political action groups. This conclusion goes against the conventional idea of pre-existing ties of socio-economic dependence or patronage, and instead moves to acknowledge the agency of revolters within the context of their collective opportunities and strategies. In the longer run, however, elite leadership of popular movements probably did have the result to create bonds of dependency and clientelism in the city.

A closer analysis of how elite-led groups functioned in Utrecht in the fifteenth century and how these affected urban politics was offered in the last chapter, which analysed the practices of political violence in the city of Utrecht in the period of 1400-1430. This was a period of extensive warfare and party strife that involved various principalities in the Northern Netherlands and showed strategic links between the leaders of parties and factions across several territories. Also, extended regional power strife was reflected in the schism that arose after the death of bishop Frederik of Blankenheim in 1423. In this period of great political instability, four successful changes of power and about ten attempted coups took place in or near the city of Utrecht.

Chapter 5 showed first of all that the violent power conflicts in the city in this period were very similar to the wars that were waged at the same time in the countryside. The city council of Utrecht was only one (though important) scene of power strife within this regional context and consequently seemed to have limited ability to follow a course of its own. For one thing, the leading faction or party – in this period mainly the Lichtenbergers – attempted to manipulate the city council into using the available public means of violence to advance their causes and those of their allies in the region. For another, the underlying faction – which was often exiled – tried to return with force to its former position of power and influence in cooperation with its allies and supporters.

The core of all such competing groups was formed by a small number of leaders from a few prominent families with their in-laws, who belonged to the top of the local clerical and urban ruling elite. An example were the leaders of the Lichtenbergers in this

period, who held positions as mayors, city councillors or sheriff, while their relative Jacob van Lichtenberg was provost of the Utrecht chapter of Saint Peter. Usually, the leaders of opposing factions were supported by other relatives and allies, both within the city as well as in its wider surroundings. Some of these were powerful, quasi-independent lords such as the those of Montfoort or Gaasbeek. The faction leaders surrounded themselves with servants, wearing livery (*caproen* or *cledere*), and tried to distribute their livery among larger groups, as it appears from recurring prohibitions by the city council in this period. However, it proved to be difficult to estimate the size and social composition of these supporting groups. Part of them could be identified as guildsmen, but others as urban dwellers without citizen rights. The specific motives of guilds, groups or individuals are usually unknown, but it is clear that public dissatisfaction with the wars and the city's (financial) dealing with these was at least one of the reasons to get into action. Apart from these groups, administrative sources also frequently mention the participation of paid militants from both inside and outside the city. This indicates that elite leaders on both sides were able to deploy considerable financial resources in order to stage violent coups with what were essentially private militias.

Successful power changes tended to be the result of a wave of popular dissatisfaction followed by carefully prepared military action. The latter involved strategic planning, mobilising supporters inside the city in the hours before the coup and establishing a window of opportunity to get inside the gates. Most of the unrest and the violence that followed was located near the *Plaets* and the residences of prominent opponents. In response, the city government defended itself by calling to arms the able-bodied citizens through the tolling of the bells. It could also be shown that the coups were hardly internal affairs alone. An important element of successful coups was the physical presence of powerful allies in support of local faction leaders.

The role of the city council in these years was ambiguous. Often, it seemed to be dominated by factional politics, which may be explained partly by the difficult political circumstances it faced during the wars and the Utrecht schism. However, at several instances the city council also attempted to curb the factions' influence and violence, amongst others by prohibiting citizens to carry arms, or to wear or distribute livery.

To summarise, chapters 4 and 5 showed that violence was in many ways a normal aspect of late medieval urban politics, not unlike how this was in the countryside and at the level of territorial politics. At the same time, city governments gradually became more apt in criminalising and repressing violent political action. In Utrecht, the consensus that was

needed for this stance grew as a corollary of the formation of a stable corporate government from the 1340s onwards, which was accompanied by the gradual emergence of a new ruling elite. Criminalisation of political violence was directed first of all against popular forms of protest, i.e. against those outside the political establishment of the successful guilds and elite families, but also, tentatively, against elite factions. The latter was more difficult, however, as the same (partisan) families held positions of power within the city council, e.g. as superiors, and were part of multiple influential networks that extended beyond the city into the Utrecht church and the regional elite. As a result, the political ambiguity of the city council stood out, especially in the turbulent first decades of the fifteenth century.

The next step in research would be to verify and examine in more detail the hypotheses presented in chapter 4 about the role of violence and particularly about the role of craft guild leadership in the development of consensus in urban politics. Such research may be limited to the case of Utrecht (or another city), or address a wider range of cities and towns in a comparative study. In the latter case, it would undoubtedly uncover local and regional variation, caused by differences in the actual position and role of craft guilds in local government and variations in their socio-economic make-up. In cities where craft guilds only had a consultative role, for instance, or where they remained in competition with patrician governing bodies and representatives, guild elders may have been agents of popular revolt and protest in the city for a longer time. The situation may also have been different in cities where the guild leaders themselves were not part of the daily government of the city, such as was the case in Liège.⁷ In addition, differences in power between craft guilds within a city could have a big impact on the development of consensus, or the lack thereof. A result of this research could therefore be a more precise characterisation and periodisation of developments in the leadership and formation of political action groups, and the factors underlying this evolution. It might also clarify the continuing lines of development in revolt and popular politics, whether or not as part of craft guild politics, from the late Middle Ages into early modern times.

In conclusion, therefore, the findings of this thesis call for a more nuanced and dynamic view of the role of craft guilds in late medieval urban politics. In cities where they became government institutions, as in Utrecht, their role was bound to change from being agents of popular politics and revolt in the city, to representing city government itself.

⁷ Xhayet, 'Le rôle politique', 364-365.

This, in its turn, had a large impact on their own (internal) functioning and development.⁸ The present study indicates that the episcopal city of Utrecht may have been quite exceptional: here, former patrician and ministerial families were soon after 1304 allowed to enter craft guilds and exercise political influence from within them. In neighbouring cities, this was not the case (Flemish and Brabantine cities), or not this early (episcopal cities).⁹ The practical consequences of such constitutional arrangements need to be studied more. In most cities with some kind of craft guild participation in government, however, ‘guild elites’ are known to have developed.

Exactly how exceptional the development of Utrecht’s urban politics and the role of its craft guilds was in comparison to those of other cities and towns in the Low Countries and Germany remains therefore a question that still waits for an answer. This thesis focused primarily on institutional and socio-political developments, and the related evolution of political discourse and the role of violent political action in the city. For these and other research paths that I may not be able to imagine now, I believe the groundwork has been laid.

⁸ See also, recently, Dumolyn, ‘Guild politics’; and Irsigler, ‘Zur Problematik’, 61, 68.

⁹ Compare Liège, where this happened in 1384, Cologne (1396) and Strasbourg (1362), see Xhayet, ‘Le rôle politique’; Militzer, ‘Führungsschicht und Gemeinde’; Von Heusinger, *Die Zunft*, 186-188.

Samenvatting

Dit proefschrift had tot doel de ontwikkeling van de stedelijke politiek in de stad Utrecht te onderzoeken in de periode van ongeveer 1250 tot 1450. Drie thema's kwamen specifiek aan de orde, namelijk de ontwikkeling van de stedelijke politieke instellingen, gezien vanuit het oogpunt van sociale en politieke groepen die op zoek zijn naar vertegenwoordiging en invloed; de ontwikkeling van het politieke discours en stedelijke geschiedschrijving in Utrecht; en de rol van geweld in de stedelijke politiek. Ik wilde bij deze thema's vooral dynamische processen onderscheiden en dus niet een statisch beeld presenteren van 'de' laatmiddeleeuwse politieke instituties, praktijken of cultuur in Utrecht. Laatmiddeleeuwse stadsbesturen waren continu aan verandering onderhevig, en juist in deze periode, vanaf de late veertiende eeuw, konden de contouren van vroegmodern stadsbestuur reeds waargenomen worden.

Ontwikkeling van politieke instellingen

De eerste twee hoofdstukken beoogden vast te stellen hoe het laatmiddeleeuwse stadsbestuur van Utrecht evolueerde op het spectrum tussen een 'gesloten', oligarchisch bestuur en een meer 'open', representatief bestuur, en wat de factoren waren achter deze evolutie. De analyse was vooral gericht op de relaties tussen de ambachts- en kleinhandelsgilden en de oude stedelijke elite van kooplieden en ridderlijk levende burgers, die samen het 'patriciaat' vormden. Hoe vertaalden die onderlinge relaties zich in de ontwikkeling van stedelijke politieke instellingen, de verdeling van de macht en de ontwikkeling van een bestuurlijke elite in de periode 1250-1450?

Hoofdstuk 1 richtte zich op de inhoud van formele constitutionele regelingen en op de deels ongeschreven regels over de verdeling van zetels in het dagelijkse stadsbestuur, met name in de stadsraad en voor de posities van de vier 'oversten' (burgemeesters en overste oudermannen van de gilden). Daarnaast werd de toegankelijkheid van posities in het stadsbestuur en de mobiliteit van stadsbestuurders in de praktijk onderzocht, op het niveau van individuen en families. De analyse liet in de eerste plaats zien dat er grote veranderingen optraden in deze periode in de samenstelling en toegankelijkheid van het stadsbestuur. De meest drastische verandering vond plaats met de invoering van de gildebrieff in 1304. Deze verordening leidde tot de vorming van

een politieke gemeenschap die (volgens de constitutie vastgelegd in 1340-1341) bestond uit alle gildeleden met burgerrechten, en gaf daarmee voor het eerst ook de middengroepen van zelfstandige ambachtslieden, winkeliers en kleinhandelaars een rol van belang in het stadsbestuur. In het gildesysteem werden vanaf 1307 geleidelijk óók de oude patricische families en andere families met een ministeriale status geïncorporeerd. Deze niet-ambachtelijke elite ging dus geen aparte corporatie of afzonderlijk kiescollege in Utrecht vormen, zoals dat elders vaak wel gebeurde (zoals bij de *poorterij* in Zuidelijke steden).

In de tweede plaats ontstond in de loop van de veertiende eeuw een nieuwe ‘raadselite’ (*Ratselite* in de Duitse literatuur). De aanwezigheid van deze bestuurlijke elite kon al waargenomen worden in 1402, wanneer de bewaarde reeksen jaarlijkse bestuurderslijsten een aanvang nemen. Op het eerste gezicht (meer onderzoek is nodig) bestond de Utrechtse raadselite uit leden van oude patricische families, na 1304 ingeweken ministeriale families van het Stichtse platteland, en leden van families met een ambachts- of kleinhandelsachtergrond. Ridderlijke families herwonnen met andere woorden een positie van macht in de stad, maar nu van binnen de gilden en pas na hun aanpassing aan het heersende gildesysteem. In de praktijk bezetten leden van de raadselite de meeste zetels in de stadsraad en de hogere functies van overste, en hadden zij de meeste kans op langdurige bestuurlijke carrières in de stad. Analyse van de mobiliteit van bestuurders liet zien dat het vroeg-vijftiende-eeuwse stadsbestuur van Utrecht in dit opzicht een grote gelijkenis vertoonde met de besturen van naburige kleinere steden in de Noordelijke Nederlanden, die meestal als oligarchisch worden aangeduid. Met name bij de verkiezing tot burgemeester of overste ouderman bleek familieachtergrond belangrijker dan vertegenwoordiging van het gilde. Tegelijkertijd bleef het open systeem van gilderepresentatie en verkiezingen grotendeels intact in Utrecht tot 1528, en behield de vergadering van alle gildeleden met burgerrecht (de *gemene morgenspraak*) het recht om geconsulteerd te worden in belangrijke zaken van algemeen belang. Dergelijke constitutionele afspraken maakten het stadsbestuur van Utrecht fundamenteel meer open en representatief dan omliggende steden zonder gildevertegenwoordiging.

De derde conclusie van hoofdstuk 1 betrof de verdeling van de macht tussen de 21 politieke gilden onderling. De ontwikkeling van een raadselite ging hand in hand met een gildesysteem dat sommige gilden veel betere kansen bood dan andere om posities van macht en invloed te verwerven in het stadsbestuur. Gedeeltelijk werd dit hiërarchische systeem gereguleerd via het formele onderscheid tussen veertien hoofdgilden en zeven lagere gilden, waarbij de hoofdgilden meer zetels in de raad kregen. Dit onderscheid werd

voor het eerst genoemd in 1341. Het weerspiegelde tot op zekere hoogte de (laat)middeleeuwse opvattingen ten aanzien van vakmanschap en handel, evenals verschillen in economisch belang voor de lokale gemeenschap. Maar er was ook een informele hiërarchie. Binnen de groep van veertien hoofdgilden hadden de gilden waarvan de leden zich bezighielden met handel of ambachtelijke productie voor de regionale en langere-afstandsmarkten, zoals de wantsnijders en riemsnijders, in de praktijk meer, en meer invloedrijke, vertegenwoordigers in het stadsbestuur dan gilden die voornamelijk actief waren op de lokale markt met gewone consumptiegoederen, zoals de bakkers of vleeshouwers. Deze informele ‘gildehiërarchie’ in Utrecht ging tegen de officiële gelijkheid tussen de (hoofd)gilden onderling in.

Dergelijke verschillen in de toegang tot macht en invloed tussen de gilden leidden gemakkelijk tot politieke competitie en spanningen, zoals de gevallen van terugkerende opstand en onrust, onder meer door de vleeshouwers, kunnen laten zien. Binnen de gilden konden er bovendien spanningen ontstaan over de vertegenwoordiging van verschillende economische en sociale belangen op het niveau van het gildebestuur; deze zijn hier niet bestudeerd, maar dit zou wel zeer wenselijk zijn. De impact van de Utrechtse ‘gildehiërarchie’ moet echter ook niet overschat worden. In tegenstelling tot andere steden, waar sommige gilden volledig werden uitgesloten van vertegenwoordiging (zoals de volders in Gent of de kleine gilden in Florence), hadden alle gilden in Utrecht hetzelfde aantal oudermannen in de stadsraad (twee per gilde) en waren alle oudermannen betrokken bij de jaarlijkse verkiezing van de twee overste oudermannen. Voorzichtigheid is ook geboden als men gildevertegenwoordiging geheel gelijk wil stellen aan de representatie van sociaaleconomische groepen of belangen. De Utrechtse gilden ontwikkelden zich na 1304 tot politieke instituties die ook leden van buiten het ambacht of de handel verwelkomden. Deze ontwikkeling was naar het zich laat aanzien wel minder vergaand in lagere gilden, die voor politieke leden minder interessant waren, en voor hoofdgilden met een grote mate van erfelijkheid in het gildelidmaatschap.

De conclusies van het eerste hoofdstuk waren grotendeels gebaseerd op de periode vanaf 1340, toen de stedelijke gemeenschap zijn constitutie in het *Stadsboek* vastlegde. De taken en samenstelling van de stadsraad werden toen ook pas voor het eerst geformaliseerd. Voor de periode vóór 1340 maakt het gebrek aan administratieve bronnen het moeilijker om conclusies te trekken over de ontwikkeling en samenstelling van de stadsraad. Het is vóór 1340 zelfs onduidelijk hoeveel gilden tot het stadsbestuur werden toegelaten en wat hun namen waren (met uitzondering van de bakkers, die als enige gilde in de gildebrief van 1304 worden genoemd). Toch kan uit de relatieve stabiliteit van het

Utrechtse gildestelsel tot 1528 worden afgeleid dat Utrecht waarschijnlijk vanaf het begin al 21 ‘gemene’ of politieke gilden telde. Dit staat in contrast met steden als Luik, waar het aantal politieke gilden in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw aanzienlijk varieerde.

Hoe de politieke instellingen in Utrecht evolueerden in de minder bekende periode tussen 1304 en 1340, en welke factoren het ontstaan van het verregaande gildebestuur in Utrecht kunnen verklaren, was het onderwerp van hoofdstuk 2. Een uitgangspunt voor de analyse in dit hoofdstuk was om verder te kijken dan alleen de korte periode van ‘gilderevolutie’ rond 1304, en daarentegen een langere periode in ogenschouw te nemen waarin de meer geleidelijke veranderingen in de lokale politieke instellingen en praktijken konden worden gevolgd. In het geval van Utrecht betekende dat de periode vanaf de jaren 1260, wanneer de gilden voor het eerst in de lokale bronnen worden vermeld, tot de proclamatie van de stedelijke constitutie rond 1340.

Een eerste bevinding van dit hoofdstuk was dat de integratie van de burgerij in de gemeenschap van gildeleden, zowel in de praktijk als door middel van een gemeenschappelijk discours of ‘communicatiestrategie’, een belangrijke factor moet zijn geweest in de politieke opkomst van de gilden in de late dertiende eeuw. Aan de ene kant maakten de oudermannen van de gilden gebruik van het bestaande communale discours om te claimen dat zij de belangen van de gehele burgergemeenschap vertegenwoordigden tegenover het heersende bestuur van de patriciërsfamilies. Aan de andere boden de oudermannen niet-elitaire burgers de kans om zich politiek te organiseren en gemobiliseerd te worden via de gildemilities. Het bestaan van deze milities kan vanaf 1307 in Utrecht worden aangetoond, maar waarschijnlijk zijn ze in de dertiende eeuw ontstaan, zoals in een aantal andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. Bovendien faciliteerde de gildeorganisatie de institutionalisering van hun politieke invloed, via de functie van de oudermannen en de vergadering van gildeleden (*de morgenspraken*). De milities maakten het op hun beurt mogelijk dat de gilden de lokale verdedigingssystemen en de organisatie van de nachtwacht konden overnemen. Deze overname versterkte de boodschap dat de gilden de belangen van de burgerij als geheel voorstonden.

Ten tweede kon worden aangetoond dat externe politieke actoren en omstandigheden van cruciaal belang waren voor de politieke kansen van ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht. Niet alleen rond het jaar 1304, maar ook in de eerste decennia daarna haalden de gilden voordeel uit de relatief zwakke positie van de bisschop, terugkerende periodes van oorlog en financiële crisis, en de relaties tussen verschillende politieke actoren binnen en buiten de stad, om het stadsbestuur uiteindelijk

over te nemen. De gilden konden in het bijzonder profiteren van de traditionele banden tussen patricische families (in deze periode vooral de familie van Lichtenberg), ministerialen op het platteland en de graaf van Holland. Door hun coalitie te bestrijden in het stadsbestuur en in militaire confrontaties buiten de stad, zoals in 1304-1305 en de jaren 1330, vonden de gilden een gemeenschappelijke vijand. Dit ondersteunde hun boodschap dat ze het algemene belang van de stad en alle burgers voorstonden, in tegenstelling tot de ridderlijke families die vatbaar waren voor invloeden van buitenaf. Daarbij vonden de gilden eerst bescherming bij de Vlamingen in 1304, en vanaf 1305 een bondgenoot in de persoon van de bisschop van Utrecht, die de positie van de gilden in de stad bij meerdere gelegenheden erkende en versterkte. Het waren dus politieke omstandigheden, zowel lokaal als regionaal, die de dominante positie van de gilden in Utrecht mogelijk maakten.

De gildebrieff van 1304 bracht belangrijke institutionele veranderingen, zoals de rol van de oudermannen van de gilden bij de verkiezing van de raadsleden en een hoge mate van autonomie voor elk gilde afzonderlijk. De grootste veranderingen vonden echter plaats in de jaren en decennia na 1304, wederom onder invloed van politieke omstandigheden en op een grotendeels informele wijze. Tot deze veranderingen behoorden de ontwikkeling van het dagelijks bestuur van de stadsraad, waarin de oudermannen een volwaardige plaats kregen naast de schepenen en raadsleden, en de opkomst van de twee burgemeesters en twee overste oudermannen, samen de ‘vier oversten’. Het *Stadsboek* van 1340-1341 formaliseerde deze veranderingen en definieerde de politieke gemeenschap als de gemeenschap van gildeleden met burgerrechten in de 21 ‘gemene gilden’. Op dat moment was de transformatie van het Utrechtse stadsbestuur naar een gildebestuur voltooid.

Opvallend voor de periode vóór 1340 is de observatie dat de Utrechtse gilden opkwamen en handelden als een politieke eenheid, getuige onder andere het feit dat er in de bewaarde bronnen alleen sprake is van de ‘gemene gilden’ en hun oudermannen, en niet van gilden afzonderlijk. Het kan deels te wijten zijn aan het gebrek aan bronnen, maar deze eenheid heeft waarschijnlijk ook deel uitgemaakt van een bewuste politieke en discursieve strategie om de doelen van de gezamenlijke gilden te bereiken.

De bevindingen van de eerste twee hoofdstukken suggereren alles bij elkaar dat de opmars van de ambachtsgilden in veel opzichten een keerpunt vormde in de geschiedenis van de Utrechtse stedelijke politiek. Niet alleen hadden de gilden grote invloed op de ontwikkeling van lokale politieke instellingen, maar ook op die van politieke praktijken en het politieke discours, evenals op de opkomst van een nieuwe

bestuurlijke elite in de stad. In deze raadselite kon een aantal individuen en families afkomstig uit de (meestal hoofd)gilden deelnemen en een ‘gilde-elite’ vormen. De geconstateerde sociaalpolitieke en ideologische processen leidden aldus van een stad die bestuurd werd door een ridderlijk patriciaat, eerst naar een relatief stabiel en representatief, door gilden gedomineerd stadsbestuur, en vervolgens weer naar een bestuur gedomineerd door een nieuwe bestuurlijke elite. Dit waren langetermijnprocessen die reikten van de eerste politieke activiteiten van de gilden in de jaren 1260 tot de late veertiende eeuw, toen de raadselite in Utrecht vorm kreeg.

Politiek discours en stedelijke geschiedschrijving

Uit de bevindingen van hoofdstuk 2 kan worden afgeleid dat discours en conflicten binnen en buiten de stad strategisch werden ingezet door de ambachts- en kleinhandelsgilden om hun visie op de organisatie van het stadsbestuur in Utrecht te verwerkelijken. De nieuwe bestuurlijke regelingen werden vervolgens vastgelegd in het Stadsboek, dat in de daaropvolgende twee eeuwen fungeerde als een soort grondwet voor de stad. Het project om constitutionele regelingen te registreren ging samen met de verdere ontwikkeling en archivering van andere registers door de nieuwe stadsraad. De periode rond 1340 markeerde het begin van een meer systematische archivering en registratie van de stedelijke wetgeving en rechtspraak. Kan het streven om de nieuwe machtsverhoudingen in het stadsbestuur vast te leggen ook de aanzet hebben gegeven tot de ontwikkeling van een stedelijke geschiedschrijving in Utrecht? Dit vormde het onderwerp van hoofdstuk 3.

Hoofdstuk 3 richtte zich op de analyse van een kroniek die bekend staat als de *Nederlandse Beke*. Deze kroniek van het Sticht en het graafschap Holland kwam rond 1393 tot stand en vormde een vertaling en voortzetting van de *Chronographia* van Johannes de Beke (na 1346). Zoals Antheun Janse reeds betoogde, werd de Nederlandse Beke waarschijnlijk geschreven voor een publiek van elitaire leken in Utrecht, door iemand in of vlakbij het stadsbestuur, mogelijk de stadsklerk Jan Tolnaer Jr († ca. 1403). Hoofdstuk 3 had tot doel de kroniek en zijn ontstaanscontext nader te analyseren: verwoordde de auteur ervan een specifiek stedelijk of burgerlijk discours en was zijn geschiedverhaal bedoeld om een collectieve geschiedenis van de stad Utrecht of haar bestuurlijke elite te creëren? En zou er meer kunnen worden gezegd over de context van ontstaan, met name over de identiteit van de auteur en diens primaire publiek?

De analyse in dit hoofdstuk toonde aan dat de auteur van de Nederlandse Beke inderdaad een stedelijk standpunt vertegenwoordigde in de kroniek. Hij positioneerde burgers en de stad Utrecht consequent als loyale en onmisbare aanhangers van de bisschop en schreef hen positieve, deels ‘ridderlijke’ waarden toe. De rol van de stad wordt daarbij prominenter naarmate het geschiedverhaal vordert. Vooral in de continuatie na 1346 spelen de stad en haar burgers een steeds belangrijker rol bij het verdedigen van de belangen van de bisschop en het Sticht in politieke, militaire en financiële aangelegenheden. De auteur besteedde ook specifiek aandacht aan initiatieven van het stadsleger op het platteland en aan burgerlijke militaire leiders. In zijn ogen vielen de belangen van stad, landsheer en territorium samen, hetgeen overeenkomst vertoont met de opzet van andere laatmiddeleeuwse Duitse stadskronieken.

In zijn toevoegingen (interpolaties en continuatie) aan de originele kroniek van Johannes de Beke besteedde de auteur bovendien duidelijk meer aandacht aan de geschiedenis van de stad. Een deel hiervan betreft beschrijvingen van de strijd tussen ridderlijke families en ‘partijen’ in de stad. Het kon worden aangetoond dat de auteur in deze episodes een opvallende discursieve strategie koos. Aan de ene kant verbond de auteur partijstrijd en interne tweespalt in het algemeen met chaos, onrust en een zwak of afwezig landsbestuur. Aan de andere kant bracht hij consequent één van de twee Utrechtse partijen in verband met het negatieve discours over partijconflicten, door bijna uitsluitend melding te maken van hun onrechtmatige geweld en herhaalde verdrijving en verbanning uit de stad. Dit was de partij van Lambert de Vries (in 1304) en die van hun veertiende-eeuwse politieke erfgenamen, in de volksmond bekend als de Gunterlingen. Hun tegenstanders, de Lichtenbergers, komen daarentegen nooit in de *Nederlandse Beke* als een partij voor; leden van deze familie worden vooral geportretteerd als ridderlijke mannen van hoge status, die regelmatig het slachtoffer worden van onrechtmatig geweld door hun tegenstanders.

De eenzijdige houding van de auteur ten opzichte van de Utrechtse partijen volgde doeltreffend het officiële discours van de stadsraad in de laatste decennia van de veertiende eeuw. Kort na gewelddadige botsingen in 1379 en 1380 werden de Gunterlingen als partij verbannen uit de stad en hun aanhangers niet-verkiesbaar gemaakt voor de stadsraad. In de tijd dat de *Nederlandse Beke* werd voltooid, rond 1393, was dit beleid nog steeds geldig, maar was de consensus hierover in de stad aantoonbaar wankel. Het is daarom waarschijnlijk dat de verhalende constructie in de *Nederlandse Beke* nadrukkelijk bedoeld was om de macht van de partij van de Lichtenbergers in de stad te ondersteunen en te legitimeren.

De analyse van de episodes over lokale politieke conflicten wees daarnaast uit dat de auteur ze bijna uitsluitend beschreef als conflicten binnen de ridderlijke elite, en veel minder aandacht had voor de bredere context van protest en opstand binnen de stad. Deze houding staat in contrast met wat bekend is uit stedelijke archiefbronnen en met de weergave van dezelfde gebeurtenissen in gelijktijdige andere voortzettingen van de *Chronographia*, met name de vijfde Latijnse Continuatie. Deze bronnen beschrijven de schermutselingen rond 1346 en 1380 als conflicten tussen grote groepen burgers waarin gilden en gildeleden een belangrijke rol speelden. Ondanks het gebrek aan interesse in deze groepen steunde de auteur van de *Nederlandse Beke* echter ook duidelijk het bestuur van de gilden in Utrecht. Hiermee sloot hij opnieuw aan bij het officiële discours van het stadsbestuur, zoals bekend uit de bewaarde registers.

Mijn analyse van de *Nederlandse Beke* versterkte al met al Janses hypothese dat de kroniek werd geschreven in de kring van of nabij het Utrechtse stadsbestuur. Het feit dat de auteur toegang moet hebben gehad tot stedelijke registers, evenals de waarschijnlijke partijdigheid van stadsklerk Jan Tolnaer Jr, maakt het nog aannemelijker dat hij de auteur van de *Nederlandse Beke* was, hoewel er geen hard bewijs is voor deze identificatie. De *Nederlandse Beke* kan dus worden gezien als het voorzichtige begin van stedelijke geschiedschrijving in de stad Utrecht. De auteur construeerde de lokale collectieve herinnering aan politieke gebeurtenissen op zo'n wijze dat het beleid van de stadsraad en de wankelende consensus daarover ondersteund en gelegitimeerd werd. Daarnaast werd betoogd dat de auteur zijn kroniek vooral schreef voor een selecte groep binnen de bestuurlijke elitefamilies van Utrecht, namelijk de families met een ministeriële status en een ridderlijke levensstijl (waarbinnen de familie van Lichtenberg een prominente rol speelde). Deze families waren in een goede positie om de kroniek door te geven aan hun aristocratische relaties op het platteland en aan de hoven van naburige vorstendommen, waardoor zij wellicht de brede verspreiding en populariteit van de *Nederlandse Beke* faciliteerden.

Samengevat lieten hoofdstuk 2 en 3 zien dat het discours van de gilden, dat gebaseerd was op het oudere communale discours, in de eerste helft van de veertiende eeuw dominant werd in Utrecht. Deze conclusie sluit aan bij bevindingen ten aanzien van andere steden waar gilden een rol kregen in de lokale politiek. Het corporatieve discours werd ook omarmd door de schrijver van de *Nederlandse Beke* rond 1393, die de gilden met lokale trots presenteerde, hoewel hij er verder niet veel aandacht aan schonk. Hetzelfde gold, *mutatis mutandis*, voor de voormalige patriciërs en andere ridderlijke families van Utrecht, die waarschijnlijk het eerste publiek voor de *Nederlandse Beke*

vormden. De conclusies ten aanzien van deze laat-veertiende-eeuwse kroniek geven echter ook aan dat niet alleen de gilden het stedelijke politieke discours vormden, maar dat het aan het einde van de veertiende eeuw mede werd bepaald door de heersende families of ‘partijen’ in de stadsraad om hun eigen politieke belangen te dienen. Vervolgonderzoek is nodig om te zien hoe het politieke discours van Utrecht zich verder ontwikkelde tijdens de periode van het gildebestuur, in de vijftiende en vroege zestiende eeuw.

Geweld en politieke groepen in de stedelijke politiek

Zoals kronieken en archiefbronnen ruimschoots aantonen, kende het laatmiddeleeuwse Utrecht terugkerende uitbarstingen van politieke conflicten en partijstrijd binnen de stadsmuren. In deze confrontaties gingen opstanden en protesten van niet-elitaire burgers (*popular politics*) vaak samen met veten en factiestrijd binnen de ridderlijke of burgerlijke elite om macht en invloed in het stadsbestuur. Dergelijke (combinaties van) politieke conflicten zijn in de meeste Europese steden in deze periode geconstateerd. Een voorbeeld van de gewelddadige traditie in Utrecht is de tegenstelling tussen de Gunterlingen en Lichtenbergers in de veertiende eeuw, die de hele stedelijke gemeenschap leek te verdelen. De achtergronden van de vorming van deze groepen en coalities, en de rol van geweld in de stedelijke politiek in het algemeen, werden in de laatste twee hoofdstukken bestudeerd.

De analyse van hoofdstuk 4 was vooral gericht op het verklaren van de frequente deelname van elitefamilies en facties aan opstanden vanuit de middengroepen, en de klaarblijkelijke toename van eliteleiderschap in stedelijke politieke conflicten in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw. Dit historiografische ‘probleem’ werd in dit hoofdstuk vooral op een structureel niveau benaderd, met als hypothese dat het de veranderende omstandigheden in het organiseren van collectieve politieke actie waren die ervoor zorgden dat leiderschap van politieke groepen en coalities door leden van de elite aantrekkelijker en gebruikelijker werd. In de analyse werden naast Utrecht ook andere steden in de Nederlanden en het Duitse Rijk meegenomen.

Ten eerste werd betoogd dat de organisatie van geweld een noodzakelijke voorwaarde was voor politiek succes in het algemeen, niet alleen op het platteland, waar het geweld werd aangeduid als vete- of oorlogvoering, maar ook in de stedelijke politiek. De vele voorbeelden van gewelddadige politieke conflicten in de stad en hoe deze werden

aangepakt wijzen erop dat mensen op het platteland en in steden een vergelijkbare cultuur van geweld deelden. Gewelddadige uitbarstingen van factiestrijd, opstanden en gewapende vergaderingen op het centrale marktplaats (de *Plaets* in Utrecht) gingen hand in hand met vreedzaam onderhandelen en overleg, en beide kunnen worden beschouwd als normale vormen van politieke actie in de middeleeuwse stad. Het vermogen om coalities te vormen, aanhangers te mobiliseren en met geweld te dreigen kan in deze context even belangrijk worden geacht als het vermogen om geweld daadwerkelijk in te zetten, aangezien het eerste de tegenstander er al toe kon brengen aan de gestelde eisen tegemoet te komen. De heersende cultuur van geweld vormt met andere woorden reeds een verklaring voor de frequentie van brede coalities in de stedelijke politiek, in Utrecht zowel als elders in de Nederlanden en het Duitse Rijk.

Ten tweede blijkt de overheersende cultuur van geweld ook uit het militaire karakter van de meest voorkomende vormen van stedelijke politieke groepen in de latere middeleeuwen: die van de elitefamilie of factie met zijn gewapende aanhangers; wijkmilities; en eveneens de broederschappen van de vroege gemeenten en gilden. In navolging van Otto Oexle kan worden gesteld dat deze laatste, die gebaseerd waren op een eed tussen gelijkwaardige leden (*coniuratio*), solidariteit en wederzijdse (fysieke) bescherming en steun tot doel hadden. De opzet van deze verenigingen was dus evenzeer politiek als militair. Hetzelfde gold voor de groepen protesterende burgers die zich in de late middeleeuwen in een ‘vereniging’ (*eninge*) of alliantie aaneensloten en onwettige ‘vergaderingen’ hielden, in de woorden van stedelijke autoriteiten. Dergelijke termen duiden ook op eedverenigingen, gericht op wederzijdse bescherming, steun en solidariteit.

Uitgaande van de stelling dat politiek succes afhankelijk was van het vermogen van politieke groepen om geweld te organiseren, is het duidelijk dat de mogelijkheden voor niet-elitaire burgers (dat wil zeggen degenen buiten het politieke establishment) om zich succesvol te organiseren beperkt waren. Hoofdstuk 4 betoogde echter dat hun kansen op succes in de laatmiddeleeuwse stad na verloop van tijd nog verder afnamen. Zoals reeds vaak is vastgesteld, ontwikkelden laatmiddeleeuwse stedelijke overheden in Europa zich over het algemeen langs deze weg: zij verwierven meer bestuurlijke en rechterlijke macht naarmate ze meer autonoom werden, en als gevolg daarvan eisten ze meer gehoorzaamheid van hun burgers en ‘onderdanen’, en begonnen ze politieke dissidenten en gewapende protesten strafbaar te stellen. Deze ontwikkeling is duidelijk waar te nemen in steden in de Nederlanden en Duitsland in de loop van de veertiende eeuw. In steden waar ambachts- en kleinhandelsgilden een rol kregen in het stadsbestuur en deze overheden stabiel werden, vond daarbij nog een andere ontwikkeling plaats. Op het

moment dat gildebestuurders onderdeel werden van de gevestigde politiek, waren ze minder geneigd om als vehikel voor protesten en opstanden van onderaf te dienen, maar neigden ze er in plaats daarvan toe partij te kiezen voor de bevoorrechte (gilde)elite. Het opbouwen van consensus binnen het stadsbestuur en elitevorming gingen dus hand in hand met de uitsluiting van mensen buiten de gevestigde orde en het einde van sommige gilden als vertegenwoordigers van de niet-elitaire burgerij in de stad.

Terwijl aldus de voorwaarden voor de organisatie van collectieve politieke actie minder gunstig werden, moesten ontevreden gildeleden, burgers en andere groepen stedelingen nieuwe manieren vinden om in actie te komen en zich te organiseren, en tegelijkertijd het risico op repressie te beperken. Deze context stimuleerde mijns inziens het eliteleiderschap van volksprotesten en opstanden. Eliteleiders (van binnen of buiten de stedelijke elite) konden namelijk effectieve bescherming, praktisch militair leiderschap en een relatief gunstige onderhandelingspositie ten opzichte van de stedelijke autoriteiten bieden. De waargenomen vormen van samenwerking met, of ondergeschiktheid aan, eliteleiders zouden met andere woorden voornamelijk kunnen voortkomen uit het praktische doel van stedelingen om succesvolle politieke actiegroepen te vormen. Deze conclusie biedt een ander perspectief dan het conventionele idee dat eliteleiders hun (gewapende) aanhang opbouwden op basis van reeds bestaande banden van sociaaleconomische afhankelijkheid of patronage. In plaats van patronage kan eliteleiderschap ook verklaard worden met behoud van de *agency* van opstandelingen, namelijk binnen het kader van hun (beperkte) collectieve mogelijkheden en strategieën. Op de langere termijn kon eliteleiderschap van volksbewegingen natuurlijk wel tot gevolg hebben dat er meer banden van afhankelijkheid en cliëntelisme in de stad ontstonden.

Een nadere analyse van hoe politieke groepen in de vijftiende eeuw in Utrecht functioneerden en hoe deze de stedelijke politiek beïnvloedden, werd geboden in het laatste hoofdstuk. Daarin werden de praktijken van politiek geweld in en om de stad Utrecht in de periode 1400-1430 onderzocht. Deze periode werd gekenmerkt door frequente oorlogsvoering en partijstrijd waarbij verschillende vorstendommen in de Noordelijke Nederlanden betrokken waren en waarbij ook langdurige, strategische banden tussen de leiders van partijen en facties in verschillende gebieden tot stand kwamen. De regionale machtsstrijd kwam onder andere tot uiting in het schisma dat ontstond na de dood van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423. In deze periode van grote politieke instabiliteit vonden vier succesvolle machtswisselingen en ongeveer tien pogingen tot een machtsgreep plaats in of nabij de stad Utrecht.

De analyse in hoofdstuk 5 toonde in de eerste plaats aan dat de gewelddadige machtsconflicten in de stad in deze periode veel overeenkomst vertoonden met de oorlogen die op hetzelfde moment op het platteland gevoerd werden. De stadsraad van Utrecht was slechts één (hoewel belangrijk) toneel van machtsstrijd in de Noordelijke Nederlanden, en leek daardoor ook beperkt in staat te zijn om een onafhankelijke koers te volgen. Enerzijds poogde de heersende factie of partij – in deze periode vooral de Lichtenbergers – de stadsraad te manipuleren in het gebruik van de beschikbare publieke geweldsmiddelen om hun doelen en die van hun bondgenoten in de regio te bevorderen. Anderzijds probeerde de onderliggende factie – die vaak verbannen was – met geweld terug te keren naar zijn vroegere positie van macht en invloed in samenwerking met zijn bondgenoten.

De kern van deze concurrerende groepen in Utrecht werd gevormd door een klein aantal leiders van een paar prominente, verzwagerde families, die tot de top van de seculiere geestelijkheid en de stedelijke elite behoorden. Een voorbeeld zijn de leiders van de Lichtenbergers in deze periode, die posities vervulden als burgemeesters, raadsleden of schout, terwijl een ander familielid (Jacob van Lichtenberg) de functie van proost vervulde voor het kapittel van Sint-Pieter. De factieleiders werden bijgestaan door andere familieleden en bondgenoten, zowel binnen de stad als in de regio. Sommige van deze bondgenoten waren machtige, quasi-onafhankelijke heren zoals die van Montfoort of Gaasbeek. De factieleiders omringden zich verder met bedienden die livrei droegen (*caproen* of *cledere*) en probeerden bovendien livrei aan grotere groepen uit te delen, blijkens de herhaaldelijke verbodsbepalingen daartegen door de stadsraad in deze periode. Het is moeilijk om de omvang van deze bredere aanhang in beeld te krijgen. Een deel daarvan kan worden geïdentificeerd als gildeleden, anderen als stadsbewoners zonder burgerrecht. De specifieke motieven van gilden, groepen gildeleden of andere individuen in de strijd zijn meestal niet overgeleverd, maar het is duidelijk dat algemene ontevredenheid met de gevoerde oorlogen en de kosten daarvan ten minste een van de redenen was om in actie te komen. Afgezien van deze groepen vermelden bronnen van de stadsraad ook regelmatig de inzet van huurlingen (betaalde militanten) van zowel binnen als buiten de stad. Dit duidt erop dat eliteleiders aan beide zijden in staat waren om aanzienlijke financiële middelen in te zetten, en zo private milities te vormen, om gewelddadige machtsgrepen uit te voeren.

Succesvolle machtsgrepen waren meestal het resultaat van een golf van ontevredenheid onder de bevolking, gevolgd door zorgvuldig voorbereide militaire actie. Een machtsgreep vergde strategische planning, de mobilisatie van aanhangers binnen de

stad in de uren vóór de coup en de benutting van een kans om binnen de poorten te komen. De onrust en het geweld die een coup poging met zich meebrachten, lokaliseerden zich voornamelijk bij de Plaets en de residenties van prominente tegenstanders. Als reactie verdedigde het stadsbestuur zichzelf door met klokgelui de Utrechtse burgers uit de kwartieren met hun wapens op te roepen. Er kon worden aangetoond dat de succesvolle machtsgrepen zeker niet alleen interne aangelegenheden waren. Een belangrijk element van succesvolle coups was de fysieke aanwezigheid van machtige bondgenoten met hun gevolg ter ondersteuning van lokale fractieleiders.

De rol van de stadsraad in deze jaren was ambigu. Vaak leek de raad te worden gedomineerd door factiepolitiek, wat begrijpelijk is gezien de moeilijke politieke omstandigheden waarmee het stadsbestuur tijdens de opeenvolgende oorlogen en het Utrechtse schisma te maken kreeg. In verschillende gevallen probeerde de stadsraad echter ook de invloed en het geweld van de facties in te perken, onder meer door burgers te verbieden wapens te dragen, livrei te dragen of livrei te verspreiden.

Kort gezegd toonden de laatste twee hoofdstukken aan dat geweld in veel opzichten een normaal gegeven was in de laatmiddeleeuwse stedelijke politiek, vergelijkbaar met de geweldscultuur op het platteland en op het niveau van de territoriale politiek. Tegelijkertijd lukte het stadsbesturen geleidelijk beter om gewelddadige politieke actie tegen hun bestuur te criminaliseren en te onderdrukken. De consensus die hiervoor nodig was groeide in Utrecht als een uitvloeisel van de vorming van een stabiel gildebestuur vanaf 1340 en de daarmee verbonden opkomst van de raadselite. Criminalisering van politiek geweld was in de eerste plaats gericht tegen protest of opstanden van onderaf, dat wil zeggen tegen burgers en inwoners buiten het politieke establishment van de succesvolle gilden en elitefamilies; maar ook, voorzichtig, tegen elitefacties zelf. Dit laatste was echter moeilijker omdat dezelfde (partijdige) families machtsposities bekleedden binnen de stadsraad, onder andere als oversten, en omdat zij beschikten over invloedrijke netwerken binnen de Utrechtse kerk en de regionale elite. De politieke ambiguïteit van de stadsraad was een gevolg daarvan, zeker in de turbulente eerste decennia van de vijftiende eeuw.

Al met al pleiten de bevindingen van dit proefschrift voor een meer genuanceerd en dynamisch beeld van de rol van gilden in de laatmiddeleeuwse stedelijke politiek. In steden waar ze tot het stadsbestuur toetraden, zoals in Utrecht, veranderde hun rol van vertegenwoordigers van niet-elitaire burgers en groepen in de stad, tot vertegenwoordigers van het stadsbestuur zelf. Dit had op zijn beurt een grote invloed op

hun eigen (interne) functioneren en ontwikkeling. Wellicht was de bisschoppelijke stad Utrecht in dit opzicht wel vrij uitzonderlijk: hier werden voormalige patriciërs- en ministeriële families al snel na 1304 toegelaten tot de ambachts- en kleinhandelsgilden en konden zij op die manier politieke invloed binnen de gilden gaan uitoefenen. In naburige steden was dit niet het geval (Vlaamse en Brabantse steden) of pas later (bisschoppelijke steden). In de meeste steden waar gilden op de een of andere manier deelnamen aan de lokale overheid, is het wel bekend dat ‘gilde-elites’ tot ontwikkeling kwamen. De gevolgen van verschillende constitutionele regelingen voor de politieke praktijk verdienen het in elk geval om meer te worden bestudeerd, al dan niet in een comparatief kader. Hoe uitzonderlijk de ontwikkeling van de Utrechtse stedelijke politiek en de rol van de Utrechtse gilden was in vergelijking met die van andere steden in de Nederlanden en het Duitse Rijk moet vervolgonderzoek dus nog uitwijzen. Daarvoor kan deze studie van de stedelijke politiek in laatmiddeleeuws Utrecht hopelijk als een fundament dienen.

Sources and bibliography

Unpublished sources

Het Utrechts Archief (HUA):

Stadsbestuur van Utrecht (1122-1577) (formerly Stadsarchief I) (SA):

- Archief van de raad: inv. nrs. 13, 16, 227, charters
- Archief van de kameraars: inv. nrs. 587, 641
- Archief van de schepenbank: inv. nr. 672

Bisschoppen van Utrecht: inv. nrs. 25, 26

Archieven van de gilden (1341-1798): inv. nr. 9

Verzameling Van Buchel-Booth: inv. nrs. 165-183

Bibliotheek VI B 9

The Hague, Koninklijke Bibliotheek: KB 71 F 30

Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek: Cod. Extrav. 114-2

Published sources

Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937).

Böhmer, J.F., and W. Altmann (eds.), *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410-1437)*, 2 vols. (Innsbruck 1896-1900).

Burgers, J.W.J. (ed.), *Rijmkroniek van Holland (366-1305)*, 2 vols. (The Hague 2004).

Burman, K., *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw, vervattende het merkwaardige in het Gesticht, en voornamentlyk in de stad Utrecht, zedert den jare 1402 en vervolgens voorgevallen*, 3 vols. (Utrecht 1750-1754).

Bruch, H. (ed.), *Chronographia Johannis de Beke* (The Hague 1973).

- Bruch, H. (ed.), *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* (The Hague 1982).
- Heeringa, K. (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573*, 3 vols. (Utrecht 1926-1932).
- Immink, P.W.A., and A.J. Maris (eds.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317), met aansluitende stukken tot 1320* (Utrecht 1969).
- Mieris, F. van (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, 4 vols. (Leiden 1753-1756).
- Muller Fz, S. (ed.), *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 vols. (The Hague 1883-1885).
- Muller Fz, S., ‘Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten’, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 9 (1886) 31-125.
- Muller Fz, S., A.C. Bouman, K. Heeringa and F. Ketner (eds.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 vols. (Utrecht/The Hague 1920-1959).
- Orthel, L. (ed.), *Utrechtse kroniek 65-1477* (unpublished master thesis, University of Utrecht 1987).
- Overvoorde, J.C., and J.G.C. Joosting (eds.), *De gilden van Utrecht tot 1528*, 2 vols. (The Hague 1896-1897).
- Water, J. van de (ed.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heren staten 's lands van Utrecht. Mitsgaders van de edele groot achtbare heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*, vol. III (Utrecht 1729).

Bibliography

- Alberts, L., ‘Craft beers uit de late middeleeuwen. Stichts hopenbier en kuitbier’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 2017, 72-83.
- Barth, R., *Argumentation und Selbstverständnis der Bürgeropposition in städtischen Auseinandersetzungen des Spätmittelalters* (Cologne 1974).

- Bavel, B. van, 'Rural revolts and structural change in the Low Countries, thirteenth – early fourteenth centuries', in: R. Goddard, J.L. Langdon and M. Muller (eds.), *Survival and discord in medieval society: Essays in honour of Christopher Dyer* (Turnhout 2010) 249-268.
- Berents, D.A., 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15^e eeuw', *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1972, 78-92.
- Berents, D.A., *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuws Utrecht* (Utrecht 1976).
- Berents, D.A., 'Protectie en gilden te Utrecht in de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1976, 30-72.
- Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Utrecht 1923).
- Berkenvelder, F.C., *Stedelijk burgerrecht en burgerschap in Deventer, Kampen en Zwolle, 1302-1811* (Zwolle 2005).
- Beukers, M., 'De route van de wijn. Wijn en wijnhandel in de stad Utrecht in de veertiende en vijftiende eeuw; een eerste verkenning', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007, 5-45.
- Black, A., *Guilds and civil society in European political thought from the twelfth century to the present* (London 1984).
- Blickle, P. (ed.), *Resistance, representation and community* (Oxford 1997).
- Blickle, P., *Kommunalismus. Skizzen einder gesellschaftlichen Organisationsform*, 2 vols. (Munich 2000).
- Blockmans, F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302* (Antwerp 1938).
- Blockmans, W.P., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)* (Brussels 1978).
- Blockmans, W.P., 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550', in: D.E.H. de Boer and J.W. Marsilje (eds.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 236-260.
- Blockmans, W.P., 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: Een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen)', in: J.W. Marsilje (ed.), *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 9-33.

- Blockmans, W.P., 'Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert', in: Schulz, *Handwerk in Europa*, 51-63.
- Blok, D.P., 'Beke's bron voor de Kennemer opstand', in: G.N.M. Vis (ed.), *Egmond tussen kerk en wereld* (Hilversum 1993) 225-228.
- Boffa, S., *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Woodbridge 2004).
- Bogaers, L., *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, 2 vols. (Utrecht 2008).
- Boissevain, J., *Friends of friends. Networks, manipulators and coalitions* (Oxford 1974).
- Boone, M., *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussels 1990).
- Boone, M., *Geld en macht: De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Ghent 1990).
- Boone, M., 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-Xve siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', in: Lambrechts and Sosson, *Les métiers au Moyen Âge*, 1-22.
- Boone, M., 'Het falen van de netwerken', in: W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters: Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden, 1384-1530* (Antwerp 1998) 344-354.
- Boone, M., 'Armes, courses, assemblees et commocions: Les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Âge', *Revue du Nord* 87 (2005) 7-33.
- Boone, M., and M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: The great and little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids and J. Lucassen (eds.), *A miracle mirrored: The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134. Also cited as: M. Boone and M. Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers: De kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen', in: K. Davids and J. Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 91-124.
- Bosl, K., *Die Sozialstruktur der mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg. Die Entwicklung ihres Bürgertums vom 9.-14. Jahrhundert* (Munich 1966).

- Braake, S. ter, 'Parties and factions in the late Middle Ages: The case of the Hoeken and Kabeljauwen in The Hague (1483-1515)', *Journal of Medieval History* 35 (2009) 97-111.
- Braekevelt, J., F. Buylaert, J. Dumolyn and J. Haemers, 'The politics of factional conflict in late medieval Flanders', *Historical research* 85 (2012) 13-31.
- Brake, W. te, *Shaping history. Ordinary people in European politics* (Berkeley 1998).
- Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996).
- Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
- Bruaene, A.-L. van, *Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2008).
- Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
- Bruijn, M.W.J. de, 'Consules civitatis. Ontstaan en opkomst van de Utrechtse gemeenteraad', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1996, 5-44.
- Bruin, R.E. de, et al. (eds.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- Brunner, O., *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Vienna 1965).
- Buitelaar, A.L.P., *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993).
- Bujra, J.M., 'The dynamics of political action: A new look at factionalism', *American anthropologist* N.S. 75 (1973) 132-152.
- Burgers, J.W.J., 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 1-32.
- Camphuijsen, F., *Scripting justice. Legal practice and communication in the late medieval law courts of Utrecht, York and Paris* (unpublished PhD thesis, University of Amsterdam 2017).

- Carasso-Kok, M. (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets tot 1578* (Amsterdam 2004).
- Cerutti, F., et al. (eds.), *Tien eeuwen Gorinchem. Geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018).
- Cohn, S.K., *Lust for liberty: The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425: Italy, France, and Flanders* (Cambridge, MA 2006).
- Cohn, S.K., 'Authority and popular resistance', in: H. Scott (ed.), *The Oxford handbook of early modern European history, 1350-1750: Volume 2: Cultures and power* (Oxford 2015) 418-439.
- Czok, K., 'Zunftkämpfe, Zunftrevolutionen oder Bürgerkämpfe?', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig* 8 (1958/1959) 129-143.
- Czok, K., 'Die Bürgerkämpfe in Süd- und Westdeutschland im 14. Jahrhundert', *Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte* 12/13 (1966/1967) 40-72.
- Daal, Ph. van, 'Van Winssen/Vrencke van Winssen/Voet van Winssen', *De Nederlandsche leeuw* 101 (1984) cols 118-120.
- Dambryne, J., 'De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* N.S. 57 (2003) 71-122.
- Demets, L., and Dumolyn, J., 'Urban chronicle writing in late medieval Flanders: The case of Bruges during the Flemish Revolt of 1482-1490', *Urban history* 43 (2016) 28-45.
- Donkersgoed, C. van, 'Beernt Proys (ca. 1355-1425), stadsbestuurder', in: J. Aalbers et al. (eds.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters*, 5 vols. (Amsterdam/Utrecht 1994-1998) I, 137-140.
- Dumolyn, J., 'Later medieval and early modern urban elites: Social categories and social dynamics', in: M. Asenjo-González (ed.), *Urban elites and aristocratic behaviour in the Spanish Kingdoms at the end of the Middle Ages* (Turnhout 2013) 3-18.
- Dumolyn, J., 'Guild politics and political guilds in fourteenth-century Flanders', in: J. Dumolyn, J. Haemers, H.R. Oliva Herrer and V. Challet (eds.), *The voices of the people in late medieval Europe. Communication and popular politics* (Turnhout 2014) 15-48.

- Dumolyn, J., 'The vengeance of the commune: Sign systems of popular politics in medieval Bruges', in: H.R. Oliva Herrer, V. Challet, J. Dumolyn and M.A. Carmona Ruiz (eds.), *La comunidad medieval como esfera pública* (Sevilla 2014) 251-289.
- Dumolyn, J., and J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of medieval history* 31 (2005) 369-393.
- Dumolyn, J., and J. Haemers, "'A bad chicken was brooding": Subversive speech in late medieval Flanders', *Past & Present* 214 (2012) 45-86.
- Dumolyn, J., and J. Haemers, "'Let each man carry on with his trade and remain silent": Middle-class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries', *Cultural and social history* 10 (2013) 169-189.
- Dumolyn, J., and J. Haemers, 'Reclaiming the common sphere of the city. The revival of the Bruges commune in the late thirteenth century', in: J.-P. Genet (ed.), *La légitimité implicite*, 2 vols. (Paris 2015) II, 161-188.
- Dumolyn, J., J. Haemers, H.R. Oliva Herrer and V. Challet (eds.), *The voices of the people in late medieval Europe; Communication and popular politics* (Turnhout 2014).
- Dumolyn, J., J. Oosterman, T. Snijders and S. Villerius, 'Rewriting chronicles in an urban environment. The Middle Dutch "Excellent Chronicle of Flanders" tradition', *Lias* 41 (2014) 85-116.
- Ehbrecht, W., 'Aufruhr', in: *Lexikon des Mittelalters*, 12 vols. (Stuttgart [1977]-1999) I, cols. 1206-1207 [from: *Brepolis Medieval Encyclopedias: Lexikon des Mittelalters Online*]
- Ehbrecht, W. (ed.), *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Cologne 1994).
- Ehbrecht, W., 'Uppe dat sulck grot vorderffnisse jo nicht meer enscheghe. Konsens und Konflikt als eine Leitfrage städtischer Historiographie', in: Johanek, *Städtische Geschichtsschreibung*, 51-109.
- Epstein, S.E., *An economic and social history of later medieval Europe, 1000-1500* (Cambridge 2009).
- Farr, J.R., *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000).

- Firnhaber-Baker, J., 'Jura in medio: The settlement of seigneurial disputes in later medieval Languedoc', *French history* 26 (2012) 441-459.
- Firnhaber-Baker, J., with D. Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017).
- Fourquin, G., *Les soulèvements populaires au Moyen Âge* (Paris 1972).
- Garnier, C., 'Symbole der Konfliktführung im 14. Jahrhundert. Die Dortmunder Fehde von 1388/89', *Westfälische Zeitschrift* 151/152 (2002) 23-46.
- Glaudemans, C., *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004).
- Graaf, R. de, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004).
- Groten, M., *Köln im 13. Jahrhundert. Gesellschaftlicher Wandel und Verfassungsentwicklung* (Cologne 1995).
- Haemers, J., *De Gentse opstand 1449-1453. De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Kortrijk-Heule 2004).
- Haemers, J., 'A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts', in: E. Lecuppre-Desjardin and A.-L. van Bruaene (eds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)* (Turnhout 2005) 63-82.
- Haemers, J., 'Factionalism and state power in the Flemish Revolt (1482-1492)', *Journal of Social History* 42 (2009) 1009-1039.
- Haemers, J., *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)* (Turnhout 2009).
- Haemers, J., 'A victorious state and defeated rebels? Historians' view of violence and urban revolts in medieval Flanders', in: D. Nicholas, B.S. Bachrach and J.M. Murray (eds.), *Comparative perspectives on history and historians: Essays in memory of Bryce Lyon (1920-2007)* (Kalamazoo 2012) 97-118.
- Haemers, J., 'Bloed en inkt. Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 141-164.
- Haemers, J., 'Ad petitionem burgensium. Petitions and peaceful resistance of craftsmen in Flanders and Mechelen (13th-16th centuries)', in: J.A. Solórzano Telechea, B. Arízaga Bolumburu and J. Haemers (eds.), *Los grupos populares en la ciudad medieval Europea* (Logroño 2014) 371-394.

- Haemers, J., 'The identity of the urban "commoners" in 13th century Flanders', *Imago temporis. Medium aevum* 10 (2016) 191-213.
- Hanagan, M.P., L.P. Moch and W.P. te Brake (eds.), *Challenging authority: The historical study of contentious politics* (Minneapolis 1998).
- Haverkamp, A., "'Innerstädtische Auseinandersetzungen" und überlokale Zusammenhänge in deutschen Städten während der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts', in: R. Elze and G. Fasoli (eds.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters* (Berlin 1991) 89-126.
- Heers, J., *Le clan familial au moyen âge. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains* (Paris 1974).
- Heers, J., *Parties and political life in the medieval West*, trans. D. Nicholas (Amsterdam 1977).
- Herwaarden, J. van, et al. (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996).
- Heurneman, M., *Waard om te weten. Leemtelijst geschiedschrijving provincie Utrecht* (Utrecht 2007).
- Heusinger, S. von, *Die Zunft im Mittelalter. Zur Verflechtung von Politik, Wirtschaft und Gesellschaft in Straßbourg* (Stuttgart 2009).
- Heusinger, S. von, 'Von "Antwerk" bis "Zunft". Methodische Überlegungen zu den Zünften im Mittelalter', *Zeitschrift für historische Forschung* 37 (2010) 37-71.
- Hicks, M., *Bastard feudalism* (London/New York 1995).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laatmiddeleeuwse Holland', *Holland* 17 (1985) 69-108.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Over het gezin', *Madoc* 10 (1996) 235-249.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Rebels with a cause. The peasant movements of Northern Holland in the later Middle Ages', in: W. Blockmans and A. Janse (eds.), *Showing status. Representation of social positions in the late Middle Ages* (Turnhout 1999) 445-482.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Bloedwraak en vete in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 158-177.

- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Ridders en hun ruiters. Het krijgsbedrijf in Holland en Brabant gedurende de veertiende eeuw', in: M. Damen and L. Sicking (eds.) *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 327-349.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, *Het kapittel en de kanunniken van Oudmunster te Utrecht, 1347-1528* (unpublished master thesis, University of Utrecht 1983).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15^e eeuw* (Zutphen 1987).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: De Bruin et al., *'Een paradijs vol weelde'*, 113-189.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke and H. Sarfatij (eds.), *1299: Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 77-92.
- Hoven van Genderen, A.J. van den, and R. Rommes, 'Rijk en talrijk. Beschouwingen over de omvang van de Utrechtse bevolking tussen circa 1300 en het begin van de 17e eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995, 53-85.
- Hullu, J. de, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtsche schisma* (The Hague 1892).
- Hyde, J.K., 'Contemporary views on faction and civil strife in thirteenth- and fourteenth-century Italy', in: L. Martines (ed.), *Violence and civil disorder in Italian cities, 1200-1500* (Berkeley, LA 1972) 273-307.
- Immink, P.W.A., 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama (1906-1942)* (Utrecht 1942) 314-434.
- Irsgler, F., 'Zur Problematik der Gilde- und Zunftterminologie', in: Schweineköper, *Gilden und Zünfte*, 53-70.
- Isenmann, E., *Die deutsche Stadt im Mittelalter, 1150-1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtre Regiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Vienna 2012).
- Jakobs, H., 'Bruderschaft und Gemeinde: Köln im 12. Jahrhundert', in: Schweineköper, *Gilden und Zünfte*, 281-309.

- Janse, A., 'De Nederlandse Beke opnieuw bekeken', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 9 (2006) 116-149.
- Janse, A., 'Van Utrechts naar Hollands. Het Nederlandse Beke-Vervolg (ca. 1432) en zijn bewerking', in: E. Dijkhof and M. van Gent (eds.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (The Hague 2007) 183-202.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).
- Janse, A., 'Beke, Johannes de', in: G. Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the medieval chronicle*, 2 vols. (Leiden 2010) I, 163.
- Johanek, P. (ed.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Cologne 2000).
- Kalveen, C.A. van, 'De gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 93-114.
- Kalveen, C.A. van, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Gildenbewegingen te Utrecht, mei-augustus 1525', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1979, 54-86.
- Kaminsky, H., 'The noble feud in the later Middle Ages', *Past & Present* 177 (2002) 55-83.
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht: De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988).
- Kannowski, B., *Bürgerkämpfe und Friedebriefe. Rechtliche Streitbeilegung in spätmittelalterlichen Städten* (Cologne 2001).
- Kent, D.V., *The rise of the Medici: Faction in Florence, 1426-1434* (Oxford 1978).
- Ketner, F., 'De Tolnaers als stadsklerken van Utrecht', in: Idem, *Stichtse studiën* (Utrecht 1974) 52-62.
- Kwakman, C., 'Slijkburgers in Utrecht', *Madoc* 19 (2005) 167-174.
- Lambrechts, P., and J.-P. Sosson (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994).
- Lansing, C., *The Florentine magnates: Lineage and faction in a medieval commune* (Princeton, NJ 1991).

- Lantschner, P., 'Revolts and the political order of cities in the late Middle Ages', *Past & Present* 225 (2014) 3-46.
- Lantschner, P., *The logic of political conflict in medieval cities. Italy & the Southern Low Countries, 1370-1440* (Oxford 2015).
- Leach, D.K., 'The Iron Law of *what* again? Conceptualizing oligarchy across organizational forms', *Sociological theory* 23 (2005) 312-337.
- Liddy, C., and J. Haemers, 'Popular politics in the late medieval city: York and Bruges', *English historical review* 128 (2013) 771-805.
- Linden, M.P. van der, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (+/- 1260-1490)* (Assen 1957).
- Lowagie, H., 'The political implications of urban archival documents in the late medieval Flemish cities: The example of the *Diary of Ghent*', in: M. Mostert and A. Adamska (eds.), *Writing and the administration of medieval towns* (Turnhout 2014) 209-218.
- Lucassen, J., T. de Moor and J. Luiten van Zanden, 'The return of the guilds: Towards a global history of the guilds in pre-industrial times', *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 5-18.
- Maarschalkerweerd, Ph., 'Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1991, 39-58.
- Maarschalkerweerd, Ph., 'De steden', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd and J.M. van Winter (eds.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528* (Utrecht 1997) 259-290.
- Mertens, J., 'Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de "leden" in de stadsmagistraat', in: J. de Zutter et al. (eds.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele* (Ghent 1996) 385-391.
- Meyer, G.M. de, and E.W.F. van der Elzen, 'Het huwelijk van burgers in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988) 1-28.
- Militzer, K., 'Führungsschicht und Gemeinde in Köln im 14. Jahrhundert', in: W. Ehbrecht (ed.), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Cologne 1980) 1-24.

- Molhuysen, P.C., et al. (eds.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, 10 vols. (Amsterdam 1911-1937).
- Mollat, M., and Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi: Les revolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Paris 1970).
- Moor, T. de, 'The silent revolution: A new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in Western Europe', *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 179-212.
- Muir, E., *Mad blood stirring. Vendetta and faction in Friuli during the Renaissance* (Baltimore/London 1993).
- Muller Fz, S., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht. IV. Inleiding* (The Hague 1885).
- Muller Fz, S., *Catalogus van het archief, 1122-1813. Eerste afdeling: 1122-1577* (Utrecht 1893).
- Muller Fz, S., 'Het middelpunt in de geschiedenis der Nederlandsche gewesten', in: Idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 1-25.
- Muller Fz, S., 'De gilden', in: Idem, *Schetsen uit de middeleeuwen* (Amsterdam 1900) 109-158.
- Muller Fz, S., *Beschrijving der Utrechtsche stadszegels* (Utrecht 1916).
- Munck, B. de, *Guilds, labour and the urban body politic. Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018).
- Munck, B. de, and J. Dumolyn, 'The political culture of work in Europe, 1450-1650' (forthcoming).
- Naegle, G., 'Revolts and wars, corporations and leagues: Remembering and communicating urban uprisings in the medieval Empire', in: Firnhaber-Baker, *Medieval revolt*, 236-264.
- Najemy, J.M., 'Guild republicanism in trecento Florence: The successes and ultimate failure of corporate politics', *The American historical review* 84 (1979) 53-71.
- Najemy, J.M., *Corporatism and consensus in Florentine electoral politics, 1280-1400* (Chapel Hill 1982).
- Najemy, J.M., *A history of Florence, 1200-1575* (Malden, MA 2006).

- Netterstrøm, J.B., 'Introduction. The study of feud in medieval and early modern history', in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 9-67.
- Netterstrøm, J.B., and B. Poulsen (eds.), *Feud in medieval and early modern Europe* (Aarhus 2007).
- Nicholas, D., *The later medieval city, 1300-1500* (London 1997).
- Nicholas, R.W., 'Factions: A comparative analysis', in: S.W. Schmidt et al. (eds.), *Friends, followers, and factions. A reader in political clientelism* (Berkeley 1977) 55-73.
- Oexle, O.G., 'Die Kultur der Rebellion. Schwureinung und Verschwörung im früh- und hochmittelalterlichen Okzident', in: M.T. Fögen (ed.), *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juristische Studien zur Rebellion* (Frankfurt am Main 1995) 118-137.
- Oexle, O.G., 'Gilde und Kommune. Über die Entstehung von "Einung" und "Gemeinde" als Grundformen des Zusammenlebens in Europa', in: P. Blickle (ed.), *Theorien kommunaler Ordnung in Europa* (Munich 1996) 75-97.
- Olde Meierink, B. et al. (eds.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).
- Oostrom, F. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).
- Oschema, K., *Freundschaft und Nähe im spätmittelalterlichen Burgund. Studien zur Spannungsfeld von Emotion und Institution* (Cologne 2006).
- Padgett, J.F., and C.K. Ansell, 'Robust action and the rise of the Medici, 1400-1434', *American journal of sociology* 98 (1993) 1259-1319.
- Peters, U., *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert* (Tübingen 1983).
- Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933).
- Prak, M., 'Kommunalismus en de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants historisch jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44.
- Prak, M., 'Corporate politics in the Low Countries: Guilds as institutions, 14th to 18th centuries', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen and H. Soly (eds.), *Craft guilds in the*

- early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 74-106.
- Prak, M., 'Gilden, schutterijen en andere vormen van burgerlijke invloed', in: L. Lucassen and W. Willems (eds.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010* (Amsterdam 2009) 59-78.
- Prak, M., 'Citizens, soldiers and civic militias in late medieval and early modern Europe', *Past & Present* 228 (2015) 93-123.
- Prestwich, M., *Armies and warfare in the Middle Ages. The English experience* (New Haven/London 1996).
- Reinle, C., *Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern* (Wiesbaden 2003).
- Reinle, C., 'Peasants' feuds in medieval Bavaria (fourteenth-fifteenth century)', in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 161-174.
- Reynolds, S., *Kingdoms and communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford 1997).
- Ricciardelli, F., *The politics of exclusion in early Renaissance Florence* (Turnhout 2007).
- Riemsdijk, Th. van, *De opdracht van het ruwaardschap van Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië* (Amsterdam 1906).
- Roorda, D.J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1979).
- Rubens, G.E.A.L., *De Lichtenbergers en hun tegenstanders: Factiestrijd in Utrecht in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (unpublished master thesis, University of Utrecht 1986).
- Rutgers, C.A., 'Stad en Staten. De bijdrage van de stad Utrecht tot de definitieve vorming van de Staten van Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1972, 55-100.
- Sabbe, J., 'De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland, Holland en Utrecht van 1303 tot 1305', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 5 (1951) 225-304.
- Schaik, A.H.M. van, 'Een nieuwe heer en een andere leer', in: De Bruin et al., *Een paradijs vol weelde*, 191-249

- Schilling, H., 'Civic republicanism in late medieval and early modern German cities', in: Idem, *Religion, political culture and the emergence of early modern society. Essays in German and Dutch history* (Leiden 1992) 3-59.
- Schmedding, L., *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899).
- Schmid, R., 'Town chronicles', in: G. Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the medieval chronicle*, 2 vols. (Leiden 2010) II, 1432-1438.
- Schmidt, H., 'Bürgerliches Selbstverständnis und städtische Geschichtsschreibung im deutschen Spätmittelalter', in: Johanek, *Städtische Geschichtsschreibung*, 1-17.
- Schoenaers, D., "'United we stand?'" Representing revolt in the historiography of Brabant and Holland (fourteenth to fifteenth centuries)', in: Firnhaber-Baker, *Medieval revolt*, 104-129.
- Schreiner, K., and Meier, U. (eds.), *Stadtregiment und Bürgerfreiheit. Handlungsspielräume in deutschen und italienischen Städten des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Göttingen 1994).
- Schulz, K., 'Patriziergesellschaften und Zünfte in den mittel- und oberrheinischen Bischofsstädten', in: Schwineköper, *Gilden und Zünfte*, 311-335.
- Schulz, K., 'Die politische Zunft. Eine der spätmittelalterliche Stadt prägende Institution?', in: Ehbrecht, *Verwaltung und Politik*, 1-20.
- Schulz, K. (ed.), *Handwerk in Europa. Von Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit* (Munich 1999).
- Schwarzwälder, H., "'Bannerlauf" und "Verrat" in Bremen, 1365-1366', *Bremisches Jahrbuch* 53 (1975) 43-90.
- Schwineköper, B. (ed.), *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter* (Sigmaringen 1985).
- Shaw, C., *The politics of exile in Renaissance Italy* (Cambridge 2000).
- Shaw, C., *Popular government and oligarchy in Renaissance Italy* (Leiden/Boston 2006).
- Slokker, N., *Ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010).
- Smail, D.L., 'Faction and feud in fourteenth-century Marseille', in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 113-133.

- Smithuis, J., *Het Utrechtse Schisma en de Hollands-Stichtse betrekkingen: Partijstrijd en kerkelijke strijd (1423-ca. 1434)* (unpublished master thesis, University of Leiden 1999).
- Smithuis, J., ‘Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 241-253. [Chapter 5]
- Smithuis, J., ‘Gildevertegenwoordiging of oligarchie? De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur in de late middeleeuwen (1304-ca. 1450)’, *Jaarboek Oud-Utrecht* 2014, 209-236. [Chapter 1]
- Smithuis, J., ‘1346: Bloedige burgertwisten in het centrum van Utrecht’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015) 136-139.
- Smithuis, J., ‘Popular movements and elite leadership: Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany’, in: J. Firnhaber-Baker with Dirk Schoenaers (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt* (London/New York 2017) 220-235. [Chapter 4]
- Smithuis, J., ‘Urban historiography and politics in fourteenth-century Utrecht. New findings on the Dutch Beke (ca. 1393)’, *Medieval Low Countries* 4 (2017) 57-90. [Chapter 3]
- Smithuis, J., ‘*Wi ghemene oudermanne van den ghemenen ghilden*. Hoe de gilden hun centrale positie verwierven in het stadsbestuur van Utrecht, circa 1260-1340’, *Stadsgeschiedenis* 13:1 (2018) 1-19. [Chapter 2]
- Soly, H., ‘The political economy of European craft guilds: Power relations and economic strategies of merchants and master artisans in the medieval and early modern textile industries’, *International review of social history* 53 (2008) Suppl. 45-71.
- Speecke, M., ‘Het eerste “democratische” regime van Brugge (1302-1310). Een herziening’, *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis te Brugge* 154 (2017) 233-298.
- Stabel, P., ‘L’encadrement corporatif et la conjoncture économique dans les petites villes de la Flandre orientale: contraintes ou possibilités?’, in: Lambrechts and Sosson, *Les métiers au moyen âge*, 335-348.
- Stabel, P., ‘Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment’, *Journal of medieval history* 30 (2004) 187-212.

- Struick, J.E.A.L., 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht, 1455-1456', in: W. Jappe Alberts et al. (eds.), *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw. Aangeboden aan prof.dr. R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht 1964) 85-116.
- Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerp 1968).
- Struick, J.E.A.L., "Om ijdel woorden wille", *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 35-60.
- Tilly, C., *From mobilization to revolution* (Reading 1978).
- Trio, P., D. Heirbaut and D. van den Auweele (eds.), *Omtrent 1302* (Leuven 2002).
- Uytven, R. van, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 16 (1962) 373-409.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok et al. (eds.), *(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 15 vols. (Haarlem 1977-1983) III, 188-253.
- Uytven, R. van, 'Beroering onder de Brabantse steden', in: R. van Uytven et al. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2011) 171-179.
- Vasina, A., 'Medieval urban historiography in Western Europe (1100-1500)', in: D.M. Deliyannis (ed.), *Historiography in the Middle Ages* (Leiden 2003) 317-352.
- Verbruggen, R., *Geweld in Vlaanderen: Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw* (Brugge 2005).
- Vijlbrief, I., *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam 1950).
- Vlerk, L.C. van der (ed.), *Utrecht ommuurd. De stedelijke verdedigingswerken van Utrecht* (Vianen 1983).
- Vliet, K. van, *Markt in middeleeuws Utrecht* (unpublished master thesis, University of Utrecht 1991).
- Vliet, K. van, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Utrechts oudste privileges opnieuw bezien', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1995, 5-52.

- Vliet, K. van, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: De Bruin et al., *'Een paradijs vol weelde'*, 73-111.
- Waale, M.J., *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).
- Wahl, F., 'Participative political institutions in pre-modern Europe: introducing a new database', *Historical methods* 49 (2016) 67-79.
- Watts, J., 'Public or plebs: The changing meaning of the commons, 1381-1549', in: H. Pryce and J. Watts (eds.), *Power and identity in the Middle Ages: Essays in memory of Rees Davies* (Oxford 2007) 242-260.
- Watts, J., *The making of polities: Europe, 1300-1500* (Cambridge 2009).
- Winter, J.M. van, 'Verfassung und Verwaltung im spätmittelalterlichen Utrecht', in: Ehbrecht, *Verwaltung und Politik*, 47-54.
- Wyffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussels 1951).
- Xhayet, G., 'Le rôle politique des métiers liégeois à la fin du moyen âge', in: Lambrechts and Sosson, *Les métiers au moyen âge*, 361-378.
- Xhayet, G., *Réseaux de pouvoir et solidarités de parti à Liège au Moyen Âge (1250-1468)* (Genève 1997).
- Zmora, H., *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440-1567* (Cambridge 1997).
- Zmora, H., 'The morals of feuding in late medieval Germany', in: Netterstrøm and Poulsen, *Feud*, 147-160.

Curriculum vitae

Justine Smithuis, geboren 8 september 1975 te Arnhem.

Opleidingen: Propedeuse Nederlands recht (cum laude), Universiteit Leiden (2002-2003) – Doctoraal Geschiedenis (cum laude), Universiteit Leiden (1993-1999) – Stage bij de European Science Foundation, Straatsburg (Frankrijk) (1997) – Algemeen secundair onderwijs, Koninklijk Atheneum te Tongeren (België) (1987-1993).

Beroepsuitoefening: Onderzoeksondersteunend assistent bij het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden (2000). Cursus- en teamcoördinator bij The Amsterdam-Maastricht Summer University, Amsterdam (2000-2001). Van 2001-2004 verschillende functies bij Stichting Greenpeace Nederland, Amsterdam, onder andere als vrijwilligerscoördinator. Vanaf 2005 onderzoeksassistent bij het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden (NWO-project “Centralisation or particularism?”). Van 2009 tot 2012 aanstelling als assistent-in-opleiding bij hetzelfde Instituut, in het NWO-project “Twilight zone”. Na verhuizing naar Zweden (2012) werkzaam bij de Gemeente Torsby (Zweden) als webredacteur, lerares Zweeds voor immigranten en medewerkster bij het VVV (2014-2016). Van 2017-2019 informatiespecialist bij Wageningen University & Research Library.